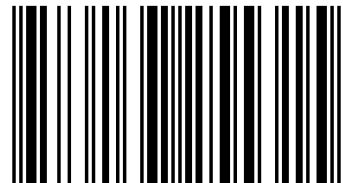

Досліджується процес становлення, розвитку та занепаду ідеї козацької державності як української національної державної ідеї. Наголошується на тому, що ідея козацької державності набула рис національної ідеології з середини XVII ст., коли уперше було обґрунтовано потребу в побудові власної держави тодішніх українців як незалежної, а головне, соборної. Простежується вплив геополітичного чинника на можливості реалізації національної державності в козацькій Україні. Обґрунтовується теза про те, що основним способом вирішення проблем розбудови держави стала орієнтація козацького середовища на конституціоналізм, себто на цілеспрямоване вироблення за допомогою суспільно-політичних інституцій таких правових норм, які б регулювали відносини між репрезентантами влади і суспільством, між представниками різних владних інституцій та рівнів. Представлені у додатках документи, що становлять основу джерельної бази дослідження, відображають ідейний контекст українського державотворення від кінця XVI до початку XVIII століть. Для науковців та широкого кола читачів, зацікавлених історією української політико-правової думки та держави і права України.

Народився на Тернопільщині, проживає та працює у Львові. Історик. Юрист. Кандидат історичних наук, доцент кафедри історії держави і права Національного університету «Львівська політехніка». Автор понад 150 наукових та науково-популярних праць з проблем української етнології, української політико-правової думки та історії держави і права України.

978-613-7-25531-5

Іван Терлюк

Козацька доктрина української національної державності

Іван Терлюк

Козацька доктрина української національної державності

Іван Терлюк

**Козацька доктрина української
національної державності**

LAP LAMBERT Academic Publishing RU

Imprint

Any brand names and product names mentioned in this book are subject to trademark, brand or patent protection and are trademarks or registered trademarks of their respective holders. The use of brand names, product names, common names, trade names, product descriptions etc. even without a particular marking in this work is in no way to be construed to mean that such names may be regarded as unrestricted in respect of trademark and brand protection legislation and could thus be used by anyone.

Cover image: www.ingimage.com

Publisher:

LAP LAMBERT Academic Publishing

is a trademark of

International Book Market Service Ltd., member of OmniScriptum Publishing Group

17 Meldrum Street, Beau Bassin 71504, Mauritius

Printed at: see last page

ISBN: 978-613-7-25531-5

Copyright © Іван Терлюк

Copyright © 2018 International Book Market Service Ltd., member of
OmniScriptum Publishing Group

All rights reserved. Beau Bassin 2018

ЗМІСТ

ВСТУП	5
--------------------	---

Розділ I. СТАНОВЛЕННЯ ІДЕЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ЯК НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОЇ ІДЕЇ (друга половина XVI – перша половина XVII століття)

Козацьке питання у Речі Посполитій та формування образу українського козацтва у політико-правовій думці.....	17
Напрями політико-правового урегулювання проблеми українського козацтва в Речі Посполитій.....	25
Шляхи вирішення козацького питання в контексті легалізації козацтва й створення козацької автономії:	
козацькі проекти Йосифа Верещинського.....	29
Державотворча програма козацького руху Семерія Наливайка.....	38
Поєднання інтересів козацтва з інтересами православного духовенства і шляхти - новий етап формування української державної ідеї.....	43
Державно-правові погляди Петра Могили: ідеологічні засади збереження українцями права на власну національну ідентичність.....	49
Козацтво у контексті українського націогенезу: штрихи до формування української державної ідеї як національної в XVI – першій половині XVII ст.....	53

Розділ II. ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ІДЕОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В РОКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (середина - друга половина XVII століття)

Визвольна війна українського народу середини XVII ст. як Національна революція.....	60
Еволюція української державної ідеї: від причин «Великого повстання» й політики «козацького автономізму» до закладення основ української національної державницької ідеології	65

Козацько-гетьманська державність: від спроби творення державної автономії до юридичного закріплення протекторату як форми розбудови національної державності.....	74
Українська державна ідея за гетьманства Івана Виговського	84
Російська ідеологія українського державотворення: «гетьманські» статті як юридичний засіб обмеження Суверенітету Війська Запорозького.....	92
Ідеологія розбудови української державності у складі Речі Посполитої: проект Козацького гетьманату Павла Тетері.....	96
«Турецька» складова ідеології та практики козацького державотворення.....	103
Ідеологічне обґрунтування альтернативного бачення української державності, витоки політико-ідеологічної концепції України як Малоросії.....	109
Форма правління в ідеології та практиці козацького державотворення.....	113

Розділ III. ІДЕЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ДОБИ ЗАНЕПАДУ КОЗАЦЬКОЇ ГЕТЬМАН- ЩИНИ ТА ЗАВЕРШЕННЯ ЇЇ ІНКОРПОРАЦІЇ ДО СКЛАДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Суспільно-політична ситуація у козацькій Гетьманщині наприкінці XVII - початку XVIII ст. та її вплив на розвиток української державної ідеї.....	119
РАСТА ET CONSTITUTIONES LEGUM LIBERTATUMQUE EXERCITUS ZAPOROVIIENSIS... / «Пакти й Конституції прав і вольностей Війська Запорозького...» (1710).....	124
Правові підстави постановня української незалежної держави у «Маніфесті до європейських урядів» та «Виводі прав України» Пилипа Орлика.....	132
Ідея автономії української держави у політико-правовій думці Гетьманщини.....	137
Кодифікація права України-Гетьманщини як прихована спроба обґрунтування ідеї української автономії.....	143
Козацький конституціоналізм XVIII ст.: шляхи вирішення проблеми поділу влади між провідними суб'єктами політики.....	149

Політико-правові проекти козацького середовища XVIII ст. щодо недопущення свавілля у політичному житті.....	157
Козацьке літописання XVIII ст. як вияв еволюції політико-ідеологічної концепції України як Малоросії.....	162
Остаточна ліквідація залишків автономного статусу Гетьманщини та алегоричні протести національної еліти проти знищення козацької державності.....	166
Суспільно-політичний ідеал «української ірреденти»: ідеї «Духовного дому» Михайла Козачинського та «Горної республіки» Григорія Сковороди.....	174
Українська державна ідея початку XIX століття: «Історія Русів» та утвердження концепції Малоросії як особливої форми політичної свідомості в Україні.....	179
ВИСНОВКИ	188
<i>Додаток 1</i>	196
<i>Додаток 2</i>	209
<i>Додаток 3</i>	240
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА	259

ВСТУП

Українська «Юридична енциклопедія» трактує термін «доктрина» не лише як вчення, науку чи філософську теорію, але також як систему поглядів й керівну політичну програму¹. На цій основі розуміємо винесену в заголовок назву книги, що присвячена історії української державної ідеї «козацьких» XVI – XVIII століть, двояко: в широкому значенні – як систему поглядів і концепцій щодо місця і ролі козацької доби в українській історії, зокрема, - історії вітчизняного державотворення; та у вузькому значенні – як сукупність пам'яток української правової та політичної думки XVI – XVIII ст. щодо бачення особливостей і напрямів розвитку української державності, пов'язаної з її тодішнім носієм - козацтвом.

Оскільки у добу козащини відбувалися процеси, які визначили особливості формування і розвитку новочасної української державності, паралельно - також українського націогенезу, то вважаємо козацьку добу не просто однією зі сторінок української історії й грандіозним шаром історичної пам'яті народу, але й важливим періодом становлення та еволюції *української національної державності* (тут і далі курсив наш – *авт.*) як на інституційному, так і на ідеологічному рівнях.

Помишляємо, що у сенсі зародження національної державності, козацтво, попри те, що є майже суто українським явищем становить загальноєвропейський феномен. Як відомо, процес формування національних держав у Європі припадає на період раннього Нового часу - XVI-XVIII ст. Між іншим, подією європейської історії, з якої умовно *де-юре* розпочався поділ світу на *національні держави*, сучасні історики вважають Вестфальський мир (1648 р.). В Україні – це час зародження і еволюції козацьких ладу і структур, а також утвердження козацтва як носія державності українців у той період. Тому ми й нази-

¹ Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемиченко (відп. ред.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 1999. – Т.2. : Д-Й. - С. 273.

ваємо її *Козацькою державою*². Відтак теза про те, що Україна – європейська держава, а українці – європейський народ – це не лише аксіома у географічному чи тепер і в політико-географічному сенсі. Підтвердження цього – спільні риси в особливостях історичного розвитку, суспільно-політичного устрою, системи права тощо усіх європейських країн.

Фактором, котрий зближує державотворчі процеси козацької доби із сучасністю, є збереження певних рис політичної ментальності українського народу. Зокрема, як і в період козаччини, так і зараз Україна зіткнулася принаймні з кількома давніми проблемами: перерозподілом державної влади з метою впровадження нової, ефективнішої її організації та пошуком суспільно-політичної еліти, яка змогла б реалізувати ідею національної державності. Як у козацьку добу, так і в сьогоднішній Україні актуальною була (залишається) необхідність звільнення політичного життя від тих чи інших форм *свавілля*, себто стану властивого для влади, котра ніким не контролюється, коли відсутні законність і справедливість³. Вважаємо, що історичний досвід пошуку форм і шляхів розвитку національної державності й державного будівництва, зокрема у козацьку добу української історії, може стати корисним для кращого усвідомлення логіки сучасних державно-правових явищ, допомогти спрогнозувати перспективи реформування державного апарату України, і загалом сприяти глибшому розумінню ідеологічних та інституційних проблем сучасного українського державотворення.

Як відомо, слово «козак» вперше було згадане у латинському рукописі кінця XIII ст. «Codex cumanicus», який перекладав це слово, як «сторож» або «вартувий». Після цього слово «козак» все частіше зустрічається в тюркомовних джерелах, набуваючи все більше широкого значення, як вільної озброєної людини. Отже, постає справедливе питання, ким же були українські козаки: вартувими своєї землі чи розбишаками-авантюристами і яке їх значення у формуванні української нації та етнічної держави українців.

² Терлюк І.Я. Історія держави і права: [навч. посіб.]. – Вид. 3-тє, перероблене. – К.: Атіка, 2013. – С. 89-169.

³ Свавілля. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B2%D0%B0%D0%B2%D1%96%D0%BB%D0%BB%D1%8F>

Українське козацтво виникає наприкінці XV століття (1489, 1492), проте окремі елементи та прояви козацтва в нашій історії мають давніші корені. Зокрема попередником козацтва прийнято вважати слов'янське населення басейнів нижньої течії річок Дніпра, Південного Бугу і Дністра (літописні «бродники», берладники), яке провадило господарську діяльність у цих регіонах і мало демократичну військову організацію. Як суспільно-політичне явище українське козацтво в своєму розвитку проходить декілька етапів. Зокрема, до середини XVI ст. воно розвивалось як *військово-промисловий стан*. Козаками тоді називали т.зв. *уходників* – мешканців порубіжних з Диким Полем міст і сіл, які, не пориваючи зі своєю становою належністю, займались *уходними промыслами* (мисливство, рибальство) у необжитих степах. Згодом за цими заняттями закріпилася назва «*козакування*». Об'єктивно уходники-козаки виконували подвійну функцію: колонізували необжиті землі та захищали прикордоння від татар.

За національним складом Придніпровське козацтво було здебільшого українським. Тоді ж починається і організаційне оформлення козацтва у процесі спільної господарської і військової діяльності. Першими ватажками козаків були українські магнати, що зберегли вірність православ'ю і своєму народові. До найвизначніших з них належав канівський староста Дмитро Вишневецький («Байда»), життя і діяльність якого оповиті легендами. Існує думка, що саме він насамперед для самооборони від татарських нападів у середині XVI ст. заснував Запорозьку Січ - Мекку козацтва і українства взагалі.

Остання постала як специфічне соціальне утворення, що поєднувало в собі риси військової спільноти, політичного та соціального інститутів, і стала потужним імпульсом формування самосвідомості українського козацтва, утвердження його організаційної структури, а в підсумку – створення життєздатного політичного організму, який мав державотворчий потенціал. Умовно з цього моменту в історії козацтва розпочинається етап його суспільно-політичної консолідації, а від часу утворення реєстрового козацького війська, - і легалізації як стану в суспільстві Речі Посполитої. З цього погляду цілком прийнятними видаються висновки М. Грушевського, який стверджував, що козацтво формується у певну суспільну верству протягом цілого XVI ст., а певні організовані форми і «певне правно-признане значення»

дістає на рубежі XVI-XVII ст. І лише з кінця XVI ст. про козащину можна говорити, як про певну суспільну групу, організацію, міркувати про козацький устрій, козацькі громади, управу і т. ін.⁴. Зрештою, наважимося припустити, що умовно з цього моменту козацтво стає носієм української національної ідеї, яка зумовлювала не тільки звільнення від чужоземного гніту, але й формування «соціумного тіла» (термін В. Шевчука) у формі Козацької держави, за яку й почалася збройна та ідеологічна (через літературу та суспільно-політичні пам'ятки) боротьба.

Період середини - другої половини XVII ст. був одним з найважливіших етапів боротьби українського народу за незалежність і створення національної державності. Цей етап був підготовлений історичним розвитком України і, насамперед постійним (особливо після Люблінської та Берестейської уній) економічним, політичним та релігійним утиском українського народу та козацької верстви. Свого апогею Українська козацька держава досягла за часів Б. Хмельницького, який став фундатором козацько-гетьманської держави (офіційна назва – «Військо Запорозьке», згодом історія закріпила за нею назву «Гетьманщина») і був найбільш видатним керівником Національної революції українського народу XVII ст. Остання, на думку відомих вітчизняних вчених (В. Смолій, В. Степанков, В. Горобець, С. Леп'явко, Ю. Мицик, Т. Чухліб), розпочалася 1648 року і тривала до ліквідації державних інституцій у Правобережній Україні (збіглася з падінням гетьманства Петра Дорошенка восени 1676 року).

Сучасна вітчизняна історична наука зусиллями згаданих дослідників дійшла висновку, що події 1648-1676 рр. становлять ланки єдиного процесу боротьби українського народу за створення національної держави, її незалежність та територіальну цілісність, а також боротьби проти феодалізації суспільства, за утвердження нової моделі соціально-економічних відносин. Але революція зазнала поразки. Втримати державність було надто скрутно. Україна була ласим територіальним шматком, на який зазіхали три агресивні сусіди – Польща, Туреччина та Московська держава.

⁴ Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 74.

Повноцінність Української держави, що виникла внаслідок подій Національної революції українського народу XVII ст. у сучасних істориків та юристів не викликає сумніву: вона мала свою територію, населення, судову владу і юридичні норми, військо та фінанси, господарство й органи адміністративного управління. Цілком природно, що виникнення на теренах України як *Запорозької Січі*, так і *Гетьманщини* було спричинене національними традиціями. За багатьма об'єктивними параметрами ці обидва утвори як політичні системи нового демократичного типу продемонстрували підстави і можливості консолідації суспільства на національно-патріотичних і, водночас, демократично-правових засадах. Адже виборний принцип проймав усі форми центральних і місцевих органів адміністрації та суду.

Рубіж XVII-XVIII століть, що став переломним в українській історії, започаткував завершальний етап розвитку української козацької державності, її поступової інкорпорації до складу Московщини. Процес інкорпорації України до складу Росії особливо посилювався в часи правління Петра I. До кінця XVIII ст. самотні риси української державності (полково-сотенний адміністративний устрій, автономна судова і правова системи, Запорозька Січ) були практично втрачені.

Варто зазначити, що, попри відносно мирний відхід з історичної арени, українське козацтво залишило глибокий і неоднозначний слід в історичній пам'яті українського та сусідніх народів. Знаний канадський історик-україніст Сергій Плохій зауважив, що справжню глибину наслідків козаччини в українській історичній пам'яті та історіографії можна зрозуміти, порівнявши його з трактуванням російського козацтва в російській історіографічній традиції. Якщо провідники російського козацтва, як-от Кіндратій Булавін та Омелян Пугачов, посідають в російському історичному наративі відносно маргінальні позиції, поступаючись за популярністю своїм антагоністам – Петру I та Катерині II, то українські козацькі гетьмани на кшталт Богдана Хмельницького та Івана Мазепи практично монополізували увагу дослідників відповідних періодів української історії, а козацтво стало одним з головних символів української історичної ідентичності⁵ та доновітньої україн-

⁵ Плохій С. Наливайкова віра: козаки та релігія в ранньомодерній Україні: Пер. з анг. – К.: Критика, 2005. – С. 15-16.

ської державності як в її інституційному, так, зокрема, і в ідеологічному вимірах.

Мета цієї розвідки, що є переглянутим варіантом виданої раніше праці⁶ - простежити процес зародження, розвитку і занепаду української державної ідеї козацької доби – правових та політичних ідей, що формувалися в козацькому та навколо-козацькому середовищі - у контексті практики козацького (тогочасного українського) державотворення та української правової та політичної думки. Зокрема, автор виходить із припущення, що реалії суспільно-політичного розвитку Української козацької держави знаходили відповідне відображення в тогочасній українській політико-правовій думці. На кожному етапі розвитку української державності впродовж майже 300-літнього існування української козащини її сучасники - мислителі й політичні діячі, представники *української політико-правової думки** - пропонували шляхи вирішення злободенних для свого часу проблем, які спрямовувалися на реформування тодішнього українського суспільства. Окремі з них були повністю або частково реалізовані в процесі державного будівництва, інші – так і не вийшли за межі теоретичних політологічних пошуків.

Історіографія проблеми формування української державної ідеї, її еволюції та боротьби за реалізацію в добу козащини досить широка, щоб зупинятися на ній докладно. Зазначеній проблемі присвячено чимало публікацій авторства вітчизняних та зарубіжних істориків, рідше істориків права. До тих чи інших аспектів означеної проблеми зверталися історики не однієї генерації: О. Апанович, В. Борисенко, І. Бор-

⁶ Терлюк І.Я. Політико-правова доктрина козацького державотворення: нарис історії української державної ідеї / І.Я. Терлюк, І.М. Флис. – Львів: Вид-во Тараса Сороки, 2008. – 300 с.

* З-поміж багатьох підходів щодо сутності поняття «українська політико-правова думка» найближчою для нас є наукова позиція Т. Г. Андрусяка. У його розумінні українська політико-правова думка (за вченим - «правова») постає як сукупність теорій, доктрин, уявлень, спрямованих на вирішення державно-правових завдань чи проблем, які поставали перед українським народом у процесі його суспільного розвитку. Українська правова думка включає як теоретичний пласт - напрацювання окремих учених, громадських і політичних діячів, юристів-практиків, що представлені у завершеній формі певної правової концепції, розробки чи ідей, так і правові традиції, правові звичаї, тобто звичаєве право, а також правову культуру та свідомість народу. (Див. : *Андрусяк Т.* Роль «Просвіти» у розвитку української правової думки // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: Вип. 19: «Просвіта» - оберіг незалежності та соборності України. – Львів, 2010. - С. 160).

щак, В. Брехуненко, В. Голобуцький, В. Горобець, М. Грушевський, О. Гуржій, Д. Дорошенко, В. Кононенко, В. Липинський, С. Леп'явко, Л. Мельник, Ю. Мицик, О. Мезько-Оглоблин, С. Плохій, Н. Полонська-Василенко, О. Путро, П. Сас, В. Смолій, В. Степанков, О. Струкевич, О. Субтельний, Т. Чухліб, Г. Швидько, В. Шевчук, В. Щербак, Н. Яковенко, Т. Яковлева та ін. (див.: *Джерела та література*) та історики права: І. Грозовський, В. Єрмолаєв, М. Василенко, О. Кресін, В. Панашенко, І. Паньонко, А. Ткач, А. Яковлів та ін. (див.: *Джерела та література*). Детальніше звернемо увагу на ті, що особливо прислухалися для нашого дослідження.

На нашу думку, характерною ознакою сучасного українського історіографічного процесу стосовно козацької доби є намагання істориків розкрити інституційний аспект проблеми, нехтуючи при цьому ідеологічним. Як наслідок - праці, що висвітлюють ідеологічний бік проблеми - радше поодинокі винятки у сучасній українській історіографії. З іншого боку, має рацію О. Пономаренко, яка стверджує, що фактично становлення державницьких інституцій «козацького» XVII ст., супроводжувалося ідеями державності, що «в ті часи фактично були тотожними національній ідеї»⁷. А відтак можемо погодитися, що процес становлення і розвитку інституцій Козацької держави також відображали реалії формування українських націй і національної державності. Прикладом такого підходу дослідження державної ідеї можемо вважати праці українських істориків-медієвістів В. Смолія та В. Степанкова⁸.

Відомі дослідники на національній державній ідеї акцентують увагу з 1992 року, часу, коли сформували концепцію «української Національної революції» XVII ст. в українському націоґенезі⁹. Стверджують, що головним наслідком революції (1648–1676 рр.) було утво-

⁷ Пономаренко О. Формування української національної ідеї в XVII ст.: історіографічний аспект / О. В. Пономаренко // Сіверянський літопис. - 2011. - № 6. - С. 10-22.

⁸ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — К., 1993. — 624 с.; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. - К.: Альтернативи, 1997. — 368 с.; Смолій В.А., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648- 1676). - К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1999. — 352 с.; Смолій В.А., Степанков В.С. Інститут влади в політичній системі України (середина – друга половина XVII ст.). – К.: Наукова думка, 2014. – 244 с.

⁹ Смолій В.А., Степанков В.С. Інститут влади в політичній системі України (середина – друга половина XVII ст.). – К.: Наукова думка, 2014. – С.15.

рення Української національної держави, яка, хоча й загинула, проте рештки її проіснували до 1780-х рр. У процесі революції виникла «національна державна ідея», що стала «для наступних поколінь українців неписаним заповітом у боротьбі за незалежність». Саме «національна державна ідея» підштовхнула до формування нової політичної еліти, до розвитку національної самосвідомості, «пробудила волю до нації, до самоутвердження і самовираження у формі незалежної соборної держави»¹⁰. А монографія В. Смолія та В. Степанкова «Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації» (1997) і сьогодні - помітне дослідження розвитку української політичної думки другої половини XVII - початку XVIII століть. Важливо наголосити, що основні аспекти еволюції української державної ідеї автори розглядають у нерозривному зв'язку з боротьбою за реалізацію впродовж XVII - XVIII ст. як широкого загалу народних мас, так і еліти суспільства. Автори вдаються до характеристики політичних діячів українства XVIII ст., як-то: П. Орлика, Д. Апостола, П. Полуботка, С. Діовича, невідомого автора «Історії русів»¹¹. Та попри важливість цієї публікації, доводиться констатувати, що вона демонструє узагальнюючий, переважно описовий підхід до проблематики.

З нашого погляду, серед праць українських авторів, в яких демонструється спроба теоретичного осмислення проблеми розвитку української державної ідеї козацької доби виділяються наукові розвідки П. М. Саса¹². В одній з перших своїх книг автор, крізь призму вивчення української політичної культури кінця XVI - першої половини XVII століття, зосереджується на дослідженні національної свідомості тогочасних українців. Зокрема, привертає увагу твердження П. Саса про те, що у проявах політичної самосвідомості запорозьких козаків «поняття «народ» позбавляється ситуативного, буденного змісту (якот: «люди»), і набуває абстрагованого вербального плану, в якому

¹⁰ Смолій В.А., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676). - К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1999. - С. 338, 345.

¹¹ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. - К.: Альтернативи, 1997. - 368 с.

¹² Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI - перша половина XVII ст.). - К.: «Либідь», 1998. - 296 с.; Сас П. М. Витоки українського націотворення / НАН України. Інститут історії України. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — 702 с.; Сас П. М. Полководець Петро Сагайдачний. — К.: ТОВ «Видавництво "КЛЮ"», 2014. — 280 с.

«руський народ» виступає як категорія політичної культури»¹³. Рецензент роботи П. Саса проф. Ю. Мицик справедливо зауважує, що авторів варто було б додати, що у польськомовних творах польської історіографії та публіцистики XVI — XVIII ст., які активно використовувалися українськими книжниками, слово «narod» вживалося як і нині, у сенсі – «нація»¹⁴. Як ґрунтовну позначаємо монографію П. Саса, присвячену дослідженню зародження націотворення в Україні у ранньомодерний час¹⁵. Розглядаючи проблему в контексті соціально-політичних, конфесійних, ідейних та свідомісних реалій українського суспільства першої половини XVII ст., автором опосередковано також порушуються питання зародження української державної ідеї.

Чимало зроблено в руслі зазначеної проблематики відомим письменником та істориком Валерієм Шевчуком. Останній - автор цікавих і неординарних праць, що безпосередньо стосуються зародження, формування і розвитку ідеології козацького державотворення¹⁶, а також – укладач, автор приміток і коментарів практично усіх використаних у роботі джерел, що зібрані у багатотомній збірці під назвою «Тисяча років української суспільно-політичної думки» (К.: Дніпро, 2001.)¹⁷. Заслугою В. Шевчука, зокрема в контексті вивчення історії української державної ідеї козацької доби, став його переклад з книжної на сучасну українську мову *Літопису Самійла Величка* - одного з найбільш важливих документальних першоджерел козацької історії, який разом

¹³ Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI - перша половина XVII ст.). - К.: «Либідь», 1998. - С. 57-58.

¹⁴ Мицик Ю. М. Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI - перша половина XVII ст.). - К., 1998. - 295 с. / Ю. М. Мицик // Укр. іст. журнал. - 1998. - № 5. - С. 126.

¹⁵ Сас П. М. Витоки українського націотворення / НАН України. Інститут історії України. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — 702 с.

¹⁶ Шевчук В. Козацька держава. Етюди до українського державотворення. - К.: Абрис, 1995. - 392 с.; Шевчук В. О. Муза Роксоланська: Українська література XVI-XVIII століть: У 2 кн. Книга перша: Ренесанс, Раннє бароко. - К.: Либідь, 2004. - 400 с.; Шевчук В. О. Муза Роксоланська: Українська література XVI-XVIII століть: У 2 кн. Книга друга: Розвинене бароко. Пізнє бароко. - К.: Либідь, 2005. - 728 с. та ін.

¹⁷ Див., напр.: Шевчук В. Суспільно-політична думка в Україні в другій половині XVII – на початку (до 1710 р.) XVIII століття // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. - К.: Дніпро, 2001. - Т. III. Книга перша (Третя чверть XVII ст.) / Упор., передмова В. Шевчука. - С. 7-172.

з Літописом Самовидця, Літописом Григорія Граб'янки та «Історією Русів» творить комплекс козацької історіографії¹⁸.

У процесі роботи над означеною проблемою нам прислужилася одна з останніх великих колективних публікацій сучасних українських істориків¹⁹, в якій на основі новознайдених документів і матеріалів та досягнень новітньої історичної науки зроблено вдалу спробу створити узагальнений образ українського козацтва. Цікавими виявилися розвідки, що присвячені особливостям генези та еволюції козацтва, визначенню його цивілізаційної типології й системи ціннісних орієнтацій, а також становленню політичної культури тогочасного українського суспільства.

Значну увагу вітчизняна історіографія приділяла дослідженню процесів занепаду української козацької державності XVIII ст. Так, старший науковий співробітник інституту історії НАН України В. Матях визнає доволі представницьким напрямом дослідників політико-адміністративного устрою Гетьманщини XVIII ст. і суспільної свідомості її еліти у своїй статті, присвяченій аналізу доробку представників сучасної вітчизняної історіографії з означеної проблеми. На думку історика, сформована у роки Національно-визвольної війни XVII ст. національна ідея, у XVIII ст. стала поштовхом до відстоювання українською елітою політичної автономії козацької держави²⁰.

З-поміж вітчизняного історіографічного доробку, присвяченого «козацькому» XVIII ст. - переважно «чистих» істориків, рідше істориків права чи політологів - впадає у вічі той факт, що значна його частина висвітлює політико-правові аспекти Конституції гетьмана-вигнанця Пилипа Орлика²¹.

¹⁸ Величко С.В. Літопис. Т.1. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, коментарі В.О. Шевчука. К.: Дніпро, 1991. – 371 с.; Величко С.В. Літопис. Т.2. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, коментарі В.О. Шевчука. К.: Дніпро, 1991. – 642 с.

¹⁹ Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т.1. – 800 с.; Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т.2. – 724 с.

²⁰ Матях В.М. Україно-російські відносини другої половини XVII-XVIII ст. (стан дослідження проблеми у сучасній історіографії) / В. М. Матях // Український історичний журнал. – 2004. – № 1. – С. 80, 87.

²¹ Список наукової та популярної літератури щодо Конституції П. Орлика – Див.: Чухліб Т. Ідеальна держава в Україні? Козацький проект 1710 року / Т. Чухліб. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – С. 84-102.

З відносно недавніх видань з цієї проблематики як найбільш ґрунтовні відзначимо праці В. Кононенка, О. Кресіна, О. Струкевича, Т. Чухліба, В. Шишкіна²². Останній, між іншим, спираючись на власну позицію, проаналізував положення Конституції щодо належності ідей поділу влади і природного права, і припустив, що положення про першість щодо поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову належать саме Пилипу Орлику, а не Ш. Л. Монтеск'є. Водночас він допускає, що ідею теорії природного права гетьман запозичив у вчених Західної Європи і творчо вдосконалив у проєкті Конституції.

У ювілейному для першої Української Конституції році проведено низку міжнародних наукових форумів, наслідком яких стала поява відповідних збірників²³. Також в останні роки перед ювілеєм з'явилося видання, яке зібрало під однією палітуркою усі найважливіші твори П. Орлика²⁴. Книга супроводжується змістовними супровідними статтями упорядників – В. Шевчука та О. Трофимука. Одна з найсвіжіших відомих нам праць, в якій певною мірою порушуються проблеми правових підстав української державності у творчій спадщині Пилипа Орлика, належить Т. Г. Рендюку²⁵.

Окремо варто виділити монографію О. Кресіна, присвячену політико-правовій спадщині першої української політичної еміграції поча-

²² Кононенко В. «РАСТА ЕТ CONSTITUTIONES...» між традиційним і модерним конституціоналізмом / В. Кононенко // Український історичний збірник / Гол. ред. Т. Чухліб. НАН України. Інститут історії України, Рада молодих вчених. – Вип. 14. – К.: Інститут історії України, 2011. – С.17-33; Кресін О. В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття: Монографія / О.В. Кресін. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2001. – 468 с.; Струкевич О.К. «Пакти й Конституції законів та вольностей війська Запорозького» (політико-культурний аналіз) / О.К. Струкевич // «Істину встановлює суд». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – Т.2. Наукові студії / НАН України; Ін-т історії України; Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. – К., 2004. – С. 348-363; Чухліб Т. Ідеальна держава в Україні? Козацький проєкт 1710 року / Т. Чухліб. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 103 с.; Шишкін В. Конституція, яка випередила час (про правовий акт Пилипа Орлика 1710 року) / В. Шишкін // День. - 2007. - 15 вересня. - С. 7.

²³ Див. напр.: 300 років Конституції гетьмана України Пилипа Орлика: проблеми становлення і розвитку українського державотворення: матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції / Львівська міська рада, Львівський державний університет внутрішніх справ, Міжнародна асоціація істориків права. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – 284 с.

²⁴ Орлик, Пилип. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибр. твори / Пилип Орлик / Упоряд. та примітки М.Трофимука (латинські тексти), В.Шевчука. – К.: МАУП, 2006. – 736 с.

²⁵ Рендюк Т.Г. Пилип Орлик: молдавські та румунські шляхи / Т.Г. Рендюк. – Чернівці: Букрек, 2013. – 240 с.

тку XVIII століття²⁶. Без неї важко було б зрозуміти правовий зміст моделей української державності періоду «Руїни». У своєму дослідженні О. Кресін визначив теоретичне підґрунтя і зміст українських конституційно-правових ідей щодо сутності держави, конституційного ладу та державного устрою. Слід також відзначити, що автор глибоко дослідив теоретико-правове підґрунтя та конституційно-правовий характер положень «Пактів й конституцій законів та вольностей Війська Запорозького...» 1710 року. Звернемо увагу також на коротку, проте інформативну працю О. Лукашевича та К. Манджула, в якій автори розглядають історію появи «Пактів...» та розкривають постатейний зміст їх положень²⁷. Проте, на відміну від роботи О. Кресіна, ця праця не дає визначення джерел та характеру положень документу, обмежуючись його формально-правовим розглядом.

Огляд історіографії можна було б продовжувати, однак зауважимо, що наявна наукова література не вичерпує усієї повноти «козацької» проблематики, зокрема не вповні висвітлює процес формування, розвитку та занепаду політико-правової ідеології козацького державотворення.

²⁶ Кресін О.В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття: Монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – 468 с.

²⁷ Лукашевич О., Манджук К. «Конституція» Пилипа Орлика – історико-правова пам'ятка XVIII ст. – Х., 1996. – 35 с.

Розділ І.
СТАНОВЛЕННЯ ІДЕЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ
ЯК НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОЇ ІДЕЇ
(друга половина XVI – перша половина XVII ст.)

● *Козацьке питання у Речі Посполитій та формування образу українського козацтва у політико-правовій думці* ● *Напрями політико-правового урегулювання проблеми українського козацтва в Речі Посполитій* ● *Шляхи вирішення козацького питання в контексті легалізації козацтва й створення козацької автономії: козацькі проекти Йосифа Верещинського* ● *Державотворча програма козацького руху Семерія Наливайка* ● *Поєднання інтересів козацтва з інтересами православного духовенства і шляхти - новий етап формування української державної ідеї* ● *Державно-правові погляди Петра Могили: ідеологічні засади збереження українцями права на власну національну ідентичність* ● *Козацтво у контексті українського націогенезу: штрихи до формування української державної ідеї як національної в XVI – першій половині XVII ст.*

Козацьке питання у Речі Посполитій та
формування образу українського козацтва у
політико-правовій думці

Перші оцінки козацтва як соціального явища сягають середини XVI ст., й надалі тісно співвідносяться з процесами зміни місця і ролі козацької спільноти у суспільно-політичному житті.

Автори перших творів про козаків, як напр., польський хроніст М. Бельський («Хроніка всього світу», вперше видана 1551 р.), цікавилися історією козацтва насамперед з огляду на ймовірну козацько-польську союзницьку боротьбу проти турків і татар. Відтак вважали козаків вояками, зображали їх дієвою обороною південно-східних кордонів Польського королівства.

З другої половини XVI ст., в умовах постановня Речі Посполитої - конфедеративної польсько-литовської, а для українських земель, - по суті польської держави - проблема козацтва в Україні набуває особливої суспільно-політичної значимості. Відтоді найгостріше вирішення козацької проблеми точилося навколо легалізації козацтва як суспільного стану, який існував реально, однак польським урядом не визнавався. Причина – середньовічний світогляд і феодальне право, яке хоча й задекларувало християнську рівність усіх людей перед Богом, фактично закріплювало нерівноправність людей у формі станових привілеїв.

У середньовічній Польській державі під «станами» розумілися великі соціально-правові групи людей, які різнилися між собою спадковим юридичним становищем в суспільстві, чітко визначеними правами та обов'язками. Зауважимо, що належність людини до певного стану в XV-XVI ст. була такою ж важливою категорією самовизначення, як віросповідання чи територіально-етнічне походження. Усі суспільні верстви і стани розглядалися під знаком «вічності» й незмінності. Тому перехід від одного стану до іншого утруднювався наданням привілеїв чи виданням спеціальних законів. Процес правового оформлення суспільних станів, який під польським впливом охопив і територію Великого князівства Литовського, у складі якого тоді перебувала більшість заселеної території сучасної України, остаточно завершується вже після укладення Люблінської унії. Відтоді правова дійсність серед станів знала як повноправних тільки шляхтичів (у суспільній свідомості - єдині гідні представники народу та віри), а також духовенство та з певними правами міщан. Що стосується селянства, то ще впродовж XIV-XV ст., на відміну від згаданих станів, воно свої права поступово втрачало і потрапляло у приватноправовій площині в залежність від власників землі – шляхти чи духовенства.

Українське козацтво у масі своїй було представлене вихідцями з різних соціальних прошарків, відтак з правового погляду для традиційного феодального суспільства виявлялося своєрідною *суспільною аномалією* (тут і далі підкреслення наше – *авт.*). З одного боку, воно прямо не належало до жодного визнаного стану, а з іншого - від початку свого виникнення виконувало суспільно-значиму роль захисту прикордоння від татаро-турецької агресії. Себто, за тодішніми уяв-

леннями – займалося рицарською (лицарською) справою. Зрештою, й самі козаки у спілкуванні з європейськими можновладцями на кшталт європейського рицарства підкреслено іменували себе «рицарями». Відомий український історик О. Моця зауважує, що у листах до польських королів, які завірялися військовою печаткою, саме козацьке військо зазвичай називали «Військом Запорозьким», але часто вживали і вислови «рицарство запорозьке», «рицарство Війська Запорозького». Зокрема, у 1600 р. Самійло Кішка у листі до польського короля підписувався: «Самійло Кішка, гетьман, полковники, сотники і все рицарство Вашої королівської милості Війська Запорозького»¹. Даємо, що й осередок козацтва – Запорозька Січ - мав виразні ознаки організації за прикладом європейських військово-чернечих орденів з усіма основними атрибутами – клятви безкомпромісної боротьби «за віру», недопущення на Січ жінок і т.п.².

В умовах інтенсивного насадження станового устрою в Україні козацтво від кінця XVI ст., покликаючись на «лицарські» чесноти, починає заявляти про себе як про окрему суспільну силу, соціальний стан із визначеними правами. І тим самим козацтво набуває ознак політичного конкурента традиційної української еліти – православної шляхти й духовенства.

Зауважимо, що піднесення статусу козаків до рівня панівного стану було спробою політичної реабілітації цілого суспільного прошарку, який на той час перетворювався на окремий стан. Ідеологічно козацтво було найближче до т.зв. *бояр* – найнижчого прошарку військово-служилого стану Великого князівства Литовського, а згодом – Речі Посполитої, який у процесі оформлення шляхетського стану опинився поза його межами. На думку С. Леп'явка, саме бояри, що масово прилучалися до козащини в другій половині XVI століття, передали козакам деякі елементи своєї суспільної ідеології, і зокрема, наголос на правах і привілеях «людей рицарських», які належали їм за вій-

¹ Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т.І. – С. 144.

² Див.: Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / Передмова та коментарі Г.К. Швидько. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – С. 76-77; Сергійчук В.І. Іменем війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. – К.: Вид-во «Україна», 1991. – С. 6-56; Паньонко І.М. Паньонко І. М. Органи влади Запорізької Січі: монографія / І. М. Паньонко. - Львів: ЛьвДУВС, 2006. – С. 38-58.

ськову службу³. А отже, принесли в козацький рух політичну організованість, державотворчу ідею та повагу до законної стабільної влади⁴. Однак ці процеси відбувалися вже поза межами звичного для тодішнього суспільства привілейованого шляхетського стану, а *на платформі інтересів козацтва*.

Козацько-польський конфлікт мав також забарвлення міжнародної проблеми. Свідченням цього стало збільшення кількості несанкціонованих козацьких походів на турків, татар і в Молдавію. Козацькі походи, що зазвичай носили характер відплатних акцій в умовах турецько-татарської експансії, виявляли слабкість зв'язків козацтва з власними і ставили польську Річ Посполиту в непевне становище з боку Туреччини.

Загострення козацько-польського конфлікту й погіршення польсько-турецьких відносин унаслідок козацьких морських походів також призводили до *критичного висвітлення козащини* у працях тогочасних польських авторів. Зокрема, ними козацькі походи трактувалися не інакше як «козацьке свавільство». Використовували й інші негативно забарвлені образні висловлювання: «козацька підступність», «кривава дичина», «союзники пекла» тощо.

Чи не найбільш показовим з цього погляду є творчість С. Твардовського. Основний мотив його головного твору «Війна домована з козаками ...» (1681 р.) полягав у звинуваченні козаків у збуренні «золотого спокою», що панував на українських теренах від 30-х до початку 40-х років XVII ст. Автор формував стереотип українця-варвара, жорстокого та аморального розбійника, дикуна, якому протиставлялися польські шляхтичі, що боронили від зазіхань «польську Русь»⁵.

Відомий дослідник українського гуманізму В. Литвинов, який обґрунтовано довів, що вітчизняна політико-правова думка в Україні XVI – першої половини XVII ст. розвивалася у руслі ренесансного гу-

³ Леп'яко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. - Чернівці: Сіверська земля, 1996. – С. 33-43.

⁴ Литинський В. Україна на переломі. 1657 – 1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім ст. Перевидання в Україні. – К., 1997. – С. 14-21.

⁵ Руда О. Формування історіографічного образу українського козацтва в польській історичній думці / Оксана Руда // Медієвіст. Латиномовна українська література. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.medievist.org.ua/2014/01/blog-post_4.html

манізму, є переконливим у твердженнях про те, що поглядам польських хроністів на проблему козацтва протистояли вітчизняні мислителі. І закономірно, що увага вітчизняних гуманістів була прикута до актуальної на той час теми турецько-татарської експансії.

Дослідник зауважив, що впродовж XVI - початку XVII ст. у середовищі вітчизняних мислителів спостерігалася тенденція до зміни акцентів стосовно методів ведення підтримуваної ідеї справедливої війни. У творах українських гуманістів першої половини XVI ст. переважали нотки схвалення «пасивної» оборони краю завдяки спорудженню фортець і укріплень та зосередженню в них численних залог (напр., С. Оріховський). У другій половині XVI ст. — схвалювалася активізація переслідувань татарських здобичників з метою відбиття полону (напр., М. Пашковський чи С. Пекалід). А у першій третині XVII ст. віталися воєнні походи козаків углиб ворожої території для визволення бранців та задля помсти, що виявлялась у пограбуванні поселень ворога (напр., К. Сакович). Згадана тенденція значною мірою залежала від зростання чисельності козацьких збройних сил та їх військового вишколу.

Вітчизняні автори всіляко апологізували козацькі походи, проводячи думку їх доцільності, виправдовували усі воєнні дії, спрямовані на відсіч чужинцям, захист Вітчизни, помсту за вчинені кривди. Українські гуманісти вважали їх такими, що давали можливість помститися кривдникові й відстояти справедливість. Натомість несправедливі війни (загарбницькі, агресивні) ними засуджувалися й називалися «воєнним розбоєм», такими, що суперечили природному праву, а отже, аморальними⁶.

Для прикладу, Мартин Пашковський, польсько-український поет, автор низки польськокомовних поетичних книг, що походив з української шляхти і був виступав під прибраним ім'ям — М. Простак, у своєму вірші «Україна татарами терзана», що поміщений у збірці «Допомога сарматської Беллони шляхетському рицарству Дмитра Івановича, великого царя московського проти Шуйського та інших зрадників» (Краків, 1608 р.) своє розуміння справедливої війни виявив такими словами: *«Війни святі, як боронять свободу,/ Несправедливі ж —*

⁶ Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. — К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2000. — С. 9, 314-319.

*прокляті з породу./ Несправедливість — годиться відбитись/ Прямо чи криво, аби вборонитись»*⁷.

Виразно політично-пропагандистський характер має книга М. Пашковського *«Дії турецькі і змагання козацькі з татарами...»* (1615 р.). Автор бачить у козаках конструктивне явище, показує їх як нову силу, що почала виконувати оборонні функції, чого не могло досягти шляхетство, а також - як головну силу, що покликана протистояти мусульманському світові. Символічно, що ця нова сила уподібнюється в легенді про Дніпро та Кінську Воду, де Дніпро - Україна, а Кінська Вода - козаки в ній. Козаки, однак, не тільки ведуть оборонну війну, але й не раз самі чинять напади на турків і татар, звільняючи бранців. Описується і козацьке повстання на галері, подібне до того (за В. Шевчуком), яке оспівано в народній думі про Самійла Кішку. У подальшій частині поеми М. Пашковський описує долю християнських бранців у Туреччині⁸, ніби подаючи універсальну картину того, що чекає християнський світ, коли б турки його перемогли. Через це, на думку В. Шевчука, оборонна й наступальна діяльність козаків проти Туреччини гіперболізується, а козацькі змагання підносяться до Богом визначених і поданих справ⁹.

Варто зауважити, що козацькі походи вітчизняні автори виправдовували передовсім через агресивність Туреччини й Кримського ханства щодо українських земель. Наприклад, Б. Зиморович у творі *«Пам'ять війни турецької, року 1621-го...»* усправедливає військові походи козаків з позицій ранньосередньовічного принципу *таліону* (*«око-за-око, зуб-за-зуб»*): козаки лише віддячували туркам і татарам за їхні кривди тією самою монетою і тому тепер *«В тороках для торгу водить козак по базару / Гладких турків по парі...»*¹⁰. Додамо, що українські автори також пишалися активністю та відвагою козаків, яким

⁷ Марсове поле (Книжка перша. Героїчна поезія на Україні X – першої половини XVII ст.) (Антологія). – К., 1989. – С. 155.

⁸ Українська поезія XVII століття (перша половина) : антологія / [упоряд., вступ. ст. та прим. В. В. Яременка ; редкол.: І. Ф. Драч та ін.]. – Київ: Рад. письменник, 1988. – С. 66-85.

⁹ Шевчук В. Суспільно-політична думка в Україні в XVI – першій половині XVII століття // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.: К.: Дніпро, 2001. - Т. II. Книга перша (XVI ст.) / Упор., передмова В. Шевчука. – С. 57.

¹⁰ Українська поезія XVII століття (перша половина) : антологія / [упоряд., вступ. ст. та прим. В. В. Яременка ; редкол.: І. Ф. Драч та ін.]. – Київ: Рад. письменник, 1988. – С. 155.

«не новина по гучнім Боспорі / На бистрих чайках літять чи на Чорне море / Вискочить під Білгород, часом під Тегиню...» (М. Пашковський). Вони вправні у військовому мистецтві і це, за свідченням М. Смотрицького, *«ділом самим доводять»* у багатьох військових кампаніях¹¹.

Загалом однією з характерних рис розвитку тогочасної української політико-правової думки полягала в особливій увазі до держави-агресора. Так, Туреччина, в уяві вітчизняних мислителів, завжди отожднювалася з підступністю, неволею і велелюддям, у той же час духом, розумом і мужністю поступалась європейським країнам. А турецький султан сприймався як «Божа мітла», занесена над грішним світом, і називався не інакше як осквернителем християнської віри, презирливцем угод, губителем природного права, ганьбою і згубою всього, що є в людей святого, чесного, пристойного¹². У цьому плані, скажімо, їх обурювала данина дітьми, з яких у Туреччині готували майбутніх яничарів. Так, у збірці *«Дії турецькі ізмагання козацькі з татарами»* (Краків, 1615 р.) згаданий вище М. Пашковський пише: *«Там від кожного хочуть червоного злота, / Десятину од діток, хоч ті ще дрібнота, / Що п'ять років од дому вони вибирають / Десятину із хлопців — їх турчити мають. / На п'ятнадцять їх тисяч щорік визначають / В яничарство, у царських сараях навчають»*¹³.

Ще однією рисою розвитку української політико-правової думки – персоніфікація початків історії козацтва. Українські автори виокремлюють імена тих козацьких ватажків, які найбільше прислужилися у справі захисту Вітчизни.

У цьому плані показовою є постать князя М. Вишневецького, який у другій половині XVI ст. активно виступав проти татарських та турецьких нападників. За це йому анонімний автор*, палкий прихиль-

¹¹ Українська поезія XVII століття (перша половина) : антологія / [упоряд., вступ. ст. та прим. В. В. Яременка ; редкол.: І. Ф. Драч та ін.]. – Київ: Рад. письменник, 1988. – С. 76.

¹² Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2000. – С. 316-319.

¹³ Українська поезія XVII століття (перша половина) : антологія / [упоряд., вступ. ст. та прим. В. В. Яременка ; редкол.: І. Ф. Драч та ін.]. – Київ: Рад. письменник, 1988. – С. 76.

* За найбільш прийнятною версією, Еріседіон (грец. – поховальний плач; повна назва — «Еріседіон про благородного й вічної пам'яті гідного князя Михайла Вишневецького») – жалобна поема польською мовою з численними українізмами, написана наприкінці 1584 – початку 1585 року Жданом Білицьким в селі Нижня Білка (нині Мала Білка Лановець-

ник «активної» оборони супроти турецько-татарської експансії, присвятив твір під назвою «*Epicedion*». У ньому йдеться про те, що князь турків та татар «хижих, навіжених, Од кордонів одганяв, як собак скажених», та що «В дикім полі перед ним вороги дрижали». Він увесь час перебував у походах («все ходив степом неосяжним»), а тому татари стали постійно «терпіти невдачі і відходили з ганьбою». У цілім світі знають римських полководців, - пише автор, - але ж і наш не гірший, бо «Україні послужив там, де небезпечно». І далі: «*При звитязцю не могли злі татарські орди / Звичними розбоями учиняти шкоди, / Особливо ж над / Дніпром, де сидів потужний / Оборонець і вояк, сміливий і мужній*»¹⁴.

Серед інших захисників України називаються ще імена Януша та Олександра Острозьких. Та все частіше надія на порятунок і захист пов'язується з козаками, які невдовзі стають головними захисниками рідного краю не тільки від татар і турків, але й від московитів, поляків та інших чужинців. Приклад – К. Сакович у своїх відомих «Віршах на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного» (1622 р.) схвально відгукується за справедливую війну гетьмана з татарами і турками, але й також за його походи на Москву («І північний буде край також пам'ятати / Довго рицарство його, бо їм дався знати!»), в Мулянську землю, до Волошинів, інфляндчиків, яких також «гетьман той не раз лицарсько полошив»¹⁵. Як на характерну рису, що впадала у вічі навіть іноземцям, вітчизняні автори звертають увагу на ту обставину, що козаки ніколи не захоплювали чужих земель, тоді як воєнні походи у чужі землі були звичною справою для того часу¹⁶. Так, згаданий К. Сакович називає П. Сагайдачного «благочестивим», тому що «у звитязстві пам'ятав про свій стан учтивий.

кого району Тернопільської області), який, наймовірніше, був власником цього села. Епіседіон вважають першим відомим друкованим твором автора з Тернопільщини (Див.: Гуцал П. Епіседіон [Текст] / П. Гуцал // Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. - Тернопіль, 2004. - Т. 1 : А - Й. - С. 559).

¹⁴ Українські гуманісти епохи Відродження (Антологія): У 2-х ч.: Ч.2. / Упоряд., склав примітки та словник імен, назв, термінів В. Литвинов; перекл. з лат. В. Литвинов та ін. – К., 1995. – С. 36-37.

¹⁵ Українська поезія XVII століття (перша половина) : антологія / [упоряд., вступ. ст. та прим. В. В. Яременка ; редкол.: І. Ф. Драч та ін.]. – Київ: Рад. письменник, 1988. – С. 172-173.

¹⁶ Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2000. – С. 321.

Що чуже, ніколи він того не хапав...»¹⁷. Натомість татари, на думку автора «*Epicedion*»-у, не жнуть, а живляться награбованим добром. Через це українці мусять завжди бути при зброї: «Обиватель нещасний у батьківськiм краї... І у мирному часі находу чекає, Він за плугом при зброї волів поганяє». Турки й татари тільки й думають, - продовжує автор, - про загарбання наших земель і поневолення наших людей¹⁸.

Отже, у Речі Посполитій правове урегулювання козацького питання набувало ознак суспільно-станової та міжнародної проблем, яку намагалися вирішити у практичній площині, відповідно формуючи в суспільстві образ козацтва. До формування останнього доклалися автори з польського й українського середовищ, починаючи з середини XVI ст. Якщо в польській історіографії образ українського козака тісно співвідносився з процесами еволюції місця і ролі козацької спільноти у суспільно-політичному житті. Це означало, що в період до утворення Речі Посполитої, впродовж другої половини XVI ст. сформувався нейтральний стереотип козака-українця, якого ототожнювали лише з позитивними явищами: свободою, самостійністю, відданістю, готовністю виступити на захист *давньої* Речі Посполитої, то вже у першій половині XVII ст., часі загострення козацько-польського конфлікту, поляки про козаків писали з відвертою неприязню, а то й ворожистю. Натомість представники вітчизняної суспільно-політичної думки демонстрували розуміння й особливу симпатію до козацтва як до нового суспільного стану, який усе рішучіше виходив на військово-політичну арену, пропонували конструктивні шляхи вирішення козацької проблеми.

Напрями політико-правового урегулювання проблеми українського козацтва в Речі Посполитій

Попри те, що козацькі походи у польських шляхетських колах трактувалися не інакше як «козацьке свавільство», необхідність

¹⁷ Українська поезія XVII століття (перша половина) : антологія / [упоряд., вступ. ст. та прим. В. В. Яременка ; редкол.: І. Ф. Драч та ін.]. – Київ: Рад. письменник, 1988. – С. 173.

¹⁸ Українська поезія XVI ст. / Редкол. О. Є. Засенко та ін., Упоряд., вст. стаття та приміт. В. В. Яременка. – К.: Рад. письменник, 1987. – С. 175-176.

розв'язання цієї, пов'язаної з козацтвом, проблеми для офіційної Речі Посполитої ставала дедалі очевиднішою.

У цих умовах в практичній площині апологети Польської держави, представники переважно польського шляхетства, виявляли рішучість щодо урегулювання козацького питання, пропонуючи шляхи його можливого вирішення в діапазоні від фізичного винищення козацтва до утворення на Придніпров'ї автономної території з козацьким самоврядуванням.

Чи не найчастіше висловлювалася ідея фізичного винищення козацтва та його заборони. І це закономірно, адже в умовах визрівання конфлікту козацтва із місцевою владою в Україні польська шляхта справедливо бачила небезпеку для себе у самому факті існування козацької спільноти. Так, у резолюції, яку ухвалила волинська шляхта під час володимирського сеймику 1593 р., говорилося про велику небезпеку для держави від козаків, які захопили в шляхтичів чимало замків, міст та сіл¹⁹. Однак пропозиції позбутися козацтва через його повне винищення не набувала широкої підтримки. Привілейована суспільна верства мусіла зважати на суспільно-політичну роль козацтва. Усі прекрасно розуміли значення козацької служби на татарському прикордонні. Крім того, уряд обгрунтовано побоювався, що у випадку репресій козаки перейдуть на службу до московського царя. А це погіршало б стратегічне становище самої Речі Посполитої.

Іншою формою ліквідації козацтва, здавалося б, могла бути його заборона. Однак і тут виконавча влада поводити себе дуже стримано й не піддавалася на подібні заклики. Навіть на формальну, юридичну заборону козацтва власті погодились єдиний раз – після 1596 року²⁰. Утім безперспективність подібної політики не викликала сумніву, й вже 1601 року з ініціативи канцлера Я. Замойського сейм знову офіційно визнав існування козацтва²¹.

¹⁹ Голобуцький В. Запорізьке козацтво. – К.: Вища школа, 1994. – С. 158-159.

²⁰ Леп'явко С. Козацтво й Україна наприкінці XVI ст.: чи була можливість порозуміння? // Польсько-українські студії. Україна і Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Зб. наук. праць. – К.: Либідь, 1993. – С. 49-50.

²¹ Леп'явко С. Козацтво й Україна наприкінці XVI ст.: чи була можливість порозуміння? // Польсько-українські студії. Україна і Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Зб. наук. праць. – К.: Либідь, 1993. – С. 51.

Найпоширенішим у панівних колах Речі Посполитої наприкінці XVI ст. було потрактування козацтва як *форми військового найманства*. Тим паче, що наймом козаків на службу неодноразово послуговувалися польські королі (Стефан Баторій) та елементи такого підходу до козацтва, як зазначає С. Леп'явко, були присутні в усіх т.зв. козацьких реформах останньої третини XVI ст.²².

Українські мислителі також схилилися до військового найму козаків. Тим паче, ними ставилося питання про залучення козацтва як військових найманців задля створення перепони турецько-татарській агресії. Так, уже згадуваний М. Пашковський в опублікованому у Кракові 1617 року творі «*Розмова козака запорозького з перським гінцем про справи військові поган з християнами*»²³ проводить думку про використання запорозького козацтва як *автономної структурної сили* у планованому союзі Польщі й Персії, що мав на меті спротив агресії Османської імперії.

До слова, високо оцінює цей твір М. Пашковського відомий дослідник і письменник В. Шевчук. Він переконаний, що ця пам'ятка становить винятковий інтерес, оскільки опосередковано торкається одного з великих проєктів в історії українського державотворення, а саме — встановлення Козацької республіки в Трапезунді та його околицях при сприянні Венеції, Польщі та Персії, хоч Польща тут була задіяна пасивно²⁴. Саме в цій справі і їхав перський посланець до польського короля, а перед цим він зустрівся із запорозьким козаком. Діалог М. Пашковського не просто літературний твір, а, можна сказати, агітаційна брошура, що переконує шляхту не миритися із Туреччиною, — саме це й було передумовою втілення в життя вище згаданого проєкту. Отже, твір В. Шевчук обґрунтовано пропонує розглядати передусім як пам'ятку суспільно-політичного мислення, «а що здійснення

²² Леп'явко С. Козацтво й Україна наприкінці XVI ст.: чи була можливість порозуміння? // Польсько-українські студії. Україна і Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Зб. наук. праць. — К.: Либідь, 1993. — С. 51.

²³ Пашковський Мартин. Розмова козака запорозького з перським гінцем...// Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. - К.: Дніпро, 2001. - Т. II. Книга друга (перша половина XVII ст.) / Упор., передмова В. Шевчука. - С. 190-195.

²⁴ Шевчук В. Козацька держава. Етюди до українського державотворення. - К.: Абрис, 1995. — С. 56.

проекту було в інтересах передусім козаків, то пам'яткою українською»²⁵.

Однак подібні проекти так і залишилися проектами. Натомість, як показала практика, найм козаків не тільки не вирішував, а, навпаки, навіть загострював козацьку проблему. Він сприяв легалізації козацтва та його організаційному оформленню. А невизначені строки найму, раптові припинення служби, неакуратність влади в грошових виплатах часто ставали додатковим фактором козацьких невдоволень. І головна причина помилковості поглядів на козацтво як на звичайних найманців полягала в тому, що цим ігнорувався найважливіший, соціально-становий, бік козацької проблеми.

Необхідність задоволення соціально-станових потреб козацтва зумовлювала політику, спрямовану на створення окремого козацького стану. У досить чистому вигляді ця ідея була закладена в козацьку реформу початку 1570-х років. Пригадаємо, що поряд із набором дрібного загону козаків король надав козацтву юридичний імунітет по відношенню до місцевих урядників. Принагідно зазначимо — постанови 1570-х рр. щодо козацтва можна вважати спробою вирішити проблему військово-служилої верстви на Придніпров'ї безпосередньо після Люблінської унії, коли король підтверджував права різних груп населення України. Реформа 1578 р. вже відступала від попередніх позицій, оскільки передавала козаків у владу черкаського й канівського старост. Але загалом під тиском об'єктивних обставин уряд мусив іти шляхом визнання суспільно-правових особливостей українського козацтва. У середовищі козацтва подібний шлях відстоювало козацтво боярського походження, бо саме так воно могло зберегти свої суспільні привілеї.

Отже, однією з найбільш поширених у панівних колах Речі Посполитої наприкінці XVI ст. ідей щодо вирішення козацького питання було потрактування козацтва як форми військового найманства. Така ідея активно підтримувалася українськими авторами. Проте головна причина помилковості поглядів на козацтво як на звичайних найманців полягала в ігноруванні соціально-станового боку козацької проблеми.

²⁵ Шевчук В. Козацька держава. Етюди до українського державотворення. - К.: Абрис, 1995. - С. 57.

Шляхи вирішення козацького питання в контексті легалізації козацтва й створення козацької автономії: козацькі проекти Йосифа Верещинського

Наприкінці XVI ст. найбільш незвичний підхід до вирішення козацької проблеми запропонував католицький єпископ українського походження *Йосиф Верещинський* (1533-1598), автор впровадження до політичного словника поняття «український народ» та наповнення його етнополітичним змістом, світогляд якого «поєднував у собі непокєднуване», тобто ідеї ренесансного гуманізму, барокову сміливість та неординарність рішень²⁶.

Майбутній єпископ народився в Холмській землі у родинній маєтності Верещин - на території, яка була частиною Польщі. Батько Йосифа Андрій став першим католиком у давньому православному роді Верещинських. У родині матері Андрія православ'я та католицизм уже тоді перемішалися - один із його вуйків був ксьондзом, а другий - православним єпископом. І коли народився Андрій, то православний дядько-єпископ хотів охрестити його у «грецькій вірі», але спритнішим виявився дядько-католик - він встиг першим охрестити дитину по-католицьки. Здобувши духовну освіту, став католицьким священником, з 1581 року - ігуменом нечисленного, але заможного католицького монастиря у Сецехові над Віслою, а ще через вісім років після висвячення на єпископа - очільником Київської кафедри. Це автоматично зробило його також сенатором Речі Посполитої - Київський єпископ отримав трибуну, з якої міг звертатися до найвпливовіших особистостей Речі Посполитої.

К. Гудзик припускає, що якби Йосиф Верещинський мав інший характер, а також жив у іншу добу, він би, скоріше за все, залишився одним із тих безликих людей минулого, якими не займається історія. Але Верещинський жив і працював у яскравому XVI столітті - в бурхливі часи європейської Реформації та Контрреформації, великої пошани до освіти та мистецтв, розквіту книгодрукування, запеклих диспутів і публіцистики (якщо вжити сучасне слово), становлення Речі

²⁶ Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2000. – С. 18.

Посполитої, формування українського козацтва, а також розколу українського православ'я (утворення Унійної церкви). Подібно до багатьох інших освічених людей свого часу, він щедро підтримував науки та мистецтва, був меценатом юридичного факультету Ягеллонського університету в Кракові, допомагав талановитим літераторам. А згодом і сам почав займатися публіцистичною діяльністю, головню, присвяченою злободенним державно-політичним проблемам свого часу²⁷.

Зокрема відомо, що Й. Верещинський, у руслі пропагування ідеї християнської єдності з метою зупинення турецько-татарської агресії і протистояння наступу мусульманства на християнський світ, висловлював ідею організації всехристиянського хрестового походу (*«Будильник або про початок священної війни проти турків та татар як головних ворогів всіх християнських народів», «Ранішня зоря для цісаря всіх християн, для короля Польщі, також для світлішого великого князя Московського, про початок загальними силами війни проти турків і татар»*). На його думку, у цьому поході мали взяти участь усі християнські держави Європи, незалежно від конфесій - католики, протестанти та православні. А чільне місце у ньому відводилося козацтву. У листах-запрошеннях до хрестового походу Німецькому імператору, королю Речі Посполитої та Московському царю київський єпископ давав докладні рекомендації щодо стратегії, тактики, чисельності війська, озброєння та припасів²⁸.

Та найважливішим здобутком Й. Верещинського є кілька його «козацьких» трактатів-проектів, які по суті тісно перепліталися з проблемою безпеки, - захистом від набігів степовиків усієї Речі Посполитої, включно з Києвом. Укладені на основі власного досвіду контактів із козаками, трактати-проекти засвідчували напрям еволюції «козацьких» поглядів автора, і були спробою синтезувати інтереси козацтва й Польської держави, себто направити козацьку енергію на користь державної розбудови країни.

У першому трактаті: *«Вірний шлях до більш швидкого й легкого заселення пустоців у руських областях Польського королівства, рівно*

²⁷ Гудзик К. «На розраду світа християнського». Київський єпископ Йосип Верещинський — людина епохи Відродження // День. - №217, 27 лист. 2004.

²⁸ Мельник Л. Нариси козацької держави в українській суспільній думці у переддень Хмельниччини // Розбудова держави. - 1998.- №9/10.- С.108.

ж до більш розумного захисту всієї української сторони від ворогів св. Хреста», опублікованому 1590 року в Кракові (польською мовою) автором висловлюється ідея вирішення козацької проблеми в руслі **використання козацтва й забезпечення йому належного місця у суспільній структурі** Речі Посполитої.

Л. Мельник у розлоному матеріалі наголошує, що у цій праці Й. Верещинський пророкує наближення занепаду Речі Посполитої²⁹. І однією з причин системної кризи польської держави мислитель вважає занепад колишньої «житниці інших країн» - Наддніпрянської України, що перетворилася на пустощі. Заселення Наддніпрянщини пов'язує виключно з покращенням захисту краю. Далі автор докладно розповідає про загрозу турецько-татарських нападів та спустошення, що їх вони завдають Речі Посполитій, змальовує картину наслідків татарських наїздів на східні окраїни Польської держави. Все це, на його думку, стало наслідком недалекоглядної політики уряду. «Легковажність і сонливість наші у відношенні до такого багатства, як Україна — дивні». Вихід з такого становища мислитель вбачає у колонізації, тобто господарському освоєнні Наддніпрянщини. Зокрема, щоб створити заслін від нападів турків і татар, відбудувати й укріпити всі замки й городища, він пропонує відновити заселення України. Для цього необхідно, щоб король наказав «збудувати на самих шляхах, що ведуть з боку татар і волохів, чотири замки; щоб він потурбувався про утримання у постійній наявності на Низу за самими порогами у крайньому разі п'яти тисяч козацького народу».

Запорозьких козаків (низовиків — Запорозької Січі — *авт.*) Й. Верещинський пропонує взяти на королівську службу. Наголошує на перевагах найманого козацького війська перед посполитим рушенням*. Кошти на утримання запорозького війська, яке б несло службу по охороні краю, мали надходити від усіх жителів «Руської землі» (України — *авт.*). На думку Й. Верещинського, для потреб війська вони мали б віддавали у розпорядження київського єпископа десяту копу свого врожаю. Кожний обиватель України повинен цю десятину

²⁹ Мельник Л. Нариси козацької держави в українській суспільній думці у переддень Хмельниччини // Розбудова держави. - 1998. - №9/10. - С.107-112.

* загальне шляхетське ополчення, тобто земська оборона, яке формувалося за територіальним принципом; існувало спершу у Польському королівстві і Великому князівстві Литовському, потім — у Речі Посполитій.

доставляти в Київ, а єпископ буде на суднах весною сплавляти цей хліб до порогів, а відтак сухим шляхом до Запорозького війська. Решту хліба з цієї десятини слід обернути на гроші. І на ці кошти від десятини єпископ має заснувати в Києві католицький колегіум — «для освіти всього молодого покоління Руського краю», тоді місцеві молоді русини, «завдяки вивченню вільних наук, все більше й більше будуть ставати корисними всій Речі Посполитій».

Для постачання провіантом низовиків по всій Україні Й. Верещинський пропонував будувати королівські комори, у які б обивателі за гроші збували свої продукти. Старший серед козаків разом зі скарбниками «повинен старанно піклуватися, щоб усі найманці або козаки без виключення не витрачали свого жалування ні на які потреби поза своїм табором. Всілякі припаси вони мають отримувати... й купувати лише в коморах Й.К.В., й це — під загрозою виключення із служби». Козаки не повинні нарікати на мізерність свого утримання, якщо вважають себе *дійсно синами вітчизни*, оскільки «між всіма людськими суспільними спілками немає жодної, котра для кожної людини була б милішою й привабливішою за державу».

Далі Й. Верещинський зазначає, що на чолі Війська Запорозького має стояти гетьман — людина прикрашена доблестю, дійова й досвідчена в лицарських ділах, сувора й невибаглива, житель України, оскільки не може встановитися «добрий порядок, якщо гетьман не буде жити в Україні — особливо, внаслідок швидкості нападів ворога». Гетьману за службу треба надати одне або й кілька староств. Земельні надання (разом з грошовою платнею) мають одержувати також козацькі старшини. Гетьман з козацьким військом має розташовувати свій табір — *кіш* «в таких місцях, де найвигідніше можна було укріпитися й оборонятися від ворогів св. Хреста». Таке укріплення повинно бути постійним, оснащеним гарматами.

За декілька років погляди Йосифа Верещинського на розв'язання козацької проблеми зазнали якісних змін. З цього погляду цікавими видаються міркування Й. Верещинського щодо організації України у державне утворення, і особливе значення для цього процесу Києва, викладені в праці «*Спосіб осадження нового Києва і оборони колишньої столиці Київського князівства від будь-якої небезпеки без обтяження його величності короля і без витрат для корони польської, по-*

яснений панам послам майбутнього краківського сейму»³⁰ (Краків, 1598 р.). Зокрема, автор бачив Київ як «столицю колишнього князівства Руського» і склав проект його відбудови, щоб «київські русаки» розквітли як народ і доступилися «більшої слави за свою природну чулисть і природну відвагу» (Цит. – див.: *Додаток 1*). На думку В. Шевчука, тут мета мислителя полягала у тому, щоб підняти славу українців, звести їх з руїн і, зрештою, дорівняти в правах та вольностях, як і в потузі, до поляків та литовців³¹.

Проте Верещинському йшлося не тільки про нагальну потребу посилити укріплення Києва. Для нього важливою була необхідність заснування в Києві (в Україні – *авт.*) рицарсько-козацьких шкіл. Ця ідея привела автора до масштабного проекту, викладеного у трактаті, що мав назву: *«Громадський обов'язок заснувати лицарську школу в Україні для чоловічої молоді з земель Польської корони, а також заснувати Орден хрестоносців за мальтійським статутом на Задніпров'ї, в сусідстві з бусурманами і Москвою, для більш придатної оборони королівства Польського від всякої небезпеки»* (інша назва: *«Війську Запорозькому пресвітлий виказ, як і боку виховання, так теж вічного забезпечення на Задніпров'ї»*)³².

Якщо у першому своєму проекті 1590 року, розглядаючи можливість прийняття на службу Польського королівства низового запорозького війська для відсічі турецько-татарським нападам, він пропонував розглядати козацьке військо як об'єкт урядової політики Речі Посполитої, то вже у зазначеному вище, написаному 1596 р. творі єпископ, зокрема, обґрунтовував план створення на Лівобережній Україні і частково у Східній Білорусі (на теренах від Лубен до Мстислава) державного утворення козаків – *Задніпровського князівства*³³. Тим самим Й. Верещинський спробував реанімувати ідею князівської України, тобто пов'язати ідею князівської України з ідеєю Козацької держави в

³⁰ Див. витяги: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. II. Книга перша (XVI ст.) / Упор., передмова В. Шевчука. – С. 408-425.

³¹ Шевчук В. Суспільно-політична думка в Україні в XVI – першій половині XVII століття // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. II. Книга перша (XVI ст.) / Упор., передмова В. Шевчука. – С. 43.

³² Див. витяги: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. II. Книга перша (XVI ст.) / Упор., передмова В. Шевчука. – С. 426-430.

³³ Чухліб Т. Проект «козацького князівства» - історична альтернатива політичного устрою Гетьманщини? // Т. Чухліб // Український історичний журнал. – 2014. - № 4 (517). - С. 72-73.

системі Речі Посполитої. Необхідність організації козацької автономної держави на Лівобережжі він обумовлював завданнями оборони Речі Посполитої від загрози з боку Московської держави. Козацтво у своєму статусі підносив до рівня шляхти, а відтак розглядав (за П. Сасом) – як суб'єкт політичного процесу³⁴.

На чолі проектованої Й. Верещинським козацької держави мав бути князь як спадковий володар (*див.: Додаток 1*), відтак унеможливлювалося безпосереднє втручання польського короля у справу його призначення чи затвердження. При цьому, за проектом Верещинського, князь мав бути козацьким зверхником й повноправним володарем князівства: Військо Запорозьке мало узгоджувати усю свою життєдіяльність із «князем своїм благородним»³⁵. Владні повноваження князя окреслювалися зокрема таким чином: а) він був вищою адміністративно-розпорядчою інстанцією стосовно місцевої шляхти (у шляхетській Речі Посполитій підпорядкування шляхти на Задніпров'ї владі князя робило правоздатним інститут його влади); б) влада князя поширювалася і на решту «обивателів» усього Задніпров'я - вони також залучалися до виконання повинностей на користь козацької держави.

Водночас влада князя Задніпровської держави була обмеженою, оскільки він, як васал короля, мусив би разом з Військом відбувати на користь останнього військову службу. Чисельність Війська, яке мало іти в похід на поклик короля, визначалася вищими органами Війська Запорозького. Останнє, згідно з проектом Верещинського, продовжувало жити на Лівобережжі за своїми традиційними військовими звичаями та самоврядуванням: зберігалися інститут гетьманства, «козацького кола», козацьке звичаєве право і судочинство. Гетьман одержував у володіння «на вічні часи» Лубни з округою. Однак його прерогативи обмежувалися виключно військовою владою, до того ж вона не могла бути пожиттєвою.

Значна увага у документі приділялася питанням економічного устрою автономної Задніпровської держави, основою якого мала стати

³⁴ Сас П. М. С. Оріховський та Й. Верещинський. Політико-правові концепції державного устрою // Польсько-українські студії. Україна і Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Зб. наук. праць. – К.: Либідь, 1993. – С. 67-68.

³⁵ Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. - К.: Дніпро, 2001. - Т. II. Книга перша (XVI ст.) / Упор., передмова В. Шевчука. – С. 428.

земельна власність. Вона закріплювалася за Військом Запорозьким через певний політико-адміністративний механізм - військово-територіальні полки (всього 13-ть). Їм надавалося на землях князівства тринадцять територіальних округ, які повинні були забезпечити матеріальні потреби кожного полку і загалом «товариства Війська Запорозького» з прибутку від міст, містечок та від «усіх хуторів», розташованих на територіях-округах полків. Себто якщо відсутність феодальних поземельних відносин на Запорозжжі зумовлювала необхідність утримання низового війська коштом держави (платня грошима й натурою), то створення козацької держави на Лівобережжі уможливлювалося існуванням тут відносно розвинених форм землеробства, численних міст та містечок. Це створювало умови для матеріального забезпечення Війська Запорозького та його верхівки на засадах земельної власності.

Автор проекту не уточнював норми грошового і натурального постачання козацького війська, не порушував питання про систему отримання прибутків з підвладної полкові округи та їх розподілу між козаками. Основна частка надходжень призначалася військовим та адміністративним зверхникам Задніпровського князівства. Єдиними юридичними репрезентантами власницьких прав у цьому проекті Й. Верещинського визначалися князь, гетьман та полковники, тобто лише вищі посадові особи князівства.

Пропонований порядок «введення у володіння» передбачав, що князь, як позиттєвий володар, отримував територіальну округу «довічно» (для власного утримання і на полкові потреби йому надавався Переяслав «зі всіма хуторами»). Гетьман одержував округу за такою ж правовою формулою; права володіння поширювалися і на полковників — кожний з них отримував на задоволення власних потреб полкове місто «з усіма хуторами». Тобто для Й. Верещинського проблема матеріального забезпечення Війська Запорозького полягала, насамперед, у поширенні на козацьку старшину інституту феодального держання³⁶.

Право присвоєння ренти в межах козацької Задніпровської держави мало ґрунтуватися на двох формах земельної власності: *воло-*

³⁶ Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI - перша половина XVII ст.). – К., 1998. – С. 122-124.

дільницькій (князівський домен і земельний фонд як спільний військовий скарб) та умовній, тобто землеволодінні старшин. Крім того на Задніпров'ї зберігалось шляхетське землеволодіння. Передбачалося застосування у Задніпровському князівстві економічних важелів, подібних до державно-централізованої ренти: до виконання васальної стосовно польського короля військової повинності залучалася, поряд з козацтвом, місцева шляхта, а також решта «обивателів» усього Задніпров'я.

Поділяємо припущення відомих вітчизняних вчених-медієвістів В. Смоля та В. Степанкова про те, що Й. Верещинський зміг розробити проект організації Задніпровської козацької держави, в якому дістали певне відображення (прямо чи опосередковано) політичні орієнтації Війська Запорозького, насамперед завдяки глибокому знанню козацьких настроїв. Тут варто нагадати, що потужним імпульсом розвитку політичної культури козацтва стало вже перше з відомих козацько-селянських повстань (1591-1593 рр.). Адже у вересні 1592 р. гетьман Війська Запорозького Криштоф Косинський у листі до польського короля вперше обґрунтував ідею непідлеглості козацької спільноти владі прикордонних старост і воєвод. Тому не випадково козаки активно взялися запроваджувати на підконтрольних теренах України свій «присуд» (себто юрисдикцію), спонукали населення (у тому числі шляхту) до принесення присяги і послушенства на користь Війська Запорозького, що означало не що інше, як утворення «альтернативних владних структур»³⁷. Ця практика набула поширення у 1594-1596 рр., коли козацтво опанувало територію Поділля, Придніпров'я та басейн Прип'яті. Зокрема С. Леп'явко, як показовий, наводить приклад з 1595 року. Тоді козацький гетьман Лобода наказав викликати до себе в Корсунь на суд війтів двох подільських містечок за непослух, але *«не беручи маєностей их жадных»*³⁸.

Своїм проектом Й. Верещинський ніби передбачив майбутній устрій Гетьманщини часів Хмельниччини - поділ на військово-територіальні полки, роздачу старшині «на ранг» земельних володінь,

³⁷ Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2006. – Т.1. – С. 228-229.

³⁸ Леп'явко С. Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття «козацького хліба» в останній третині XVI ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI - XVIII століть. – К., 2000. – С. 154.

збереження за шляхтою, яка «служить Війську», її маєтностей. В. Шевчук зазначає, що Йосиф Верещинський був чи не першим, хто на «повний голос заговорив про утворення на основі козацьких полків окремих адміністративно-територіальних одиниць (цей проект було впроваджено в життя вже в XVII ст. гетьманом Михайлом Дорошенком). Населення територіального полку з полковим містом і сільсько-господарською округою мало б підпадати під юрисдикцію місцевих органів влади. Із запровадженням такого адміністративно-територіального поділу, який узаконював і гарантував стає надходження прибутків із території Задніпров'я, військово-орієнтований організм старого Запорозжя мав отримати потужний імпульс для розвитку цивільних владних структур»³⁹. Разом з тим, на думку В. Смоля та В. Степанкова, слабкою стороною проекту Й. Верещинського був брак безпосереднього зв'язку з національною ідеєю. «Задумане козацьке князівство не розглядалося автором як часткова реалізація (нехай і в обмеженій формі) національно-політичних інтересів українського народу», хоча й «було зроблено суттєвий крок до вироблення програми козацького автономізму»⁴⁰, або (за В. Шевчуком – ідеї Козацької держави).

Можна погодитися з В. Шевчуком, який одним із найцікавіших аспектів проекту Й. Верещинського називав виразну й чітку постановку ідеї Козацької держави у формі князівства чи герцогства з підлеглістю королю⁴¹. Зауважимо, що ідея Українського (козацького) князівства ще довго буде в основі суспільно-політичного мислення українців: спочатку шляхти, а потім козаків через І.Виговського, Петрика, І. Мазепу аж до К. Розумовського, хоча здійснити цю ідею до кінця так і не вдалося. Тогочасний стан України Й. Верещинський бачив як неволі египетську, і вказував при цьому, що він сам «для козацького люду» ніби другий Мойсей, і саме його «Бог на цю країну

³⁹ Шевчук В. Козацька держава. Етюди до українського державотворення. - К.: Абрис, 1995. – С. 383.

⁴⁰ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. - К.: Альтернативи, 1997. – С. 18.

⁴¹ Шевчук В. Козацька держава. Етюди до українського державотворення. - К.: Абрис, 1995. – С. 383.

догледів, щоб вам був вождем за Дніпром для ліпшої свободи вашої і доброго імені вашого»⁴².

Отже, у вирішенні козацької проблеми наприкінці XVI ст. особливе місце належить постаті київського католицького біскупа Йосифа Верещинського. Йому першому належить ідея використання українського козацтва як військових найманців із забезпеченням незалежного місця у суспільній структурі Речі Посполитої. Та найважливіше, - Й. Верещинський, висловивши ідею щодо козацтва як суб'єкта політичного процесу, став першим ідеологом Козацької держави у формі князівства з організацією територіальних полків. Тим самим зробив суттєвий крок до вироблення програми козацького автономізму. Подаючи свої плани реформування козацтва, Верещинський називає себе тим, який зичить козакам «установлення статечного і доброго ім'я та слави нескортої в цілому світі», тобто бажає їм досягти державний статус й подає козакам програму будівництва Козацької держави. Попри те, що це було зроблено лише у теоретичному плані, бо проект створення Задніпровського князівства правлячі кола Речі Посполитої відхилили, і він потрапив до архіву, залишившись невідомим козацькому загалу, ідея козацької державності як національна державна ідея наприкінці XVI ст. у проектах козацьких реформ Й. Верещинського сягнула найвищої міри.

Державотворча програма козацького руху Семерія Наливайка

Ватажок відомого козацько-селянського повстання 1594-1596 рр. Семерій Наливайко (відомий вітчизняний дослідник козацтва С. Леп'яко на підставі документів довів, що насправді козацького ватажка звали не Северином, достатньо поширеним на той час ім'ям, а маловживаним, навіть тоді ім'ям – Семерій)⁴³ запропонував проект, спрямований на визначення козацтва *суб'єктом політичного процесу*.

⁴² Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. - К.: Дніпро, 2001. - Т. II. Книга перша (XVI ст.) / Упор., передмова В. Шевчука. – С. 428.

⁴³ Леп'яко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. - Чернівці: Сівєрська земля, 1996. – С. 54.

Він надіслав польському королеві Зигмунду III листа (1596 р.), в якому коротко розповів про своє життя і, зокрема, зупинився на подіях перебігу повстання останніх двох років. А наприкінці запропонував свої послуги, оформивши їх у вигляді т.зв. «кондицій» – своєрідних умов можливої угоди з королем, які стали пам'яткою державотворчої програми наливайківського руху⁴⁴.

Зокрема Наливайко просив виділити йому територію між Бугом і Дністром миль на двадцять південніше від Брацлава. Там він був готовий збудувати замок і перебувати з козацьким військом кількістю близько двох тисяч осіб.

Проектоване *Буго-Дністровське військо* мало безпосередньо підпорядковуватися польському королеві, служити йому і утримуватися ним. Наливайко вказав і на можливе джерело фінансування козацького війська – «те, що татарам Король Йогомосць подарунки дарувати має» (див.: *Додаток 1*). Звичайно, основного утримання мала бути козацька служба на південному прикордонні.

У «Кондиціях» С. Наливайко проводив думку *про станову політичну відособленість козацтва* та визначав адміністративно-територіальні принципи козацького суспільного устрою. Зокрема, новостворене козацьке Військо мало посідати частину Дикого Поля на правах володіння. Тобто уся територія від Дніпра до Дністра мала бути під козацькою юрисдикцією.

Проект Наливайка передбачав, що на чолі війська мав стояти гетьман. Він здійснював своє єдиновладдя в усьому, що стосувалося внутрішнього життя козацтва. Але в похід військо мало виступати тільки за наказом короля, коронного чи литовського гетьманів. До обов'язків козацького війська пропонувалося включити завдання по здійсненню прикордонної охорони та розвідки. Наголошувалося на тому, що вони мали організовуватися за козацький кошт. Загалом підкреслювалося, що у козаків добра розвідча служба, яка може служити королеві.

Як аргумент на користь створення пропонованого козацького війська наводилася його потенційна «дешевизна» для державної скарбниці. Так, якщо, за підрахунками козацької старшини, на утримання

⁴⁴ Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. - К.: Дніпро, 2001. - Т. II. Книга перша (XVI ст.) / Упор., передмова В. Шевчука. – С. 430-437.

німецької найманої піхоти, потрібно було на платню виділити зі скарбу Речі Посполитої півтори тисячі злотих, то у випадку з козаками, провіант можна було збирати з місцевого населення.

Зазначалися потенційні противники. Ними були Османська імперія, Кримське ханство та Московська держава. Зокрема, після того, як Задніпров'я відійде під владу короля, пропонувалося закласти фортецю в Миргороді, а в Умані поставити військову залогу «в 200, а ліпше 300 піхотинців» на чолі з комендантом, до яких долучилися б і козаки-реєстровці. Тоді Уманська фортеця «могла б захищати Україну як від запорожців, так і від орд татарських - Кримської, Очаківської, Білгородської і Текінської»⁴⁵.

Загалом Буго-Дністровське козацьке військо мислилося автором як автономна військово-територіальна одиниця, незалежна від Польської держави ні структурно, ні фінансово. Разом з тим, помітне прагнення С. Наливайка за допомоги польського короля умовно на собі зосередити «козащину».

Зокрема, С. Наливайко обіцяв у випадку згоди виконувати уже звичні для козацтва вимоги польської сторони: не пускати до себе селян, навіть придушувати виступи нереєстрових козаків, тобто таких самих, яким він був сам. Більш того, висловлювався за те, аби зовсім ліквідувати нереєстрове козацтво. У його Війську також не мало бути панських чи жовнірських слуг та банітованих*. Також слід було ліквідувати гетьманську посаду на Запорозжжі, замінивши її посадою поручника. Так само пропонувалося запровадити коменданта на Самарі, Орелі та інших річках і «уходах», якими здавна користувалося Військо Запорозьке. Більш того, пропонувалося не тільки обсадити Січ та Корсунь військовими залогами, але й тримати спеціальні гарнізони в гетьманській резиденції у Білій Церкві та Чигирині. Пояснювалося, що спеціального утримання це військо може не потребувати, йому могли йти т.зв. «упоминки» - плата Польщі татарам за ненапад.

Варто підкреслити, що позиція та діяльність С. Наливайка дістала відповідного розголосу. Саме під 1594-1596 рр. джерела вперше фік-

⁴⁵ Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. - К.: Дніпро, 2001. - Т. II. Книга перша (XVI ст.) / Упор., передмова В. Шевчука. – С. 435.

* від Баніція (лат. *bannire* — присудити до вигнання) - позбавлення всіх прав, виведення з-під дії норм судочинства, оголошення вигнання з держави.

сують відомості про наміри козацтва розгромити Польщу, винищити шляхту й утворити власну державу⁴⁶. Зокрема, з Данціґа надійшло повідомлення, нібито «козаки проголошують, що будуть боронити увесь бідний і пригнічений люд, який тікатиме до них перед тиранією Польщі. На загал можна помітити, що вони ніби заснували нову республіку, для якої-то буцім Наливайко прибрав титул князя»⁴⁷. Вважаємо, і що не слід легковажити інформацією такого змісту. Варто прислухатися до думки Л. Винара, що «тогочасні документи виразно вказують, що подібні пляни (про організацію козацької республіки - *авт.*) в козацькому і чужинецьких середовищах тоді дискутовано»⁴⁸.

З аналізу проекту С. Наливайка випливало, що він спрямовувався на «реформування політичного, правового та військово-адміністративного устрою української козащини»⁴⁹: йшлося про створення в межиріччі Дністра й Південного Бугу автономно-територіального центру козащини (козацьке товариство мало перебувати у безпосередній політичній залежності від короля й нести йому рицарську службу за винагороду).

За задумом автора «*Кондицій*», на зміну демократичним «республіканським» засадам Запорозької Січі мала прийти державно-цивілізаційна модель суспільного устрою козащини з елементами кастовості й орденського характеру. Основні її сутнісні компоненти, на думку вчених⁵⁰, базувалися на принципі легітимності, й зводилися, з одного боку, до підданських зобов'язань по відношенню до польського короля, а з іншого, - до утвердження на правовій основі автономістських засад буття Війська як суспільно-політичного організму. Останнє передбачало повну юридичну ясність у питанні про козацьку територію, а військове управління та адміністративно-судова сфера

⁴⁶ Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. - Чернігів: Сіверська земля, 1996. - С. 180.

⁴⁷ Див.: Винар Л. Северин Наливайко і революційний рух брацлавського міщанства (1594-1596) // Винар Л. Козацька Україна. Вибрані праці. - К.; Львів; Нью-Йорк; Париж, 2003. - С. 276.

⁴⁸ Винар Л. Северин Наливайко і революційний рух брацлавського міщанства (1594-1596) // Винар Л. Козацька Україна. Вибрані праці. - К.; Львів; Нью-Йорк; Париж, 2003. - С. 276.

⁴⁹ Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI - перша половина XVII ст.). - К., 1998. - С. 223-237.

⁵⁰ Плохій С. Наливайкова віра: козаки та релігія в ранньомодерній Україні: Пер. з анг. - К.: Критика, 2005. - С. 140-144.

повинні були забезпечуватися шляхом запровадження автократичного гетьманського правління. Свідченням перетворення козацтва на самостійний політичний суб'єкт міжнародних відносин у Південно-Східній Європі є створення власного дипломатичного етикету⁵¹. Відтак козацька територія мала стати субдержавою в Речі Посполитій і оборонним щитом перед татарськими нападами. І ще. Привертає увагу загальна подібність проєктів С. Наливайка і Й. Верещинського. В. Шевчук припускає, що це може бути наслідком того, що обидва автори брали свої вихідні ідеї (козацька окремішність у суспільному і географічному просторі) з одного середовища й переосмислювали їх відповідно до рівня власної політичної культури⁵².

Отже, наприкінці XVI ст. національне усвідомлення себе, а відтак і становлення ідеї козацької державності як національної державної ідеї найбільш випукло виявили себе у пропозиціях керівника першого національно-визвольного повстання С. Наливайка. Він розглядав козацтво як суб'єкт політичного процесу. При цьому виходив з політичних принципів та ідей, які значною мірою відрізнялись від демократичних традицій Війська Запорозького. В цілому концепцію Северина Наливайка, що спрямовувалася на реформування політичного, правового та військово-адміністративного устрою української козащини, можна характеризувати як ідею *козацького автономізму* (ставив питання про територіальне обмеження козацького простору) в межах Речі Посполитої. Але навіть ця ідея на той час була значним кроком вперед, особливо враховуючи те, що це була програма керівника козацького повстання. До певної міри плани С. Наливайка були реалізовані Запорозькою Січчю, яка створила свою владу на широких степових просторах і звідти проводила самостійну політику, налагоджуючи зв'язки з різними державами.

⁵¹ Докладно див.: *Леп'яко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). – Чернівці: Сіверянська думка, 1999. – С. 159-200.

⁵² *Шевчук В.* Суспільно-політична думка в Україні в XVI – першій половині XVII століття // *Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. - К.: Дніпро, 2001. - Т. II. Книга перша (XVI ст.) / Упор., передмова В. Шевчука. – С. 54-56.*

Послання інтересів козацтва з інтересами православного духовенства - новий етап формування української державної ідеї

Від початку XVII сторіччя українська державна ідея набуває нових ознак. Це, по-перше, пов'язувалося з суттєвим зростанням ролі козацтва в суспільстві. А, по-друге, з тим, що національна справа стала перебувати у центрі уваги козацьких ватажків.

Апелюючи до «рицарських ідеалів і рицарської системи цінностей», козацтво почало домагатися свого визнання «коронними синами». Це означало змагання щодо урівнення «у станових правах з шляхтою»; наполягало на підпорядкуванні лише владі короля, великого коронного і польного гетьманів, а не шляхті. Такі вимоги сигналізували про зародження серед козаків намірів «до розведення шляхти й короля по різних ціннісних нішах»⁵³. Водночас у взаємовідносинах з офіційною владою означувалася «*козацька територія*»: козаки засвідчували право на придніпровські землі («від Могилева аж до Дніпровського гирла») як зону своїх виняткових інтересів.

Проте, на нашу думку, головним свідченням зростання ролі козацтва в українському суспільстві стало започаткування цілеспрямованої тенденції на захист православної Церкви. Зокрема, гетьман Гаврило Крутневич в універсалі київському Микільсько-Пустинському монастирю від 25 травня 1603 р. підкреслював, що козацтво повинно всіляко підтримувати православне духовенство⁵⁴. Це означало, що в умовах панування релігійно-конфесійної свідомості на ґрунті спільної оборони «старожитної православної релігії»⁵⁵ козацтво шукало порозуміння й спілки з найбільш помітними соціальними групами тодішніх українців - православним духовенством, а також із шляхтою та міщанством. Ставши на позиції послідовної оборони православ'я, яке в той час було синонімом української народності, за висловом

⁵³ Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т.1. – С. 228-229.

⁵⁴ Сас П. «Своя земля» у сприйнятті запорозьких козаків (початок XVII ст.) // П'ятий Конгрес Міжнародної Асоціації Україністів. Історія. – Чернівці, 2003. – Ч.1. – С. 191-194.

⁵⁵ Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 97.

Д. Дорошенка, - її «національним прапором»⁵⁶, українське козацтво тим самим *прилучилося до боротьби за загальнонаціональні інтереси*.

Першим прилюдним виступом козащини в оборону православної Церкви стало звернення козацької депутації до сейму Речі Посполитої (1610 р.). У документі йшлося про те, що «будучи синами тої ж соборної апостольської східної церкви, іменем всього Війська козаків запорожських, що з любови своєї до розмноження слави Божої і народу християнського, і до храмів Божих, церков господніх, всякими прикрасами їх наділяють, прикрашають і поміч чинять, — іменем тих всіх товаришів, що пробувають на службі Річі Посполитій при Й.К.М., — ми разом з їх милостями панамі, з народом тої православної віри, релігії старожитної, хочемо стояти при духовних особах, які не відступили і не відкинули ся її, і против завзяття нападників на нашу старожитну православну релігію головами її боронити».

Поступово в освічених колах вищого православного духовенства утверджувалися погляди на козацтво як на провідника й апологета національного життя. До слова, вироблення погляду про становище церкви під опікою певної світської сили було цілком звичним явищем для пізнього середньовіччя. Як приклад можна назвати чолобитну Йова Борецького до тодішнього російського царя Михайла Федоровича 1624 р., в якій він, апелюючи до засад світської протекції над церквою, вжив образ захисних крил (на той час для Київської митрополії таким заступником-протектором виступало Військо Запорозьке — *авт.*). «Тем же мы, - писав митрополит цареві, - помняще реченое: укрыйтєся в малє, дондеже мимо идєт гнєв, сє зде, крыющєсь под крылє христолубивого воинства черкаских молодцов, восхотєхом посєщати и великодєржавнєє владычєство ти»⁵⁷.

Визнаючи авторитет і провідне місце козацтва в національному житті, православні владики називали козаків спадкоємцями традицій князівської доби⁵⁸.

Найяскравіше апологія «запорозького лицарства» проголошена в «Протєстації» (1621 р.) Йова Борецького⁵⁹, новопоставленого київсь-

⁵⁶ Дорошенко Д.І. Нарис історії України. — Львів: Світ, 1991. — С. 171.

⁵⁷ Цит. за: Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — Т.VIII. — Кн. III, Т.X. - Київ: Наукова думка, 1995. — С. 459-461.

⁵⁸ Крип'якевич І. Історія України. — Львів: Світ, 1992. — С. 164.

кого митрополита. «Протестація» проголошувала *козацтво представником русько-українського народу, захисником церкви, продовжувачем і носієм його лицарських і державницьких традицій*.

Зокрема, оголошуючи перед польським урядом і католицьким світом козачину наступницею і спадкоємицею *«тої старої Русі»*, всіх ревнителів колишньої руської слави й сили — старих руських князів, їх подвигів задля Руської держави та її Церкви, Й. Борецький стверджував, що козаки є людьми лицарськими та «гарячими духом», що вони *«з роду нашого, браття наші і християни правовірні*. Самі вони природній розум і від Бога даровану кмітливість мають. Тож і ревність та любов до віри, побожності до церкви з давніх-давен лише ними живуть і процвітають. *До того ж, те плем'я чесного народу руського»*. Козаки - прямі нащадки давньоруського лицарства: «Се з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх моноксилах ходило морем і землею... та Константинополь штурмувало. Се ж їх предки хрестилися разом з Володимиром, приймали віру від Константинопольської церкви, і по сей день у цій вірі родяться, хрестяться й живуть».

Запорозьке військо подається ним, як сторожове антибусурманське і як оплот християнства; вони ж ведуть перед в антиунійній боротьбі. Відтак робиться висновок, що не вищі духовники козаками керують, а Господь Бог,— висновок вельми знаковий, бо ним православне духовенство ніби прикриває свій політичний альянс із запорозькими козаками. З іншого боку, як зауважує В. Шевчук, маємо дипломатичне відвернення поширеної в той час думки про те, що православний митрополит був не лише духовним, а й політичним вождем нації. Наприкінці ж протестації подано заклик православним стояти твердо й непохитно і йти на мучеництво, бо, відверто пишеться тут, приходять часи змагань: «Світ цей кінчається, судний день наближається». Отож треба бути безстрашними, а за «вінця мучеництва дістануть за плату на небесах»⁶⁰. Тут маємо різке провіщення майбутніх великих

⁵⁹ Борецький Йов Протестація // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. - К.: Дніпро, 2001. - Т. II. Книга друга (перша половина XVII ст.) / Упор., передмова В. Шевчука. - С.286 – 300.

⁶⁰ Шевчук В. Національна ідея в Україні, зокрема національно-визвольна, та її подвижники. Історичний нарис. – К.: МАУП, 2007. – С. 67-69.

катаклізмів і певну готовність до того з боку православного духовенства.

З-поміж усіх козацьких ватажків початку XVII ст. визначний внесок у розвиток державної ідеї в Україні, що вже ототожнювалася з козацтвом, зробив гетьман *Петро Конашевич-Сагайдачний* (р. н. невідомий - 20.IV. 1622 р.) - талановитий організатор і реформатор козацького війська, що походив з шляхетської родини з Самбірщини в Галичині й очолював козацтво від 1616 р. з невеликими перервами до смерті 1622 р.

Гетьман прекрасно розумів значення духовної складової в боротьбі за порятунок нації. 1620 року, скориставшись тим, що з Москви через Україну повертався Єрусалимський патріарх Феофан, П. Сагайдачний з козаками домігся висвячення на київську митрополію Йова Борецького та ще п'ятьох єпископів, відновивши тим самим вищу церковну ієрархію української православної церкви. «Саме він, розглядаючи козацтво як рушійну силу українського суспільства в цілому, зробив важливий крок щодо об'єднання військової та економічної сили козацтва з політично слабкого церковною верхівкою України»⁶¹, іншими словами, йому вдалося оформити союз козаччини з українською інтелігенцією.

Розумів також П. Сагайдачний і значення освіти для формування національної свідомості і провідної верстви. Щоб продемонструвати свою підтримку ідеології православ'я і українства 1616 року гетьман разом з «усім військом Запорозьким» записався до Київського православного братства, прийнявши його під козацьку протекцію. При братстві стараннями козаків, православного духовенства та меценатів з української православної шляхти і багатих міщан було засновано друкарню та школу, перетворену через кілька років на колегіум, а в подальшому - на академію⁶².

Результати діяльності П. Сагайдачного були настільки вражаючими на тлі досягнень його попередників та найближчих спадкоємців,

⁶¹ Сиволоб Ю.В., Солдатенко В.Ф. Передумови і зародження української національної ідеї // Український історичний журнал. – 1994. - №2-3. – С.26.

⁶² Салтовський О. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX століття). – К.: Вид. ПАРАПАН, 2002. – С. 56-58.

що особа гетьмана дістала широке висвітлення у суспільній думці та літературі.

Найбільш видатним твором, що ніби підсумовує процеси і явища за гетьманства П.Сагайдачного й здобутки козацтва на початках творення своєї держави, стали вже згадувані «Вірші на жалісний погріб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного» (1622 р.) Касіяна Саковича⁶³.

У творі загалом яскраво виражена ідея козацтва як носія традицій національної державності, захисника віри і «оборонця свого краю». Зокрема, у передмові вказується, що «народи до свободи ідуть від природи», відтак її звуть «золотою» і доступитись до неї «всі пильно жадають», але тільки ті її здобувають, хто боронить Вітчизну і Бога. Свобода купується не грішми, а кров'ю. Запорозьке військо, декларується в пам'ятці, ту свободу здобуло, бо «служило Вітчизні старанно і чуло». При цьому подається історичний екскурс, з якого випливає, що козаки - спадкоємці державної традиції від Олега Роського та князя Володимира. Як бачимо, цей постулат у пам'ятках не раз декларується. Військо це мало в себе «князя і пана», які не раз ставали козацькими гетьманами. Таким славним гетьманом і був П. Сагайдачний.

Запорозьке військо потрібне Україні, щоб мати собі захист, бо «де нема запорожців, татарин гуляє». Воно воює передусім супроти татарських нападів, звільняє невільників. Ті ж, хто хоче знищити це військо (поляки й частина українського панства), самі «як вівці у сіті б упали». При цьому даються настанови козакам: «тривати у вірі святій», заховувати «пильну вірність» королеві, але «є король, а крім нього - не маєте пана». Ця позиція вельми визначальна, - тут відбито колізію Української субдержави, за якою козаки не повинні підпорядковуватися польським коронним гетьманам. Козаки мають звільнятися «від усяких податків, судів», тобто створити власну юрисдикцію та податкову систему.

Визначається статус гетьмана: «Не особою гетьман, а військом є славний, також гетьманом - військо». Тут погодимось з

⁶³ Сакович Касіян. Вірші на жалісний погріб шляхетського рицаря Петра-Конашевича Сагайдачного // Українська поезія XVII століття (перша половина) : антологія / [упоряд., вступ. ст. та прим. В. В. Яременка ; редкол.: І. Ф. Драч та ін.]. – Київ: Рад. письменник, 1988. – С. 160-183.

М. Максимовичем, який писав, що народ у титул гетьмана вкладав поняття «батька народу», і саме під час правління П. Сагайдачного та Б. Хмельницького це переросло в розуміння, що гетьмани були не тільки полководцями козаків, але й керівниками держави⁶⁴.

Далі в монологах спудеїв йде плач на смерть гетьмана Сагайдачного, дається йому характеристика, вславляються його дії при звільненні полонян і відверненні людських кривд, відтак резюмується: за Вітчизну краще вмерти, «ніж піддатись ганебно, навколішки впасти», а хто не хоче гинути за рідний край, «той з Вітчизною згодом піде помирати». Сагайдачного тут дорівняно до античних героїв. Окремо описується «діло... Конашевича Петра», викладено факти з його життя, свідчиться про його побожність, кладеться розмисел про гетьманський уряд, бо від гетьмана залежить вся держава: добрий керівник її вивищує, «а лихий - бентежить». Описується й приїзд патріарха Феофана й участь гетьмана у висвяченні православних владик, тобто засвідчується альянс козацтва із православним духовенством. А наприкінці К. Сакович зазначає: «...воїнів хоробрих для держави треба нам і гетьманів добрих...»⁶⁵. Отож, зазначений твір К. Саковича вважаємо яскравим свідченням початку усвідомлення українським народом потреби в національній державності, й звільнення від підпорядкування іншим державам.

Характеризуючи добу П. Сагайдачного Н. Полонська-Василенко зазначає: «Завдяки політиці Сагайдачного козаки виступають на перше місце в суспільстві України і перебирають на себе значення провідної верстви, яку втрачає поволі українська шляхта, що польонізується і переходить на католицтво. Козаки вперше виступають не тільки як оборонці селян, а і як протектори Православної Церкви. З другого боку - своєю діяльністю Сагайдачний повернув Києву значення культурного, релігійного осередку України. У промовах нововисвячених владик вперше висловлено переконання, що Київ, з його хоробрим козацтвом, є правдивим спадкоємцем слави Києва княжих часів: встановлювалося ідею тяглості історичного процесу; історична традиція перекривала ту, здавалося б, прірву, що наслідком татарських руйнацій

⁶⁴ Максимович М. Сказание о гетмане Петре Сагайдачном // Максимович Михайло. Вибрані твори / Упор. і вст. ст. В. Короткого. – К.: Либідь, 2004. – С. 150-165.

⁶⁵ Огієнко І. Українська культура. – К., 1991. – С. 307.

та чужоземних окупацій відділяла княжу Україну-Русь від польського воєводства»⁶⁶. А Д. Яворницький навіть написав, що «він закріпив міцні підвалини для подальшого існування українського козацтва і разом з тим намалював програму його майбутніх дій. З огляду на це гетьман Богдан Хмельницький лише продовжив справу Сагайдачного»⁶⁷ [163. С. 62].

Отже, з поєднанням інтересів козацтва, православного духовенства й шляхти, а також міщанства на ґрунті спільної оборони «старожитностей православної релігії» козацький стан займає провідні позиції у національному житті. Із підрядного - виходить на головного, хто сприяв формуванню національної свідомості й плеканні державної ідеї в Україні. Цьому значно прислужилася політична (державницька) діяльність гетьмана П. Сагайдачного, головною заслугою якого було проведення реформи козацтва, і як наслідок – перетворення його у політичний чинник у боротьбі за державність.

Державно-правові погляди Петра Могили: ідеологічні засади збереження українцями права на власну національну ідентичність

На новий рівень підняв розуміння місця козацтва у державотворчих процесах й ролі особи в державі, а отже, української державної ідеї в добу становлення козацької державності, засновник Києво-Могилянського колегіуму митрополит *Петро Могила* (1596–1647), державно-правові погляди якого були підпорядковані прагненню захисту православної віри й посилення позицій православних в польській Речі Посполитій.

Усвідомлюючи силу і впливовість католицизму, митрополит поставив собі за мету підняти серед населення авторитет православної віри, досягти її рівноправності з католицькою церквою.

Митрополит П. Могила вважав Православну церкву єдиним носієм віри для українців. На його переконання Церква мала підпорядкувати собі розум і науку. Духовенство мало бути не лише освіченим,

⁶⁶ Полонська-Василенко Н. Історія України-Руси. У 2-х т. - Т.1.- К., 1992. – С. 444-445.

⁶⁷ Яворницький Д. І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 62.

але й передувати в науках⁶⁸ [90. С.109-110]. Наголосимо, що саме завдяки турботам митрополита освітній рівень українського духовництва того часу був на голову вищим за російський, і не випадково, що пізніше саме на представників українського духовництва спирався Петро I у реформі культури і освіти.

У своїй полемічній праці - «*Літос*» (1644 р.), що була написана як відповідь на звинувачення православної церкви відомого, на тоді уже католицького письменника і церковного діяча Касіяна Саковича, він розвиває ідею верховенства в українському суспільстві духовної влади, себто влади Православної церкви⁶⁹. Важливо наголосити, що розробляючи цю ідею П. Могила намагався вивільнити православну церкву та її вірних від будь-якої іноземної залежності (в тому числі й Московії).

Позиція П. Могили щодо обстоювання пріоритету церкви пояснюється не тільки його становищем високого церковного ієрарха, але й історичними умовами. Адже, як справедливо зазначає дослідниця Н. Пугачова, українці «не мали власної державності, коли світська державна влада на їхніх землях належала польському королю і була чужою і ворожою народові, то єдиною, так би мовити «своєю», була влада православної церкви»⁷⁰. Отож, виходячи з суспільно-політичних умов, які склалися в Україні, митрополит П. Могила проголошував зверхність духовної влади, оскільки розглядати це по-іншому тоді означало не що інше, як визнання влади польської корони.

Ідеї верховенства влади православної церкви на українських землях П. Могила розвиває у своїх творах – «*Тридіоні*»⁷¹ (1631 р.), «*Служебнику*»⁷² (1639 р.), «*Великому требнику*» (1646 р.) низці передмов:

⁶⁸ Мельник Л. Нариси козацької держави в українській суспільній думці у переддень Хмельниччини // Розбудова держави. - 1998. - №9/10. - С. 109-110.

⁶⁹ Олійник Л. «Літос» Петра Могили у полемічному дискурсі першої половини XVII ст. / Л. Олійник // Київські полоністичні студії. – Т. XIX. – К.: Університет “Україна”, 2012. – С. 254.

⁷⁰ Пугачева Н.Т. Идейно-политический смысл реставрационной деятельности Петра Могили // Человек и история в средневековой философии. Мысли русского, украинского и белорусского народов. – Киев, 1987. – С. 126.

⁷¹ Могила Петро. Тридіон // Пам'ятки братських шкіл на Україні (Кінець XVI – початок XVII ст.): Тексти і дослідження. - Київ, 1988. – С.54-65.

⁷² Могила Петро. Служебник // Пам'ятки братських шкіл на Україні. (Кінець XVI – початок XVII ст.): Тексти і дослідження. - Київ, 1988. – С.98-119.

до «Учительського Євангеліє»⁷³ (1637 р.). Зокрема мислитель із одностудцями доводили, що православна церква має свою давню історію і має законне право на існування. Автор був переконаний, що реалізація православною церквою її верховної влади означає подолання кризи православ'я, а отже об'єднання усіх руських-українців. До слова, об'єднуючу й консолідуючу роль православної церкви розуміли й інші українські мислителі, зокрема З. Копистенський, який писав, що коли народ зберіг міцну церкву, то йому не страшна втрата світської православної еліти. Подібне зустрічаємо і в Д. Наливайка: «...коли предки ваші віру, як щит держали, то недруги дому їх перед ними дрижали». У віршах К. Саковича є окремих розділ під назвою «В гетьмані який цноты мають бити», де найважливішою названо статечність у вірі та страх Божий⁷⁴ [147. С.172, 174].

У майбутній [Українській] державі, на думку П. Могили, найбільш прийнятною для українців формою державного правління має стати монархія, яка діє в межах закону. Право і закон, за П. Могилою, є Божим даром, і, як перед Богом усі рівні, так і усі громадяни України мають бути рівні перед судом і законом. В. Литвинов вважає, що по суті, мислитель малював образ майбутнього монарха, який відповідав би передусім таким вимогам: походив би з давнього українського князівського роду, зберігав вірність добрим звичаям предків, любив слов'янську книжність, культуру тощо⁷⁵.

Саме, виходячи з ідеї верховного становища церкви, П. Могила будує свою концепцію «ідеального володаря»⁷⁶. За П. Могилою, він має бути сильним по відношенню до ворогів Вітчизни, і гуманним - до своїх підданих. А вищим моральним правилом церковних і світських владик має сприяти заповідь: «не панувати, а опікувати»⁷⁷. Мудрість

⁷³ *Могила Петро*. Учительське Євангеліє // Пам'ятки братських шкіл на Україні. (Кінець XVI – початок XVII ст.): Тексти і дослідження.- Київ, 1988. – С.303-333.

⁷⁴ Українські гуманісти епохи Відродження (Антологія): У 2-х ч.: Ч.1. / Упоряд., склав примітки та словник імен, назв, термінів В. Литвинов; перекл. з лат. В. Литвинов та ін. – К., 1995. – С. 172, 174.

⁷⁵ Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2000. – С. 340-344.

⁷⁶ Костельнюк М. Політичний аспект діяльності Петра Могили [Електронний ресурс] / Марина Костельнюк. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Sup/2011_22/Rozdil_1/13_Kostelnyuk.pdf

⁷⁷ Толочко П.П. Феномен Петра Могили // Толочко П.П. Від Русі до України. – Київ, 1997. – С. 192.

володаря має виявлятися, на думку вченого, і в законотворчій діяльності. Володар повинен не тільки створювати закони, але й сам бути взірцем їхнього виконання й дотримання певних моральних норм.

П. Могила також висловлювався на користь того, що володар повинен керувати державою за допомогою філософії і бути при цьому скромним та прагнути заслужити прихильність підданців. Тільки це, вважав він, може допомогти цареві здобути й утримати владу. Родовитість, сила війська, жорстокі покарання тут не посприяють. Як стверджує дослідник творчості митрополита В. Нічик, тут він орієнтувався «на міркування про ідеального володаря, наявні у творах східноєвропейських авторів: отців і вчителів церкви, письменників, учених, державних діячів», але не тільки. Бо сама ідея освіченого володаря, «філософа на троні», була популярна в Україні ще від С. Оріховського⁷⁸.

Обіймаючи високу церковну посаду, П. Могила використовував усі можливості й зв'язки в Речі Посполитій для поліпшення долі українського народу. Водночас він не замикався в суто конфесійних межах, а розумів церкву як один із засобів політичної та ідеологічної боротьби українського народу за своє визволення. Він належав до тих небагатьох політичних мислителів, які передбачали можливі повороти народно-визвольної боротьби, думаючи про майбутню українську державність. Своєю діяльністю митрополит П. Могила давав простір для розвитку національно-визвольного руху в Україні⁷⁹.

Отже, митрополиту П. Могилі належить спроба реального втілення ідеології духовного об'єднання українського («руського» - за тодішньою термінологією) народу навколо православної церкви. На нашу думку, за тодішніх умов існування релігійно-конфесійної свідомості такий напрям діяльності митрополита означав вироблення ідеологічних засад збереження українцями права на власну національну ідентичність. У постаті митрополита П. Могилу поєднувалося тверде утримання православ'я із тяжінням до імплементації України в європейський культурний контекст. Вивищуючи закон і право як головну засаду громадянського життя, П. Могила плекав ідею політичної са-

⁷⁸ Нічик В.М. Петро Могила в духовній історії України. – К., 1997. – С. 114.

⁷⁹ Пугачева Н.Т. Идеино-политический смысл реставрационной деятельности Петра Могилы // Человек и история в средневековой философии. Мысли русского, украинского и белорусского народов. – Киев, 1987. – С. 122-139.

модостатності Русі. І ця ідея мала реалізуватися в [Українській] державі, яка б не підлягала ні польському королеві, ні московському цареві. Духовні акції Петра Могили підняли українську еліту на вищий щабель: підготували до усвідомленого сприйняття національної державності, а отже й готовою до державотворчих змагань.

Козацтво у контексті українського націогенезу: штрихи до формування української державної ідеї як національної в XVI – першій половині XVII ст.

XVI – перша половина XVII ст. сучасною вітчизняною наукою вважаються не лише періодом, що започаткував творення національних держав, але й важливим періодом українського націогенезу⁸⁰. Саме тоді в Україні відбувалися процеси, які визначили особливості подальшого розвитку української нації. Без «козацького періоду» історії України важко уявити «національне відродження» XIX ст. чи відродження національної державності початку XX ст.

Дослідники розрізняють «західну» й «східну» моделі націогенезу⁸¹. До основних компонентів першої, реалізованої переважно у західноєвропейському регіоні, відносять історичну територію, політико-юридичну спільноту, політико-юридичну рівність членів, спільну громадянську культуру та ідеологію⁸². Творення націй за такою моделлю здійснювалося унаслідок адміністративних, економічних та культурних змін (своєрідних «революцій»). Цей процес значною мірою здійснювався «згори», при сприянні інститутів державної влади. У «східній» ж моделі творення нації, батьківщиною якої була Централь-

⁸⁰ Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації / Ф. Сисин // Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України (Львів-Брюховичі, 27 серпня 1993). – Львів, 1995. – С.23-42; Зілинський О. Духовна генеза першого українського відродження // Європейське Відродження та українська література XIV-XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1993. – 374 с.; Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст. – К.: Основи, 1993. – 126 с.; Сас П.М. Витоки українського націотворення / П.М.Сас. - Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. – 702 с.; Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі / С.Плохій. – К.: Критика, 2015. – 430 с. та ін.

⁸¹ Сміт Е.Д. Національна ідентичність / Перекл. з англ. Тарашука П. – К.: Основи, 1994. – С. 69.

⁸² Дітер Лангевіше. Нація, націоналізм, національна держава в Німеччині і в Європі / Пер. з німецької. – К.: «К.І.С.», 2008. – С. 16-19.

на та Східна Європа, визначальною рисою була акцентуація на спільності походження та єдності рідної культури. Відтак нації «східної» моделі, як звичайно, формувалися «знизу», шляхом народної, етнічно-культурної мобілізації, часто руху-протесту проти іноземного поневолення.

Націогенез українців відбувався (у т.ч. в XVI – першій половині XVII ст.) як реалізація «східної» моделі. Це значною мірою зумовлювалося відсутністю в них повноцінних державних інституцій. Хоча у певні періоди й і в українців були можливості націотворення відповідно до «західної» моделі⁸³. Такі можливості були і в XV – першій половині XVII ст. Однак тодішня українська регіональна еліта не ставила питання про незалежність українських земель та утворення суверенної держави. На це існували серйозні причини.

На думку Н. Яковенко це були: *по-перше*, з початку XVII ст. спостерігалась деградація, а то й фізичне вимирання української князівської еліти. Зникають роди Острозьких, остання представниця яких померла в 1654 р., Корецьких (1651), Ружинських (ймовірно, до середини XVII ст.), Заславських (1673), Збараських (1631), Порицьких (1633), Пронських (30-ті рр. XVII ст.). *По-друге*, і українська князівська верхівка і родова знать в зазначений період виявились розколотими за конфесійним принципом (серед них, окрім православних, були й католики, уніати, протестанти). *По-третьє*, значну частину своїх сил українська регіональна еліта змушена була зосереджуватись на боротьбі з турками й татарами. І в цьому випадку вона була зацікавлена у підтримці з боку королів Речі Посполитої, які намагались в очах європейців створити собі імідж захисників християнства від мусульманської загрози. *По-четверте*, серйозним політичним конкурентом для української регіональної еліти у кінці XVI – першій половині XVII ст. стає не стільки королівська влада Речі Посполитої (сильно ослаблена магнатами й шляхтою), скільки *козацтво, яке все рішучіше виходить на військово-політичну арену*⁸⁴.

⁸³ Розумний М. Українська ідея на тлі цивілізації / М.Розумний. – К.: Либідь, 2001. – С. 124-130.

⁸⁴ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 96.

Козацтво заклало підвалини «нової» української нації. Те, що домінуючим елементом у формуванні «козацької» нації було переважно однорідне в культурно-етнічному плані населення з Правобережної України, забезпечувало відносну єдність «старої» української нації та «нової». Важливим елементом цієї єдності виступав духовно-культурний чинник: православна «руська» релігія, пов'язані з нею культурні цінності та традиції, що сягали часів Київської Русі.

Щоб пояснити місце козацтва у процесі формування української нації звернемося до вже аксіоматичної моделі «східного» націотворення, сформульованої відомим чеським істориком М. Грохом. У її становленні вчений виділяє три основні стадії (фази).

Започатковує цей процес поява групи культурних діячів, які, апелюючи до традицій, творять національну ідеологію (щоправда, не стільки в політичному аспекті, скільки в аспекті культурному). За М. Грохом – це *фаза А*. Далі у процесі націєтворення відбувається поширення цими національно орієнтованими культурними діячами своєї ідеології. Для здійснення цього завдання виникають пропагандистські інституції (національні школи, культурні осередки, видавництва тощо). Саме на цій фазі появляються ознаки формування масової національної свідомості, яка, щоправда, охоплює окремі суспільні верстви населення (*фаза В*). На останньому етапі націєтворення – *фаза С* – появляються ознаки поширення національної свідомості серед більш широких верств населення (хоча ніколи не охоплює усіх членів нації), національний рух, охоплюючи усю територію, набуває чіткої організаційної структури⁸⁵.

Львівський дослідник Олег Мальчевський запропонував свою версію адаптації схеми М. Гроха до національних процесів в Україні раннього Нового часу⁸⁶, і, як на наш погляд, досить аргументовано відслідкує усі стадії українського націєтворення XVI – першої половини XVII ст. Найперше, звернув увагу на появу тогочасної когорти інтелектуалів в Україні, себто тих, які творили українську національну ідеологію, а разом з тим виступали й її носіями. Серед них можна ви-

⁸⁵ Див.: Бобрович М.А. Мирослав Грох: формирование наций и национальные движения малых народов // Национализм и формирование нации: теории, модели, концепции / отв. ред. А. И. Миллер. - М., 1994. - С. 76, 70-93.

⁸⁶ Мальчевський О. Витоки української національної ідеї (XVI – перша половина XVII ст.) // Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки. - 2002. - Вип. 4. – С. 76-82.

ділити кілька категорій – це ренесансно орієнтовані латиномовні й польськомовні автори (як звичайно, католики), що виявляли ознаки специфічного для них українського патріотизму (С. Оріховський, Й. Верещинський, С. Пекалід, І. Домбровський та ін.); протестантські діячі, які стали на захист української справи (напр., Христофор Філалет та ін.); представники уніатського духовенства, які мали своє бачення національного порятунку України-Русі (напр., «пізній» М. Смотрицький та ін.); нарешті ціла плеяда православних діячів української культури (напр., Д. Наливайко, Й. Борецький, З. Копистенський, П. Могила, К. Сакович та ін.). Передусім саме для православних діячів була притаманна орієнтація на місцеві традиції (звідси характерний для них консерватизм, звернення до історичної пам'яті, творення національної міфології тощо).

Далі відбувається формування масової національної свідомості. Себто у процесі націотворення відбувається поширення згаданими вище національно орієнтованими культурними діячами своєї ідеології. Додамо, що на цьому етапі каталізатором цього процесу значною мірою був міжконфесійний чинник. Ми розглядаємо його як одну з форм суспільно-політичної боротьби тогочасних інтелектуалів за відстоювання прав українського народу на власні національну ідентичність й національну державність⁸⁷.

Для поширення умовно «національномістимих» ідей виникають пропагандистські інституції (національні школи, культурні осередки, видавництва тощо). Власне поява плеяди тогочасних українських інтелектуалів була одним із важливих факторів становлення українських національно-культурних інституцій. Щоправда, багато з них засновувалося на кошти землевласників-магнатів. І це не могло не позначитися на їхній діяльності: вносило аристократичні стереотипи в національну ідеологію й, відповідно, національну свідомість. В контексті української ситуації того часу, де соціальне лідерство переходило від родової аристократії до козацтва, такий стан речей далеко не завжди мав конструктивний для націогенезу характер.

⁸⁷ Див. докл.: Терлюк І.Я. Міжконфесійні змагання як вияв права українського народу на власні національні ідентичність і державність (остання чверть XVI – перша половина XVII ст.) / І.Я. Терлюк // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Збірн. наук. праць. – № 861 – Юридичні науки. – Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2017. – С. 44-50.

Зазначимо, що певні українські тенденції простежуються в діяльності Замойської академії⁸⁸ та культурному осередку при дворі католицького єпископа Й. Верещинського. О. Мальчевський визнає, що назвати ці осередки українськими інституціями важко, як і культурний осередок при дворі російського емігранта князя А. Курбського на Волині. Проте й вони опосередковано, а іноді й безпосередньо, впливали на розвиток української національної ідеології та свідомості. З їхньою роботою була пов'язана діяльність українських національно орієнтованих інтелектуалів та українських національних інституцій, найпомітнішими з яких у той час були *братства*⁸⁹.

Братський рух зародився й розвинувся в міщанському середовищі галицького регіону. З особливою силою він виявив себе у Львові. За прикладом Львівського Успенського братства утворилися православні братства у містах та містечках Галичини, Побужжя, Поділля і Білорусії. Після Берестейської унії, коли виникла необхідність консолідації всіх православних сил, використовуючи досвід міщанських братств, формуються братства на широкій соціальній базі. Це – Київське братство (засноване в 1615 р.), яке об'єднало козаків, шляхтичів, міщан і духовних осіб, а також – Луцьке (засноване 1617 р.), в якому були представлені переважно шляхтичі, міщани й священнослужителі.

До інституцій, що брали на себе хоча б частково функцію поширення української національної свідомості, можна також віднести окремі монастирі – Пересопницький (у 1561 р. тут було завершено написання Євангелія розмовною українською мовою), Загорівський (у XVI ст. був центром рукописання, ймовірно, в цьому монастирі був переписаний «Загорівський збірник», у якому були вміщені вірші патріотичного спрямування), Дерманський (у перші роки XVII ст. тут існувала друкарня, перенесена з Острога) та ін. Також потужний культурний центр у Києві, що виник і розвинувся у першій половині XVII ст., сформувався переважно на базі Києво-Печерської лаври⁹⁰. Проте най-

⁸⁸ Див. напр.: *Гмітерек Г.* Молодь з українських земель у Замойській академії в XVI–XVII ст. / Генрик Гмітерек // Соціум, - 2003. - Вип. 2. - С. 11-22.

⁸⁹ Див. напр.: *Ісаєвич Я.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст. / Ярослав Дмитрович Ісаєвич. – Київ : Наукова думка, 1966. – 251 с.

⁹⁰ Див., напр.: *Корпанюк М.* Слово. Хрест. Шабля (українське монастирсько-церковне, світське крайове літописання XVI - XVIII ст., компіляції козацького літописання XVIII ст. як історико-літературне явище). – К.: Смолоскип, 2005. – С. 339-470.

важливішою українською національною інституцією кінця XVI – початку XVII ст. був Острозький культурний центр⁹¹, що виник при значній матеріальній допомозі князя В.-К. Острозького. Тут склався літературно-науковий гурток, представники якого писали, редагували, видавали твори, які сприяли формуванню в українців національної свідомості. Цей культурний центр мав поліконфесійний характер. В Острозі співпрацювали православні, протестанти і навіть католики. Згодом у певному сенсі естафету Острога підхопив Київ, частково Луцьк зі своїм братством. У Києві в 10-20-х рр. XVII ст. витворився свій центр. Важливим його складником була Києво-Печерська лавра. Тут з 1616 р. почала функціонувати друкарня. У той час при підтримці козацтва й шляхти засновується братство, а при ньому – школа. За митрополита П. Могили формується колегія, що з часом отримала статус вищого навчального закладу – академії.

Останній етап націотворення – виразно «козацький» в тому сенсі, що його *основною соціальною базою й провідником стає козацтво*. О. Мальчевський вважає, що він розпочинається у середині XVII ст., коли серед українців здійснюється масовий рух за політичне самовизначення. Ми ж переконані, що в середині XVII ст. цей рух досягає свого апогею, набуваючи чіткої організаційної структури, й охоплюючи усю (чи значну) територію українського етнічного розселення. А насправді масовий рух за політичне самовизначення в українців розпочався раніше.

Певні, подекуди й виразні, ознаки політичного етапу українсько-го націотворення фактично спостерігаються від часу, коли Річ Посполита *де-факто* принесла з собою відмінний державний і правовий уклад й пригнічення руської (української) спільноти, коли українські верстви населення – православні шляхта і духовенство та, передовсім, козацтво (опинилося поза офіційною становою структурою поділу суспільства) й селянство (неповноправний стан) втратили свої попередні законні права – *вольності*. Насамперед втрата українцями своїх *вольностей* (тракувалися також як «*попередні* або *старожитні права*» - *авт.*) призвела до безкомпромісної і тривалої національно-визвольної

⁹¹ Див., напр.: *Крालюк П.М.* Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI – початку XVII ст. – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2007. – С. 9-31.

боротьби, фактично перманентних селянсько-козацьких повстань кінця XVI – першої пол. XVII ст., провідною ідеєю яких була ідея захисту своїх «споконвічних [старожитніх] прав і вольностей» (у зазначеному вище розумінні). Гадаємо, що тодішнє масове покаяння населення насправді означало не що інше як сприйняття більшістю суспільних верств українців органічної ідеї козацького устрою – наявності *вольностей*. Козак був соціальним ідеалом для переважної маси поневоленого населення України, бо мав те, чого позбавили більшість – був *вільним* дрібним власником і виробником, котрий стояв осторонь феодално-кріпосницької системи, більше того – був щодо неї принципово ворожий⁹². Власне з козацтвом пов'язуємо формування в Україні першої національної державності.

* * *

Отже, *ідея козацької держави* як автономного утворення в межах Речі Посполитої зародилася за кілька десятиліть до Хмельниччини – в колах вищого духовенства, шляхетства й верхівки козацтва. Її слід розглядати *в контексті українського націотворення*, що в Україні кінця XVI – перших десятиліть XVII століття виявлялося у культурно-національному піднесенні. Та головне – як *ідеологічну передумову* Національної революції українців середини XVII сторіччя та *створення* в ході її розвитку *козацько-гетьманської держави*. Власне найважливішим наслідком козацького руху XVI – першої половини XVII ст. й було створення Української козацької держави Богдана Хмельницького.

⁹² Див. док.: Терлюк І.Я. Українська національна держава: штрихи до історіософії проблеми / І.Я. Терлюк // Вісн. Національного універ-ту «Львівська політехніка». Зб. наук. праць. – № 845. – Юрид. науки. – Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2016. – С. 496-502.

Розділ II.

ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ІДЕОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В РОКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ середини - другої половини XVII століття

• *Визвольна війна українського народу середини XVII ст. як Національна революція* • *Еволюція української державної ідеї: від причин «Великого повстання» й політики «козацького автономізму» до закладення основ української національної державницької ідеології* • *Козацько-гетьманська державність: від спроби творення державної автономії до юридичного закріплення протекторату як форми розбудови національної державності* • *Українська державна ідея за гетьманства Івана Виговського* • *Російська ідеологія українського державотворення: «гетьманські» статті як юридичний засіб обмеження суверенітету Війська Запорозького* • *Ідеологія розбудови української державності у складі Речі Посполитої: проект Козацького гетьманату Павла Тетері* • *«Турецька» складова ідеології та практики козацького державотворення* • *Ідеологічне обґрунтування альтернативного бачення української державності, витоки політико-ідеологічної концепції України як Малоросії* • *Форма правління в ідеології та практиці козацького державотворення.*

Визвольна війна українського народу середини XVII ст. як Національна революція

Революційний характер подій української історії, які розпочалися під керівництвом гетьмана Богдана Хмельницького 1648 р. й тривали до ліквідації восени 1676 р. козацьких державних інституцій гетьмана Петра Дорошенка у Правобережній Україні, найпослідовніше обстоюється та найґрунтовніше аргументується у працях провідних вітчизня-

них учених-медієвістів В. Смолія та В. Степанкова¹. *Революція*, – тому що в роки національно-визвольної боротьби було здійснено *кардинальні зміни* (тут і далі підкреслення наше – *авт.*) в суспільному ладі, державному устрої та праві. *Національна*, – тому що ці зміни об'єктивно відповідали інтересам усіх соціальних прошарків українського народу.

Революційний характер змін у суспільному ладі на території, означений як Козацька держава, зумовлювався передусім змінами у формах феодального землеволодіння. Як наслідок: були, за незначним винятком, ліквідовані велика й середня земельна власність (пов'язувалася переважно польськими, за походженням землевласниками), фільварково-панщинна система господарювання й кріпацтво; основна частина земель вигнаних польських панів і магнатів перейшла до Скарбу Війська Запорозького, тобто стала власністю держави, якою розпоряджався гетьман; помітно зміцнилися позиції землеволодіння православних монастирів. (За підрахунками І. Крип'якевича, протягом 1648-1657 рр. православних 11 монастирів одержали 48 земельних володінь²); стало складатися гетьманське й старшинське землеволодіння. Останнє існувало у двох формах: ранговій (тимчасовій) і приватній (спадковій); внаслідок революції значна частина земель перейшла у володіння селян, які, користувались звичаєм займанщини, захоплювали її у вигнаних польських феодалів. Загалом найважливішим в аграрній політиці Б. Хмельницького було те, що вона сприяла завершенню процесу становлення козацької земельної власності фермерського типу.

Кардинальні зміни, що сталися у формах феодального землеволодіння, істотно змінили соціальну структуру українського суспільства³.

¹ Смолій В.А., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648- 1676). — К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1999. — С. 17-68; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — К., 1993. — С. 98-111; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації.- К.: Альтернативи, 1997. — С. 71-72.

² Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький / (Видання друге, виправлене і доповнене).— Львів, 1990. — С. 37-38.

³ Терлюк І.Я. Історія держави і права України : [навч. посіб.]. — Вид. 3-тє, перероблене / І.Я. Терлюк. — К.: Атіка, 2013. — С. 104-106.

По-перше, привілейовану верству суспільства складали вже не магнати та велика шляхта, - феодали, як звичайно, польського походження. Це була козацька старшина, заможне козацтво, дрібна шляхта, верхівка православного духовенства, міський патриціат, які у своїй масі не були феодалами-власниками маєтків, безпосередніми визискувачами селян і міщан. *По-друге*, на відміну від попереднього державного періоду, для якого характерним був утруднений перехід з одного стану в інший (становий устрій), у козацькій державі періоду Національної революції існувала відносна відкритість між станами та соціальними групами. Це стало можливим тому, що консолідація панівної верстви козацької держави ще не завершилась. *По-третє*, у політичному житті України зросла роль дрібної (української) шляхти. Правове становище шляхтичів визначалось так званими «попередніми правами», а також актами гетьманської влади, з допомогою яких вони відновлювали, зміцнювали і розширювали свої права й привілеї. *По-четверте*, суттєво змінилося становище козацтва. Воно стало привілейованим станом. Верхівка козацтва відігравала провідну роль у формуванні політики уряду, керівництві армією та функціонуванні адміністративного апарату. Козацтво як привілейований стан звільнялось від податкового тягару та низки повинностей, мало ряд привілеїв, зокрема, користувалося правом станового судівництва - козацькими судами. *По-п'яте*, докорінно поліпшилося становище православного духовенства. Воно й далі поділялося на біле й чорне. Під особливою опікою перебувало чорне духовенство: держава постійно збільшувала монастирські землеволодіння. Підреслимо, що біле духовенство було виборним і займалося не тільки церковними, а й суспільно-політичними справами. Козацька держава розширила станові привілеї духовенства, чим фактично поставила його в один ряд із козацькою старшиною та шляхтою. Духovenство зберігало свої станові суди, до юрисдикції яких, як і раніше, підпадали сімейно-шлюбні та спадкові справи. *По-шосте*, на краще змінилися умови життя українських міщан. До їхніх рук перейшла міська влада. Усі міські жителі визнавалися вільними. Це давало їм право займатися ремеслом, торгівлею та промислами. Проте міщанство належало до податкового стану, а тому на нього поширювалась уся система різноманітних повинностей (ярмаркове, мостове тощо). *Нарешті*, відзначимо прогресивне значення

здобутків селянства (посполитих). Внаслідок революції вони домоглися особистої волі (ліквідація кріпацтва), вільної зміни місця проживання, права вступу до козацького стану, що нівельовувало різницю між правовим становищем селян і та козаків, спадкоємного володіння землею та сільськогосподарськими угіддями. В. Смолій та В. Степанков такі завоювання селянства вважають важливою складовою *соціального аспекту державної ідеї*⁴. Однак і в козацько-гетьманській державі селянство продовжувало нести на собі основний тягар податків та повинностей. Основний з податкових зборів – т.зв. стаційний, тобто сплата грошових і натуральних платежів на отримання армії.

Суттєві перемини у суспільному ладі теж позначилися на праві як регуляторі суспільних відносин⁵.

Передовсім найсуттєвішим внеском Хмельниччини у правову систему стала зміна соціальної сутності права. Насамперед кардинально змінилася соціальна свідомість народних мас щодо понять «справедливість», «моральність», «добро», «зло» і таке інше. Норми, що появляються у праві свідчили про домінування природно-правових поглядів на право. Право пов'язували, насамперед, не з державою, а з природою людини, суспільством, із тим, що його норми обумовлені природою людини, її суспільним буттям. Це стосувалось питань земельної власності й володіння, станової належності, козацького самоврядування, обсягу послушенства селян.

У період революції зростає вплив тієї частини «козацького права», що регулює широке коло відносин, насамперед, полково-сотенну систему управління. Було внесено вагомі зміни до стану джерел та в розвиток права в Україні. Більшість джерел права, які функціонували в Україні в період її перебування у складі Речі Посполитої, на визволених землях були скасовані. Це насамперед стосувалось різних постанов королівської влади та сеймів, «Устави на волоки» (1557), «Ординації Війська запорозького реєстрового» (1638), які утверджували панування польської шляхти та магнатів, католицької церкви і поль-

⁴ Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т.1. – С. 253.

⁵ Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право. - К.: Основи, 1996. – С.87-88.

ської влади загалом. Певний час фактично не діяли (бо на них майже не посилялись у судовій практиці) найбільш принципові положення Статуту Великого князівства Литовського 1588 року і «Порядку прав гражданських», де, зокрема, йшлося про прикріплення селян, купівлю-продаж землі «простими людьми», перехід в інші стани і таке інше. Виникли нові джерела права - законодавчі акти, які видавала українська влада. Звичаєве право окремих земель почало трансформуватися в суто національне, т.зв. загальне право України. Норми загального права поширювалися на всі верстви українського населення, проникали у такі важливі сфери життя як адміністративна, судова та кримінально-правова.

Характер будівництва української держави в ході революції найбільше позначився на урегулюванні кримінально-правових відносин. Спрощувалася система злочинів і покарань. З числа злочинів вилучалося ряд діянь, які втратили свою актуальність за нових умов. Наприклад, замах на королівську владу та магнатсько-шляхетський порядок управління, злочини проти католицької церкви; з'явилися нові склади злочинів: зрада повсталому українському народові, невиконання вимог старшинської адміністрації, ненадання допомоги під час бою. Усі ці злочини, як звичайно, карались смертю, що цілком піддається поясненню в умовах війни.

Важливо наголосити, що революційні процеси в Україні типологічно були близькими до тогочасних європейських, що є одним із багатьох аргументів на користь твердження, що українці – європейський народ, який завжди розвивався в рамках європейської історичної парадигми. Так, В. Литвин вважає, що Національна революція українського народу середини XVII ст. як за глибиною і масштабністю, так і за характером і змістом боротьби виявилася тотожною розвитку революційних процесів тогочасної Європи, більшо того, - органічно впліталася в їхній контекст. Відомий український історик і політик звернув увагу на цікаву й досить промовисту, з його погляду, деталь. Вождя козацької революції Богдана Хмельницького європейці називали «українським Кромвелем». Це засвідчує, що Національна революція українців середини XVII ст. не була ізольованим явищем світової історії. Європейські мислителі підготували теоретичне підґрунтя революції, доводячи, що народ є джерелом влади. Ідеї, згідно з якими держава є

знаряддям політичної влади, а її джерелом - народ, рухали Олівером Кромвелем і його соратниками. Це ж було притаманно й козацьким ватажкам в Україні, що свідчило про їхню прогресивність та далекоглядність⁶.

Отже, Визвольна війна українського народу середини XVII ст. під керівництвом гетьмана Б. Хмельницького, що була викликана жорстоким соціальним гнобленням, наростанням перешкод у розвитку національної культури та мови, утисками православної релігії, мала усі ознаки національної революції. Головний зміст революції полягав у вирішенні двох завдань: створення незалежної соборної держави в етнічних межах України й утвердження у ній нового соціально-економічного ладу, в основі якого мала лежати дрібна (фермерського типу) козацька власність на землю (важливий складник процесу утвердження нових суспільних відносин, нової цивілізації).

Еволюція української державної ідеї: від причин «Великого повстання» й політики «козацького авто- номізму» до закладення основ української національної державницької ідеології

Переважає більшість українських та зарубіжних дослідників Української Національної революції під керівництвом Б. Хмельницького справедливо дотримується погляду, що козацький гетьман, піднімаючи козаків на повстання проти уряду Польщі, передбачав обмежені цілі: відстояти особисту козацьку честь і гідність, що були потоптані шляхтичем Д. Чаплинським та його вельможними покровителями, усунути переслідування православної церкви і православних віруючих (за умов існування релігійно-конфесійної свідомості це, по-суті, означало захист української національної ідентичності – *авт.*), поновити козацькі привілеї, що були надані козакам польськими королями до

⁶ Литвин В. Роль революцій в історичній долі України / Володимир Литвин // Дзеркало тижня. – 2007. - № 46. 30 лист.

видання «Ординації» (1638 р.)*, і припинити свавілля королівської адміністрації та, зокрема, єврейських орендарів в Україні.

Остання теза, на наш погляд, теж сприймається в контексті захисту національної ідентичності, яку на чільне місце підніс гетьман Б. Хмельницький, готуючи козацьке повстання.

На цей момент звертають увагу вчені-медієвісти В. Смолій та В. Степанков⁷, які серед ключових причин «Великого повстання» відзначають насамперед соціальні та національно-релігійні утиски українців з боку панів, поляків і євреїв. Так, вже у перших т.зв. «*завивних*» універсалах Б. Хмельницького йдеться про «невиносимий польський гніт»⁸. М. Корпанюк, відомий дослідник вітчизняного літописання також зауважив, що усі літописці другої половини XVII-XVIII ст. проводили ідею про злиття народних кривд із старшинськими, тобто стверджували, що польський гніт об'єктивно охопив усі соціальні верстви тодішнього українського суспільства. Основними причинами ненависті до поляків були анархічна всесдозволеність шляхти, її жорстокість до українців, двоїстість старшини реєстрового козацтва у ставленні до неї⁹.

Перегляд джерел – зокрема творів літературно-публіцистичного характеру, підводить до висновку про особливу важливість «єврейського фактора» у причинах Національної революції. У низці творів літературно-публіцистичного характеру того часу підкреслюється засылля євреїв у господарському житті Речі Посполитої, їх «побратимство з поляками» у справі пригноблення українців. Зокрема, анонімний автор хроніки подій 1646-1655 рр. писав про те, що основною причиною «війни з козаками» було їх гноблення до таких меж, що навіть

*«Ординація Війська Запорізького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої» - постанова сейму Королівства Польщі, видана у грудні 1638 року після придушення козацько-селянського повстання під керівництвом Павлюка, що стала правовою підставою для скасування виборності козацької старшини (замість гетьмана призначали старшого комісара козацького війська), ліквідації козацького суду та зменшення козацького реєстру.

⁷ Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т.1. – С. 238-239.

⁸ Документи Богдана Хмельницького / Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1961. – С. 27-29.

⁹ Корпанюк М. Слово. Хрест. Шабля (українське монастирсько-церковне, світське крайове літописання XVI - XVIII ст., компіляції козацького літописання XVIII ст. як історико-літературне явище). – К.: Смолоскип, 2005. – С. 530-531.

«дітей не можна було хрестити без згоди жидів-орендарів, яким жадібні пани віддали в оренду джерела прибутків шкідливі і надумані (козакам)»¹⁰. Кілька свідчень сучасників тих подій, що ілюструють цю думку, подає В. Степанков. Так, у рукописі райці польського короля М. Голінського прямо зазначається, що євреї безпосередньо спричинилися до «цієї війни і козацького повстання, бо по Україні, немало по всій Русі, вони поорендували у панів маєтки, броварні, гуральні, млини, пасіки, мита й чинили підданам суворі данини й збільшували роботизни». Навіть єврейський хроніст, мешканець Ізяслава Натан Ганновер визнає, що українці «були принижені такою ж мірою, що й всі народи, і навіть цей народ найбідніший з-поміж інших (єврейський — *авт.*) над ними панував», і всі євреї «на Русі були панами і володарями руських містечок (через що також взялося нещастя, яке впало на жидів)»¹¹. Тому немає нічого дивного і випадкового у тому, що Б. Хмельницький, як і визнаний лідер радикального старшинського угруповання полковник М. Кривоніс, вбачали у гнобленні євреями українського населення одну з причин народного повстання¹².

Та значно глибша, і на наш погляд, *головна* причина революції полягала в тому, що українці - православна шляхта і духовенство, козацтво, а також і селянство - після утворення Речі Посполитої втратили свої попередні законні права – *вольності*. До речі, останні були закріплені у кодексах Великого князівства Литовського – терміни «вольності» та «свободи» широко вживаються у Статутах (як синоніми): свободи шляхти (I/ 3), вольності шляхетські (II/ 3), вольності княжат, панят, шляхтичів і міщан (I/ 3.7), свободи та вольності християнські (II/ 3.2.1) тощо¹³ та звичаєвому праві. Насамперед козацтво як стан, що претендував на шляхетський статус, прагнуло поновлення козацьких привілеїв, наданих в минулому польськими королями. І у перші

¹⁰ Документи об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. / АН УССР. Ин-т истории; Архивное упр. при Совете Министров УССР; Редкол.: П. П. Гудзенко и др. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 9.

¹¹ Степанков В. Формування української державницької ідеї 1648–1649 років / В. Степанков // *Мирра mundi*. – 1996. – С. 464.

¹² Документи Богдана Хмельницького / Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. – К., 1961. – С. 30-32.

¹³ Безклубий О. Сутність і склад особистих немайнових відносин за статутами Великого князівства Литовського / О. Безклубий // Вісник Київського національного ун-ту ім. Т.Шевченка. Юридичні науки. – 2013. – Вип. 2 (96). – С. 74.

місяці 1648 р. гетьман та його соратники цю проблему намагалися вирішити у руслі політики, яку В. Липинський назвав *козацьким автономізмом*¹⁴.

Основи цієї політики, що насправді демонструвала процес становлення автономістської ідеї, було закладено у березні-травні 1648 р., часу, коли, на думку В. Степанкова, розпочинався завершальний етап формування української державницької ідеї¹⁵. Так, у другому універсалі Б. Хмельницького вказується, що батьки повсталих, тобто предки «не піддавалися ніяким законам, ніяким королям, лише шанували його владу», відтак гетьман пропонує «скинути ярмо урядовців», тобто польську владу, і здобути свободу», яку «наші батьки кров'ю окупили» - мета повстання, отже, національно-визвольна, але про творення своєї держави не йдеться¹⁶.

В. Смолій та В. Степанков на підтвердження тези політики козацького автономізму наводять, зокрема, факт переговорів першої половини березня 1648 р. з посланцями коронного гетьмана М. Потоцького. Тоді козаки під керівництвом Б. Хмельницького висунули вимоги щодо виведення польського війська з території Задніпров'я та України, ліквідації тут «управління Речі Посполитої», права «укладати договори з іноземцями й зарубіжними монархами і робити все, що лише забагнеться їхній волі і бажанню»¹⁷. Згадані дослідники також відзначають, що ідею автономності Б. Хмельницький прагнув донести до населення козацького регіону. Так, за даними одного із джерел, виступаючи із Запорожжя у похід, він звернувся до народу з універсалами-закликами підійматися на боротьбу, обіцяючи відібрати «у ляхів всю Україну»¹⁸.

¹⁴ Липинський В. Україна на переломі. 1657 – 1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім ст. Перевидання в Україні. – К., 1997. – С. 20-22.

¹⁵ Степанков В. Формування української державницької ідеї 1648–1649 років / В. Степанков // *Mapra mundi*. – 1996. – С. 464-478; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К.: Альтернативи, 1997. – С. 70-73.

¹⁶ Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. – К.: Дніпро, 2001. – Т. III. Кн. 1. – Третя чверть XVII ст. / Упор., передмова В. Шевчука. – С. 176-178.

¹⁷ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — К., 1993. – С. 70.

¹⁸ Документы об освободительной войне украинского народа. 1648–1654 гг. / АН УССР. Ин-т истории; Архивное упр. при Совете Министров УССР; Редкол.: П. П. Гудзенко и др. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 30.

Та вже на середину 1648 р. ідея козацької державності **як українська державна ідея** набуває нових граней - формується концепція **створення національної держави**. Піонером такого підходу щодо можливих перспектив вітчизняного державотворення є підстави вважати гетьмана **Богдана Хмельницького**.

Уперше гетьман Б. Хмельницький сформулював ідею створення національної держави, хоча й на обмеженій території та залежній від Речі Посполитої, після здобутих перемог під Жовтими Водами і Корсунем. Тоді в його програмі вимог до польського уряду йшлося про створення по Білу Церкву й Умань удільної, з визначеними кордонами, держави¹⁹. А вже наступного, 1649 року, Б. Хмельницький у своїх вимогах пішов далі, й уперше в історії української суспільної та політико-правової думки сформулював головні принципи національної державної ідеї, висунувши, по суті, політичну програму українського державотворення, що умовно включає три пункти.

По-перше, було сформульовано положення про соборність Української держави.

Ідеологія і практика Національної революції під проводом Богдана Хмельницького однозначно засвідчують: йдеться не лише і не просто про створення держави, а держави етнічної (національної)*. Досить виразно ця думка звучить уже в проголошеному гетьманському Універсалі 1648 р.: «...Ми зазнали чимало шкоди і кривд від ляхів і різних панів, які порушили наші права і зневажили наше Військо Запорізьке, через що *Україна наша* і слава і Божі дома мало не загинули, і святі місця і тіла святих... і знову чути плачі, крики, ламання рук, рвання волосся (мати [за] дитину, батько [за] сина, син [за] батька) - *це ридання всієї України голосами пробиває небо, бажаючи помсти*

¹⁹ Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. – Т.1 / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2006. – С. 239-240.

* Варто зауважити, що у XVI ст. чітко розуміли це поняття. Як приклад наведемо відомі слова видатного мислителя Станіслава Оріховського, який визначав своє походження як: «мій народ український, нація - польська». Тобто у сучасних термінах, С. Оріховський вказував на етнічне походження (українське) і водночас, входження до кола громадян польського королівства, тобто про належність до певної політичної нації, а саме – польської. Тому, підтримуючи багатьох дослідників зазначеної проблеми, які в тій чи іншій мірі підходили до цієї думки, також вважаємо цілком природним те, що Богдан Хмельницький фактично від самого початку Визвольних змагань визначив об'єкт головних зусиль народу - *єдність усіх етнічних земель і всього українського народу*.

від господи бога, - ось чому хочу я шаблею знищити цього неприятеля, пробиваючись за ним до Вісли» [Див.: **Додаток 2** - «Зазивні універсали»]. Восени того самого року, після низки блискучих перемог над поляками, Б. Хмельницький у листі до турецького султана Мухамеда зазначав: «а нам Господь бог ... за наші кривди дозволив взяти під владу більшу половину польського королівства, Україну, Білу Русь, Волинь, Поділля з усією Руссю аж по Віслу...»²¹.

Зрештою, наголос на політичній незалежності України та етнічній державності є наскрізною думкою в усіх переговорах, виступах і діяннях гетьмана. Відтак у реалізації задуманого Б. Хмельницький убачав відтоді основну мету своєї діяльності («Виб'ю з людської неволі руський народ увесь! Перше я за свою шкоду і кривду воював, тепер буду воювати за нашу православну віру. Поможі мені в тому чернь уся - по Люблін, по Краків, і я її не відступлю, бо це права рука наша, щоб <...> [польські пани], знищивши хлопів, і на козаків не вдарили... За границю війною не піду, шаблі на турків і татар не підійму... А ставши на Віслі, скажу далі ляхам: сидіти, мовчіти ляхи»)²².

Про те, що головною метою революції, від певного часу, для Б. Хмельницького стала побудова національної держави підтверджує також І. Крип'якевич. Він подає свідчення українського посла в Московії С. Мужилівського про те, що відтепер Україна «стала вже їх козацька земля, а не польська і не литовська», і «козаки будуть далі наступати в польські землі і для визволення християнської віри будуть з неприятелями своїми, поляками, боротися всією силою, щоб їм всі ті місця, де живуть люди православної християнської віри, від поляків визволити, щоб люди православної віри були вільні, а полякам щоб до цих міст не було діла»²³.

Справедливості ради зазначимо, що у сучасній українській історіографії є праці, в яких тогочасну державну політику Б. Хмельницького не вважають соборною. Згадаємо авторитетну думку про те,

²¹ Цит. за: *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В.А.Смолій, В.С.Степанков. - К.: Альтернативи, 1997. – С. 23-24.

²² *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах.* - Т. 2. - М.: Издательство Академии наук СССР, 1953. – С. 108-109.

²³ *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький / (Видання друге, виправлене і доповнене). - Львів, 1990. – С. 226.

що в політиці гетьмана «пріоритет вбагатократ над ідеєю національного визволення всього народу надавався завданню створення стано-вої козацької держави, і зовсім не обов'язково, щоб така держава обіймала всю етнічну територію»²⁴.

По-друге, було висловлено *ідею незалежності утвореної держа-ви від польського короля*.

Це добре простежується з політичної доктрини самих повсталих; це добре розуміли втаємничені тогочасні політики. Так, польський ма-гнат Микола Потоцький вже на початку березня 1648 р. зауважував, що козаки «хочуть необмежено панувати на Україні, скласти догово-ри з іноземними монархами і те все робити, що їм подобається». На-ступного року за словами Б. Хмельницького : «...Лядська земля згине, а Русь ще в цьому році панувати буде. <...> Нас Бог від них (Польщі і Литви – *авт.*) увільнив – короля ми не обирали і не коронували, і хре-ста йому не цілували. А вони до нас про це не писали і не присилали, і ми волею Божою цим від них стали вільні»²⁵. На думку дослідників, тут він «розмовляв з послами не як ватажок повстанців, а як володар України»²⁶.

По-третє, утворена *Українська держава розглядалася як спад-коємця Київської Русі*. Зокрема під час переговорів з поляками, Б. Хмельницький припускав укладення миру з Річчю Посполитою лише за умови визнання її урядом незалежності козацької України в тих кордонах, «що володіли благочестиві великі князі»²⁷.

Іншим сегментом тогочасної української державницької ідеології та державно-правових поглядів гетьмана Богдана Хмельницького ста-ло *відродження ідеї українського монархізму*. До слова, вважаємо, що *a priori* саме ідея встановлення монархії в Україні могла бути сприйнятою тогочасною Європою як закономірна, оскільки тут пану-вав принцип «немає землі без монарха», вважалося, що існування

²⁴ Макаруч С. Державотворчі, національні і соціальні спектри політики

Б. Хмельницького / С.А. Макаруч // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. – Львів-Люблін, 1996. – С. 18-19.

²⁵ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. — Т. 2. - М.: Издательство Академии наук СССР, 1953. – С. 117-119, 152.

²⁶ Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. - Т.1. До середини XVII століття / Наталія Полонська-Василенко. – 2-е вид. – К.: Либідь, 1993. – С. 200.

²⁷ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. — Т. 2. - М.: Издательство Академии наук СССР, 1953. – С. 153.

держави є неможливим без монарха, і доти, доки землі залишалися без короля, їх сприймали сусідні країни як нічий²⁸. Щоправда, за винятком, коли будь-який монарх візьме під свою корону, свою протекцію ці землі. Тому дослідниця Ю. Пазиніч обґрунтовано вважає, що за цієї ситуації Б. Хмельницький не міг пред'явити права на легітимність державного будівництва під своїм прізвищем після відокремлення українських земель від Польщі, бо він не був княжого роду. Проте й оголосити себе монархом – також не міг, оскільки самопомазання не визнала б вселенська церква, і це викликало б негативне ставлення усіх монархів Європи. Тому зрозумілою була спроба Б. Хмельницького перетворити Україну на монархію²⁹. Відтак монархічні погляди гетьмана – це, щонайменше, свідчення його серйозності у ставленні до перспектив української державності.

Серед шляхти відомості про наміри Б. Хмельницького відновити Українську державу й проголосити себе її монархом почали ширитися під впливом перших гетьманських вимог³⁰. Про це повідомляв 8 червня 1648 р. холмський єпископ поморському підкоморію: «Він уже іменує себе князем київським і руським, просуваючись далі, хоче центр війни заснувати під Володимиром»³¹.

Дослідники звертають увагу на започаткування процесу утвердження в свідомості різних верств погляду на владу Гетьмана, як на владу, дану від Бога. Так, полковники у своєму листуванні з прикордонними московськими воєводами титулюють Хмельницького: «Божею милістю великий государь Богдан Хмельницький», а митрополит Сильвестр Косов називає його «нашої землі начальником і повелите-

²⁸ *Макаrchук В.С.* Історія держави і права зарубіжних країн [Текст] : навч. посіб. : Курс лекцій / В. С. Макаrchук ; Львівський ін-т внутрішніх справ при Національній академії внутрішніх справ України. - К.: Атіка, 2000. - С. 166-167.

²⁹ *Пазиніч Ю.М.* Історико-політичні аспекти українського державотворення в другій половині XVII–XVIII ст. / Ю.М. Пазиніч // 300 років Конституції гетьмана України Пилипа Орлика: проблеми становлення і розвитку українського державотворення: матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції / Львівська міська рада, Львівський державний університет внутрішніх справ, Міжнародна асоціація істориків права. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – С. 121.

³⁰ Див., зокрема: *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький / (Видання друге, виправлене і доповнене). - Львів, 1990. – С. 225.

³¹ Документи об освободительной войне украинского народа. 1648–1654 гг. / АН УССР. Ин-т истории; Архивное упр. при Совете Министров УССР; Редкол.: П. П. Гудзенко и др. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 44.

лем»³². У такій іпостасі Б. Хмельницький сприймався і за межами України. Т. Чухліб звернув увагу, що єрусалимський патріарх Паїсій величав Б. Хмельницького «ясновельможним князем» («illustrissimus princeps»), а голандський художник В. Гондіус 1651 р. у написі латиною під найдостовірнішим портретом Б. Хмельницького свого авторства також назвав його «Ukrainen dux». Дослідник нагадав, що в європейських країнах латинське слово «dux» означало «володар», «князь», «герцог» тощо³³.

Сам Б. Хмельницький прямо чи опосередковано також висловлював думку про свою владу не як владу виборного гетьмана, а самодержавну владу володаря Української держави (князівства). Вже у лютому 1649 р., промовляючи до польських комісарів у Переяславі, він без натяків заявляв: «Правда то есть, жем лихий і малий чоловік, але то мі Бог дав, жем есть единовладцем і самодержцем руським...». Українські землі називав «своїм князівством»: «Досить маю тепер <...> на Україні, Поділлі і Волині <...> землі і в князівстві моїм по Львів, Холм і Галич, *куди земля руська сягає і мова руська заходить*». А коли мова зайшла про дії гетьманської адміністрації в Києві, підкреслював: «Я можу розпоряджатись в цьому краї. Київ моє місто, я пан воевода київський»³⁴. Разом з тим, до запровадження у політичну практику князівського титулу не дійшло. На думку Т. Чухліба, це порушувало б як внутрішньополітичну ситуацію в повсталій Україні, адже основні гасла виступу було спрямовано саме проти князів-«крулев'ят» та шляхти, так і нівелювало б зовнішньополітичні здобутки з огляду на його прагнення залучити на свій бік московського царя³⁵.

Для нас близьким є міркування про те, що реальні кроки Б. Хмельницького щодо закладення власної династії (Молдавські по-

³² Полтавець С. Українська політична думка середини XVII століття / Сергій Полтавець / за редакцією В.В. Кривошеї. - К., Світогляд, 2009. – С. 112-113.

³³ Чухліб Т.В. Проект «козацького князівства» – історична альтернатива політичного устрою Гетьманщини? / Т.В. Чухліб // Український історичний журнал. – 2014. – №4. – С. 74, 76.

³⁴ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. — Т. 3. - М.: Издательство Академии наук СССР, 1953. – С. 116-117.

³⁵ Чухліб Т.В. Проект «козацького князівства» – історична альтернатива політичного устрою Гетьманщини? / Т.В.Чухліб // Український історичний журнал. – 2014. – №4. – С. 76-77.

ходи - оформлення династичного шлюбу свого старшого сина Тимоша з донькою правителя Молдавського князівства Василя Лупула – Розандою) й спроба закріплення вітчизняного монархізму у формі спадкового гетьманства (Юрій Хмельницький) в очах великого гетьмана мали легітимізувати на зовні його владу й стати гарантією визнання Української держави як суб'єкта в європейській політиці.

Отже, започаткувавши козацько-гетьманську державу, революція дала початок якісному етапові в розвитку ідеї козацької державності як української державної ідеї. Оскільки головна причина революції полягала у втраті українцями своїх вольностей - попередніх законних прав, то козацтво як провідна сила визвольної боротьби, що набула функцій носія державності українського народу, проблему поновлення козацьких вольностей попервах намагалося вирішити в руслі політики козацького автономізму. Переосмислення результатів і уроків боротьби дозволило Б. Хмельницькому протягом першої половини 1649 р. закласти основи української національної державницької ідеології, що ґрунтувалася на принципах розбудови національної, незалежної та, головню, соборної держави. Спроба відродження/запровадження монархізму, носієм якого був гетьман Б. Хмельницький, зумовлювалася передовсім потребою зовнішньої легітимізації держави - її визнання монархічною Європою.

Козацько-гетьманська державність: від спроби творення державної автономії до юридичного закріплення протекторату як форми розбудови національної державності

Та попри чітко визначену мету – розбудову незалежної держави, що охоплювала б усі землі тодішнього етнічного розселення українців - державотворчий поступ українців цілком залежав від воєнних успіхів війська гетьмана Б. Хмельницького.

Після поразки козацьких військ під Зборовом між польським королем та Військом Запорозьким було укладено однойменний *Зборівський договір* (серпень 1649 р.) (див.: *Додаток 2*), який став першим юридичним документом, де йшлося про закріплення (визнання) укра-

їнської козацької держави. На початку січня 1650 р. був ратифікований польським сеймом³⁶.

Переважаюча більшість сучасників-літописців, як, скажімо, межигірський хроніст, трактують Зборівський договір як цілком виграшний для Б. Хмельницького: його визнання з боку Польщі володарем України, оскільки він її (Польщу – *авт.*) пошкодував і погодився «на мир» тільки після того, як «стала кріль волати»³⁷ про нього. Однак поразка козацьких військ під Зборовом не могла не позначитися на змісті документа. Так, згідно з договором, Польща визнала козацьку державу та законодавчо закріпила за нею *державну автономію* у складі Речі Посполитої, однак лише в межах Чернігівського, Київського і Брацлавського воєводств (вони мали спільну назву «Україна»).

Гетьман Б. Хмельницький, за угодою, номінально змушений був визнати владу польського короля. Правовий статус влади гетьмана у документі було виписано доволі суперечливо. З одного боку, польський король залишив Військо Запорозьке «при всіх давніх вольностях, згідно з давніми привілеями...» (ст. 1), тобто визнавав владу гетьмана в межах, що визначались козацьким звичаєвим правом. А з іншого – договір передбачав повне підпорядкування гетьмана польському королю. Визначався реєстр козацького війська в кількості 14 тис. душ. Хоча фактично, згідно з «Інструкцією до пресвітлого сенату» від листопада 1649 р.³⁸ лише впорядкували 40-тисячний козацький реєстр. Урівнювалися права православної церкви з католицькою, визнавалися й підтверджувалися права українських шкіл; передбачалось ліквідувати унію.

Хронологічно наступний юридичний документ, в якому йшлося про визнання української державності, було укладено в Білій Церкві 28 вересня 1651 р.

³⁶ Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. - К.: Дніпро, 2001. - Т. III. Кн. 1. – Третя чверть XVII ст. / Упор., передмова В. Шевчука. – С. 230-233.

³⁷ Межигорская лѣтопись 1608-1700. // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе / [авт. предисл. В. Антонович]. - Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1888. - [2], II, LIX, 322 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://litopys.org.ua/sborlet/sborlet04.htm>

³⁸ Див.: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. - К.: Дніпро, 2001. - Т. III. Кн. 1. – Третя чверть XVII ст. / Упор., передмова В. Шевчука. – С. 239.

Білоцерківський трактат (див.: *Додаток 2*) формально-юридичним чином передбачав обмеження суверенітету української держави та зменшення її території з трьох воєводств до розмірів Київського воєводства, лише там коронне військо «не має відправляти леж», в усі три воєводства мала повернутися шляхта («обивателі»), поверталися права і євреям: «як бували мешканцями та орендаторами, так і тепер мають бути»³⁹.

Угода не містила статті про збереження за Військом Запорозьким його «давніх прав і вольностей», передбачала скорочення козацького реєстру до 20 тис. душ, суттєво обмежувала владу гетьмана.

Право вільного вибору гетьмана фактично зводилося нанівець. Стаття 5 документу, зокрема, юридично закріплює за королем право затверджувати кандидатуру гетьмана, запропоновану радою чи відхиляти її. Новообраний гетьман повинен був присягати «його королівській милості й Речі Посполитій», але підпорядковувався не безпосередньо королю, а коронному гетьманові («бути під зверхністю і управою коронних гетьманів»). Гетьман також позбавлявся права одноособово, без затвердження короля призначати на посади козацьких старшин. Стаття 9 Договору забороняла гетьману вступати у дипломатичні зносини з іншими державами, Гетьманщина мала розірвати союз із Кримом («зі сторонніми монархами жодних не чинити зносин та конспірацій»).

Відтак Білоцерківський договір, що мав би стати другим етапом юридичного закріплення (визнання) української державності, практично анулював значні здобутки українського державотворення. Він не задовольняв обидві сторони, зокрема і польську шляхту, тому й не був ратифікований сеймом, а відтак, не набув юридичної сили. Тому після його укладення зусилля гетьмана Б. Хмельницького спрямовувалися на підготовку «нової війни» з Польщею (Універсал від 24 березня 1652 р.)⁴⁰, до якої запрошувалися не тільки козаки, але й «кожний простий чоловік». Народ закликається «з неволі видертися», і «ляхам» не коритися. І перемога Б. Хмельницького під Батогом (липень 1652

³⁹ Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. - К.: Дніпро, 2001. - Т. III. Кн. 1. - Третя чверть XVII ст. / Упор., передмова В. Шевчука. - С. 250-255.

⁴⁰ Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. - К.: Вид. дім «Кисво-Могилянська академія», 2006. - Т.1. - С. 241.

р.) Білоцерківський договір остаточно анулювала. У період з 1652 р. по 1654 р. Україна, як юридично, так і фактично виступала цілком суверенною державою, що «не визнавала над собою іншої влади, крім влади свого гетьмана»⁴¹.

Вже з осені 1653 р. поляки поновлюють воєнні дії, а в середині грудня укладається польсько-кримський Кам'янецький договір, який не передбачав існування козацької України й дозволяв польським підрозділам у найближчі часи окупувати її терени⁴². Усвідомлення критичності ситуації й безперспективності намірів будувати українську державу як *автономію* в складі Речі Посполитої, гетьман Б. Хмельницький, остаточно зважається на нову спробу побудувати українську державу, але під політичним *протекторатом*.

З укладанням т.зв. Переяславського договору починається *новий етап юридичного закріплення (визнання) української державності, але вже у межах Московської держави*. Положення договору викладено у *Березневих статтях* (інша назва – Статті Б. Хмельницького, Статті Війська Запорозького) і трьох царських *«Жалуваних грамотах»*. Сукупність цих чотирьох документів і склала текст *Переяславсько-Московського* (чи *Московсько-Переяславського*) договору⁴³.

Передовсім зауважимо, що сучасники Б. Хмельницького такий крок гетьмана з пошуку союзників у розбудові української державності сприймали неоднозначно. Яскравою ілюстрацією цього є, наприклад, лист чорнобильського протопопа від 27 січня 1654 р., в якому автор подає союз з Москвою як неволю для України: «Видав нас усіх Хмельницький московському цареві в неволю по Володимир, по Турів і ще далі». Далі йдеться про те, що присягали часто під примусом: «Місто Київ силою, під страхом кари мучної, (Хмельницький – *авт.*) змусив до того, щоб присягало». В'їзд царських представників до Києва для прийняття присяги подається, як трагедія, - «люди за слізьми світу не бачили, а його милість отець митрополит з жалю аж обуми-

⁴¹ Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. - Т. 3. - К., 1994. - С. 45.

⁴² Історія українського козацтва: Нариси. У 2 т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. - К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. - Т.1. - С. 248.

⁴³ Див., зокрема: Степанков В. С. Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки / В. С. Степанков // Український історичний журнал. - 2003. - № 6. - С. 28-39; 2004. - № 1. - С. 20-28.

рав». І далі: «Було багато крику-плачу, як міщан до присяги гнали»⁴⁴. Зважаючи на місце проживання автора, В. Шевчук наголошує на вражаючій провидності цієї пам'ятки, бо «саме чорнобильською катастрофою завершилося російське панування в Україні»⁴⁵.

До слова, важливе місце в обґрунтуванні українсько-російського союзу з боку козацької адміністрації займала аргументація церковно-релігійного характеру. Відомий канадський історик С. Плохій відзначає, що релігійний аргумент виступав головним в промові Хмельницького на Раді в Переяславі, де гетьман спершу пояснив причини повстання гоніннями на *церкву Божу*, а далі протиставив російському цареві турецького султана і кримського хана, яких називає *бусурманами*, а також польського короля (Хмельницький не підкреслює його католицтва, але говорить про *нещадное пролитие крови христианские*). Цар же в згаданій промові зображений як монарх *єдиного [з нами] благочестия греческого закони, єдиного исповедания*. Реакція на цю промову зібраних на раді виглядає також вмотивованою релігійним фактором: *«Волим под царя восточного, православного, крепкою рукою в нашей благочестивый вере умирати, нежели ненавистнику Христову поганину достати»*⁴⁶.

Українсько-російський договір 1654 р. через об'єктивні (стан наявних джерел) і суб'єктивні (ідеологічна та політична заангажованість) причини належить до затемнених сторінок української історії. Можливо тому, основна проблема, навколо якої тривалий час не вщухають дискусії полягає у визначенні на підставі Переяславсько-Московського договору форми державно-правових зв'язків між Московською державою і Військом Запорозьким та правового статусу останнього⁴⁷.

⁴⁴ Див.: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. - К.: Дніпро, 2001. - Т. III. Кн. 1. - Третя чверть XVII ст. / Упор., передмова В. Шевчука. - С. 260-261.

⁴⁵ Шевчук В. Суспільно-політична думка в Україні в другій половині XVII – на початку (до 1710 р.) XVIII століття // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. - К.: Дніпро, 2001. - Т. III. Книга перша (Третя чверть XVII ст.) / Упор., передмова В. Шевчука. - С. 22.

⁴⁶ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. В 3 т. - М.: Издательство Академии Наук СССР, 1953. - Том 3. 1651-1654 годы. - С. 460-467.

⁴⁷ Терлюк І.Я. Історія держави і права України : [навч. посіб.]. – Вид. 3-тє, перероблене / І.Я. Терлюк. – К.: Атіка, 2013. – С. 107-108.

Наукову оцінку цьому важливому правовому акту, починаючи ще з XIX ст., давало багато істориків⁴⁸. У результаті – постали різноманітні теорії, що трактували українсько-російський договір як: *персональну унію* (В. Сергієвич), *реальну унію* (М. Дяконов); *інкорпорацію* (І. Розенфельд), *автономію* (А. Яковлів, О. Оглоблін), *васальну залежність* (М. Грушевський, М. Слабченко, Л. Окіншевич), *військовий союз* (В. Липинський, частково М. Грушевський). У радянській історіографії цей акт розглядався з класових позицій: спершу – як «*союз українських та російських феодалів*», а згодом, після 1954 р., як «*воzz'єднання*» українського та російського народів. У незалежній Україні тема українсько-російських відносин також дістала певне висвітлення. Однак більшість висновків вчених так чи інакше перегукується з висновками їхніх попередників в українській історіографії⁴⁹. Крім того, зауважмо, що в сучасній, радше публіцистичній, ніж науково-історичній літературі також обстоюється думка про Переяславсько-Московський договір як про союз двох незалежних держав. Але Росія, мовляв, знехтувала умовами рівноправності і дуже швидко перетворила Україну на свою колонію.

У характеристиці відносин України з Московською державою нам імпонує позиція тих дослідників, які розглядають Переяславсько-Московський договір таким, що визначав *васальну залежність*, протекцію Війська Запорозького від московського царя як сюзерена⁵⁰.

С. Плохій відзначає, що погляд на Переяславську угоду як на акт встановлення царської протекції над Україною добре фіксується у промові керівника російського посольства в Україні Василя Бутурліна під час вручення гетьманові царського «пожалування» (крил протекції). Головною ознакою цієї промови було введення до числа аргументів на користь російсько-української угоди нових елементів історичного та правничого характеру, а саме: пов'язання влади московських

⁴⁸ Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII ст. / А. Яковлів. – Варшава, 1934. – С. 44- 49.

⁴⁹ Див. аналіз історіографії: Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. - К., 2003. - XX+890 с.; Лебедева Ю.О. Переяславська угода 1654 року: історіографічний огляд / Ю.О.Лебедева // Вісник Академії праці і соціальних відносин. – 2015. № 3-4. –С. 117-122 та ін.

⁵⁰ Макаричук С. Державотворчі, національні і соціальні спектри політики

Б. Хмельницького // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. – Львів-Люблін, 1996.- С. 9-20.

царів з владою св. Володимира; представлення Києва як колишньої царської/князівської столиці; підкреслення покровительства і протекції з боку царя як основного елементу російсько-українського поєднання. Остання ідея в промові, на думку історика, була фактично провідною⁵¹. Так, передаючи гетьманові одяг (фerezію), Бутурлін відзначав символізм цієї частини царського пожалування: *«В знамение таковыя своя царские милости тебе одежду сию дарует, сею показу я, яко всегда непременно своею государскою милостию тебе же и всех православных под его пресветлую царскую державу подкланяющихся изволи покривати»*. Схожа думка звучить і в тій частині промови, де йдеться про дарування гетьманові шапки: *«сию шапку пресветлое царское величество в покрытие дарует»*⁵².

Протекторат (сюзеренітет-васалітет) у феодальну епоху був звичайною формою урегулювання міжнародних відносин - васальної залежності меншої та слабшої держави від більшої та сильнішої, коли перша входила під захист (заступництво) другої. Зміст протекції, як звичайно, обумовлювався конкретними обставинами створення об'єднання держав, однак *першою й неодмінною вимогою такої угоди була військова допомога сильнішої держави (протектора) слабшій – державі-васалу*. Держава, яка просила протекції, не входила до адміністративного складу держави-протектора, тобто «не розчинювалася» у ній, а зберігала свою державно-національну територію. Згідно з тодішніми міжнародними нормами, васали користувалися усіма тими правами, які випливали з угод, що визначали їхню васальну залежність аж до «*права на непокору*» у випадку, коли сюзерен порушував домовленості.

Саме тому, коли на Земському Соборі (1653 р.), якому належало вирішити проблему прийняття «*під високу царську руку*» Війська Запорозького, постало питання про те, чи може цар прийняти в своє підданство підданих іншого монарха, то ця проблема була усунута аргументом: Ян Казимир, вступаючи на престол, давав клятву не порушувати релігійні права своїх підданих, а оскільки стосовно козаків він

⁵¹ Плохій С. Крила протекції: до визначення правового змісту Переяславської угоди 1654 року // *Mediasvalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. -Т.5. - К., 1996. – С. 75.

⁵² Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. В 3 т. - М.: Издательство Академии Наук СССР, 1953. - Том 3. 1651-1654 годы. – С. 467-468.

порушив свою клятву, то останні можуть вважатися вільними і перейти в підданство московського царя. (*«А как Ян Казимер король обран на королевство и на коронованье присягал, и в присяге ево написано меж иных дел, что ему меж разнствующими в вере христианской остерегати, и защищати, и никакими мерами для веры самому не теснить, и никою на то не попускати. А будет он тое своей присяги не здержит, и он подданных своих от всякия верности и послушания чинит свободными и разрешения о той клятве своей ни у ково просити не будет и не примет»*).

В основі російського протекторату над Україною маємо ознаки, що дозволяють трактувати його також як *«військовий союз»*. Власне, верховенство російської династії Романових приймалося з однією метою (принаймні з боку козацтва) – здолати зовнішнього ворога – Річ Посполиту («их, гетьмана Богдана Хмельницького и все Войско Запорожское, польскому королю не выдавать, и за них стоять, и вольностей не нарушать...»⁵³). У разі невиконання цієї умови протекція позбавлялася сенсу. Тому закономірно, що 1 жовтня 1654 р. Земським собором, разом з рішенням про прийняття у підданство «гетьмана з усім Військом Запорозьким» було оголошено про рішення розпочати війну з Річчю Посполитою. Зауважимо, що на військовому чиннику як пріоритетному в укладенні українсько-московського союзу наголошують відомі сучасні дослідники козацтва. Зокрема, В. Горобець відзначає, що Україна розраховувала на військову допомогу Москви у боротьбі за звільнення з-під влади польського короля⁵⁴. Хоча для В. Брехуненка та С. Леп'явка, козаки та козацька верхівка демонстрували погляд на стосунки з Московією крізь призму тактичних інтересів козацтва – регулярна царська платня та служба проти мусульманських сусідів⁵⁵.

⁵³ Цитати див.: Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. В 3 т. - М.: Издательство Академии Наук СССР, 1953. - Том 3. 1651-1654 годы. - С. 412, 464.

⁵⁴ *Горобець В.* Переяславський вибір Богдана Хмельницького 1654 року / В. Горобець // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. - К., 2003. - С. 763.

⁵⁵ *Брехуненко В., Леп'явка С.* Українське козацтво і Московія в XVI - першій половині XVII століття / В. Брехуненко, С. Леп'явка // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. - К., 2003. - С. 745-746.

Конституційною основою, яка визначала юридичне (правове) становище «Війська Запорозького» у складі Московського царства стали *Березневі статті*⁵⁶ (див.: *Додаток 2*).

Оригіналу документа, про який ідеться, – «Прохальних пунктів», чи більше відомого як Березневі статті, – не збереглося. Є лише чернетки проектів, які до наших днів дійшли у зіпсованому вигляді (їхня переяславська редакція містила 23 пункти, в царській редакції «Прохальні пункти» мали вже 11 пунктів). Проте основну ідею документа – збереження державної самостійності «Війська Запорозького» у зовнішніх і внутрішніх справах на умовах певного контролю міжнародних зносин з боку царя й виплати йому данини як протекторові за оборону проти зовнішніх ворогів – було збережено⁵⁷. Зважаючи на це, багато вчених розцінюють такі обмеження прав козацької України як номінальну протекцію російського царя, а відтак і як *номінальну васальну залежність* від Московського царства. Зауважмо, що (за М. Грушевським) право провадження зовнішньої політики, яким у той час володіла «Військо Запорозьке» – це прерогатива *саме* самостійної держави⁵⁸.

Обидві сторони погодилися зберегти в Україні непорушність «*давніх прав*», тобто залишити недоторканим суспільний лад України, зберегти за козаками та їхніми нащадками належні їм маєтки, козацький судоустрій і порядок управління. Підтверджувалися права і привілеї не тільки козацтва, але й шляхти, духовенства та міщан.

Окремо підтверджувалося право козаків самостійно обирати гетьмана *за давнім звичаєм* – на чолі держави залишався виборний гетьман (вперше закріплено довічний характер влади гетьмана). Новообраний гетьман мав разом із старшиною присягнути на вірність цареві (яскрава ілюстрація відносин васалітету-сюзеренітету). Гетьманові надавалось право зносин з іншими державами, зміст яких він був зобов'язаний доводити до царя. Натомість доповнення, зроблені московською стороною (обмеження стосовно Речі Посполитої й Туреччи-

⁵⁶ Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. - К.: Дніпро, 2001. - Т. III. Кн. 1. – Третя чверть XVII ст. / Упор., передмова В. Шевчука. – С. 262-268.

⁵⁷ Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII ст. / А. Яковлів. – Варшава, 1934. – Т. XIX. – Серія правнича. – Кн. 3. - С. 21-22, 34-37.

⁵⁸ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. - Т. IX. Кн. 1. – К.: Наук. думка, 1996. – С. 740-741.

ни), не було реалізовано на практиці. Тож протягом усього часу дії договору (1657 р., смерті Б. Хмельницького) гетьман як повноправний правитель «Війська Запорозького» діяв цілком незалежно, зокрема у сфері зовнішньої політики й фінансів.

У статтях містився пункт (також вияв протекторатних відносин) щодо сплати в царську скарбницю податків, однак збирали їх мали гетьманські урядовці. Окремо визначалася загальна чисельність козацького війська (реєстр) у 60 тис. осіб, а також положення про те, що українці між собою розберуться: «хто буде козак, а хто – мужик». А посаджений у Києві російський воєвода з кількатисячним підрозділом мав надавати допомогу у боротьбі з ворогами. Насамкінець містилася вимога до гетьмана за наказом царя брати участь у військових походах, що також свідчить про васальну залежність гетьмана від царя.

Певні зобов'язання були й у сюзерена. Зокрема, цар був зобов'язаний навесні розпочати воєнні дії проти Речі Посполитої. Для захисту кордонів Гетьманщини від поляків цар зобов'язувався надати 3 тис. чи більше свого війська. Донським козакам наказувалося не порушувати миру з Кримським ханством, доки воно буде союзником Війська Запорозького. Цар брав зобов'язання забезпечувати порохом і провіантом козацькі залоги у фортеці Кодак і в Запорозькій Січі. Окремими пунктами було затверджено розміри платні та пожалування від царського уряду козацькій старшині, а також платню рядовим козакам.

Важливо відзначити, що Україна стала першою адміністративно-територіальною одиницею, що увійшла до складу Росії не як безправний, підкорений край, а на певних умовах, які впродовж тривалого часу забезпечували їй осібне становище.

Отже, юридичне закріплення української козацько-гетьманської державності відбулося на основі Зборівської й Білоцерківської угод (як автономія в межах Речі Посполитої) та Переяславського договору з Московською державою (протекторатно-васальна залежність). Значення останнього полягає в тому, що він у політичному відношенні *юридично засвідчував* на міжнародному рівні відокремлення України від Речі Посполитої (мало важливе позитивне значення), а у правовому – створення військово-політичного союзу антипольської спрямованості у формі сюзеренітету-васалітету з династією Романових сусідньої Московської держави.

Українська державна ідея за гетьманства Івана Виговського

Після укладення Московсько-Переяславського договору гетьман Б. Хмельницький намагався розв'язати кілька політичних проблем, які В. Смолій та В. Степанков безпосередньо пов'язують з реалізацією української державної ідеї. Перша полягала у включенні до складу держави західноукраїнських земель; друга – у запобіганні обмеженню суверенітету козацької України з боку Московської держави⁵⁹.

Виявом реалізації першої проблеми - поширення влади гетьмана на західноукраїнський регіон - мав стати спільний похід українського війська (разом з росіянами) 1655 р. до Львова. Однак в ході походу стає зрозуміло, що Росія не ставиться до України як до рівноправного військового партнера. Було чимало випадків перевищення російським царем своїх зобов'язань, безпардонного поводження московських військових щодо українських. Це викликало незадоволення та конфлікти. Загрозою обмеження суверенітету козацької України з боку Московського царства стала тенденція пошуку порозуміння між Річчю Посполитою та Московською державою, що виразно окреслювалася у зовнішній політиці останньої з початку 1656 р. і виявила себе в укладеній Віленській угоді⁶⁰. Ці фактори спонукали гетьмана до перегляду Московсько-Переяславського договору, тобто вдатись до «прописаного» «права на непокору», і шукати собі іншого союзника.

У ході воєнних дій проти Речі Посполитої, гетьман звертає свій погляд на Швецію. У вересні 1655 року, коли розпочалася польсько-шведська війна, Б. Хмельницький пропонує шведському королю Карлу-Густавові союз проти Польщі за умови, щоб усі руські (українські) землі Речі Посполитої були віддані Україні. У січні 1657 року шведи привезли проект такого договору. Але смерть гетьмана і відповідні потуги Московської держави не дозволили його зреалізувати.

⁵⁹ Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т.1. – С. 250.

⁶⁰ Див.: Федорук Я. Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття / Ярослав Федорук; [наук. ред. Я. Дашкевич]; Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Канад. ін-т укр. студій. - Київ : Києво-Могилян. акад., 2011. - 623 с.

Державницька концепція наступника Б. Хмельницького – *Івана Виговського* - ґрунтувалася на ідеї повернення до умов Зборівського договору із розширенням прав козацько-гетьманської держави. Після короткого протекторату під Москвою І. Виговський починає відстоювати ідею *Великого князівства Руського*, зробив спробу запровадити її в життя у межах Речі Посполитої. Цю ідею було використано як теоретичну основу при складанні 1658 р. *Гадяцького трактату* (див.: *Додаток 2*).

У *політичному аспекті* перш за все, Гадяцький трактат денонсував українсько-російський договір 1654 року. Відтак козацька Україна відходила від Москви, як єдиного військового союзника і протектора, і як Руське князівство поверталася на правах федеративної частини до складу Речі Посполитої (держави трьох народів, окрім поляків і литвинів – руських; таке об'єднання народів з однієї держави називалося «союз»). Декларувалося, щоб ці народи «у межах своїх (йдеться, найпевніше, про етнографічні межі) і свободах залишалися непорушені, як були перед війною, і за правами, описаними в радах, у судах і вільному виборі государів своїх та великих князів литовських та руських», кордони й волості тих народів мають бути непорушні. До того ж «вищезгадані народи мають залишатися доброю волею при своїх свободах, як одне тіло однієї і нероздільної Речі Посполитої без суперечок поміж себе щодо віри».

Руське князівство мало будуватися за зразком Великого князівства Литовського. Мали бути «спільна рада і спільні дії супроти кожного ворога», власна судова система, окрема для шляхти, визначалася урядова структура: канцлери, підканцлери, маршалки, підскарбії та ін. Поновлювався дореволюційний адміністративно-територіальний поділ. Цікавий пункт щодо князів: вони не повинні були «захоплювати вищої прерогативи або першенства понад шляхетський стан»⁶¹. Встановлювався трибунал Великого князівства Руського в Житомирі, мав визначитися статус надвірних судів.

Безпосередньо князівство мав очолювати *гетьман*, котрий виступав також київським воєводою і першим сенатором. Гетьману в князівстві давалася «повна влада над усім лицарством, шляхтою, що є на

⁶¹ Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. - К.: Дніпро, 2001. - Т. III. Кн. 1. – Третя чверть XVII ст. / Упор., передмова В. Шевчука. – С. 313.

Україні» з правом виключати із війська. Влада гетьмана була довічною, а вибори гетьмана не були вільними: після його смерті українські стани лише мали право обирати 4-х претендентів, з-поміж яких король призначав руського гетьмана. Утворювалася мала скарбниця Великого князівства Руського, куди збиралася б кварта* на військо. Старости мусіли жити у староставах. Усі маєтності та надання не могли бути нікому дані без «письмового дозволу його милості пана гетьмана запорозького». Встановлювався термін: *«український громадянин»*. Руське князівство цілковито позбавлялося такої важливої ознаки державного суверенітету, як право на відносини з іншими країнами. Збройні сили князівства мали складатися з 60 тис. і 10 тис. найманців. Все, що видавалося з королівської канцелярії й суперечило пактам, оголошувалося нечинним, при переговорах з Москвою мали враховуватися інтереси України.

У соціально-економічному аспекті угода передбачала поновлення форм феодального землеволодіння, визиску селян і міщан, які існували до 1648 р., повернення до маєтків панів. Козакам підтверджувалися всі права і «вольності». За клопотанням гетьмана, по 100 козаків із кожного полку могли одержати шляхетство. Самі ж козаки «як люди рицарські» звільнялися від сплати податків і виконання повинностей, одержували дозвіл на виробництво напоїв, підлягали лише гетьманській юрисдикції. Для карбування грошей із зображенням королівської особи дозволялося відкрити карбівництво.

У релігійно-культурній царині статті угоди визнавали свободу релігійного віросповідання (православного чи католицького) й поновлювали права православної церкви на теренах українських земель (куди сягає «мова народу руського»). Щодо унії, то в одному примірникові угоди передбачалося її збереження, в іншому – вона підлягала ліквідації не лише в Україні, а й у Польщі та Литві. Дозволялося відкриття двох академій (з такими правами, як і краківська) та без обмежень – середніх шкіл «із вільним викладанням» та друкарень.

Пакти були стверджені королівською присягою та сеймовою постановою, однак реалізувати їх не вдалося через широкі антипольські настрої в Україні, спричинених нерозумінням і неприйняттям догово-

* кварта - податок у Королівстві Польському для утримання кварцяного (найманого) війська.

ру широкими колами козацтва, суперечливою позицією панівних кіл Речі Посполитої щодо його змісту і тиском з боку Московської держави.

Варто наголосити, що в оцінці Гадяцького трактату серед вітчизняних істориків немає однастайності. Спектр думок - від вкрай негативних (І. Крип'якевич⁶², В. Смолій, В. Степанков⁶³), М. Пасічник⁶⁴ до цілком позитивних (М. Грушевський⁶⁵, В. Шевчук⁶⁶).

Перші вважають, що немає жодних підстав перебільшувати значення Гадяцької угоди як пам'ятки української (і польської) політичної думки. Її основні положення запізнилися щонайменше на 100 років. Можна було б говорити про їх прогресивне значення 1569 р. (під час укладення Люблінської унії), та й то за умови, коли б усі без винятку етнічно-українські землі об'єднувались в межах Руського (українського) князівства на чолі з українським князем, яке б на рівні (в політичному плані) та спільно з Польщею і Литвою створювало триєдину конфедеративну спілку. Гадяцька угода, на їхню думку, була величезним політичним кроком назад, і означала відхід від державної ідеї, сформульованої Б.Хмельницьким, і поверненням до ідеї автономізму 1648 р., перекреслюючи найголовніші національно-політичні й соціально-економічні завоювання першого періоду національної революції.

Свої висновки такі вчені⁶⁷ аргументують тим, що укладена угода, *по-перше*, передбачала відмову еліти від такого важливого принципу державної ідеї, як соборність України, оскільки узаконювала розподіл українських земель на дві частини (одна складала власне Руське князівство, друга залишалася невід'ємною складовою частиною Польщі) й таким чином унеможливлювала їх об'єднання в кордонах національної держави; *по-друге*, докорінним чином змінювала політичний ус-

⁶² Крип'якевич І.П. Історія України / Відп. редактори Ф.П. Шевченко, Б.З. Якимович. - Львів: Світ, 1990. - 520 с.

⁶³ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. - К.: Альтернативи, 1997. – С. 104-110.

⁶⁴ Пасічник М. Гетьман України Іван Виговський. – Львів: б.в., 2006. – 340 с.

⁶⁵ Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 203-214.

⁶⁶ Шевчук В. Козацька держава. Етюди до українського державотворення. - К.: Аб-рис, 1995. – С. 88-105; Шевчук В. Національна ідея в Україні, зокрема національно-визвольна, та її подвижники. Історичний нарис. – К.: МАУП, 2007. – С. 87-92.

⁶⁷ Див. напр.: Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. - К.: Альтернативи, 1997. – С. 102-142.

трій козацької України і зводила нанівець її державний суверенітет (уряд втрачав самостійність у проведенні внутрішньої політики й цілковитого позбавлявся права на зовнішньополітичну діяльність, а поновлення польської форми адміністративно-територіального поділу вело до ліквідації витвореного у ході революції національного полково-сотенного устрою); *по-третє*, скасовувала нову модель соціально-економічних відносин і поновлювала велике та середнє феодальне землеволодіння – фільварково-панщинну систему господарства, кріпацькі відносини, тобто дореволюційні форми соціального визиску трудящих, втрату останніми особистої свободи та прав власності на землю й сільськогосподарські угіддя (на чільне місце в соціально-політичному житті знову висувалося шляхетство); *по-четверте*, реалізація умов Гадяцького трактату вела до вибуху народного повстання, оскільки основна маса населення держави не примирилася б із втратою своїх завоювань у національно-політичній та соціально-економічній царинах.

Вчені-апологети Гадяцького договору також мають рацію. Вони вважають, що у проектах І. Виговського українська державна ідея як національна (національно-визвольна) піднялася на якісно вищий щабель. Як безсумнівний вони вважають той факт, що Іван Виговський хотів витворити з України державу європейського зразка під протекторатом польського короля з усіма (окрім вільних зносин з іншими державами) ознаками суверенної держави⁶⁸. Він хотів певною мірою відійти від засад демократичної республіки (суто українського явища унікального в історії середньовічної Європи), і за Б. Хмельницьким – перетворити Україну у змішану аристократично-демократичну республіку або й аристократичну на зразок Великого князівства Литовського з близьким до обмеженого монархічним гетьманським правлінням. Зрештою, реально піднята І. Виговським ідея реалізації українського суверенітету через створення Козацької держави з фактично монархічною формою правління ще довго, принаймні до початку XVIII ст.,

⁶⁸ Див.: Шевчук В. Суспільно-політична думка в Україні в другій половині XVII – на початку (до 1710 р.) XVIII століття // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. III. Книга перша (Третя чверть XVII ст.) / Упор., передмова В. Шевчука.- С. 24-31; Шевчук В. Козацька держава. Етюди до українського державотворення.- К.: Абрис, 1995. – С. 88-105.

залишалася актуальною в теорії та практиці українського державотворення.

Зрештою, існує думка, що Гадяцькі пакти були лише компромісною формою погодження з поляками, через це тільки частково відбивали позицію І. Виговського та його оточення⁶⁹ Натомість персональною програмою гетьмана вважається укладений 1659 року *«Перелік пунктів і покірних прохань І.Виговського польському королю і Речі Посполитій»*⁷⁰.

У документі, *по-перше*, стверджувався намір гетьмана об'єднати під своєю булавою увесь український народ (ідея соборності, яка має свою історію), через це І.Виговський подавав вимогу приєднати до визначеної козацької території, тобто Великого князівства Руського, воєводства Руське (Галичину), Волинське та Подільське. *По-друге*, вказувалося на потребу створення збірника законів, а гетьману мали надати повну владу. *По-третьє*, рішуче вимагалось скасувати унію, тобто привести Козацьку державу до одно-конфесійності, також встановити, крім існуючого, суд для духовенства. *По-четверте*, розширити права православної української шляхти на всій території, а що найцікавіше: обстоювалося право на нові свободи: «Вільний народ до вільного приходить і єднається і, чого треба, просить», тобто союз розглядається не задля підданства чи підлеглості, а задля ширшого задоволення суспільних потреб рівних однаковою мірою народів - надзвичайно важливе подання.

З іншого боку, І. Виговський (як і Б. Хмельницький) прагнув до встановлення спадкового гетьманства. Щоправда, за І. Виговським, монархія мала бути обмежена: ліквідовувалося право вето шляхти, а вирішення того чи іншого питання мало вирішуватися голосами більшості. Йшлося також про утворення Запорозького воєводства.

Близьким до І. Виговського, його правою рукою у міждержавних відносинах був *Юрій Немирич* (1612-1659 рр.) - державний діяч й самобутній мислитель, який не лише стояв біля витоків Гадяцького тра-

⁶⁹ Шевчук В. Суспільно-політична думка в Україні в другій половині XVII – на початку (до 1710 р.) XVIII століття // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. - К.: Дніпро, 2001. - Т. III. Книга перша (Третя чверть XVII ст.) / Упор., передмова В. Шевчука. - С. 28.

⁷⁰ Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. - К.: Дніпро, 2001. - Т. III. Кн. 1. – Третя чверть XVII ст. / Упор., передмова В. Шевчука. – С. 332-344.

ктату (ймовірно його автор), але й залишив цікаву з політико-правового погляду творчу спадщину.

У найвідомішому своєму творі - трактаті «*Роздуми про війну з московитами*» (1642 р.), досліджуючи устрій Московської держави й військо московитів, Ю. Немирич дійшов висновку, що московський народ схильний до забобонного страху перед царем, що останній не підконтрольний законам, а відтак «втішається надмірним славослів'ям і найбільшою, порівняно з іншими, могутністю»⁷¹. Звідси автор віддає перевагу державному устрою Речі Посполитої - монархії, але *де-факто* республіки зі *всесильним сенатом*, хоча й вказує на значні її недоліки. Проте ідеал для держави, за Ю. Немиричем, - республіканська форма правління й федеративний устрій (найкращий приклад для нього - Швейцарська конфедерація та Голландія). Тут впадає у вічі деяка суперечність у пізнішій позиції І. Виговського, висловленій у «Переліку пунктів...» щодо форми державного устрою та особистій політичній позиції ймовірного автора Гадяцького трактату. На думку Ю. Немирича, саме республіканський устрій здатний найбільш ефективно забезпечити громадянські свободи і релігійну толерантність.

В останньому творі - *Маніфесті до володарів Європи* (1658 р.), Ю. Немирич доводить необхідність денонсації Переяславських угод. Проте навіть після блискучої перемоги українського війська над московитами під Конотопом 24-28 червня 1659 року справа Івана Виговського була приречена на поразку. Повстання полковника Івана Богуна і кошового Запорозької Січі Івана Сірка перекреслило всі сподівання гетьмана Ю. Немирича на незалежну Українську республіку. Наприкінці серпня цього ж року Юрій Немирич загинув, був «вбитий українськими руками, що виконували волю ворогів України»⁷².

Отже, у перші роки після смерті Б. Хмельницького, попри переконання окремих мислителів (Ю. Немирич) щодо переваг республіканської форми правління, пріоритетною формою реалізації української державної ідеї вважалася обмежена монархія. Необхідність останньої лежала в основі проектів гетьмана І. Виговського. Вважаємо, що реа-

⁷¹ Див.: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. - К.: Дніпро, 2001. - Т. III. Кн. 2. - Остання чверть XVII – початок XVIII ст. / Упор., резюме В. Шевчука. - С. 434-451.

⁷² Лоський І. К. Юрій Немирич - канцлер Великого Князівства Руського / І. К. Лоський // Хроніка-2000. - 1995. - Вип. 1. - С. 129-130.

лізація монархізму гетьмана потенційно була шансом на збереження тодішньої української державності. Він хотів певною мірою відійти від засад демократичної республіки (суто українського явища унікального в історії середньовічної Європи), і вслід за Б. Хмельницьким - перетворити Україну у змішану аристократично-демократичну республіку або й аристократичну на зразок Великого князівства Литовського з близьким до обмеженого монархічним гетьманським правлінням. Тим самим Іван Виговський хотів витворити з України державу європейського зразка під протекторатом польського короля з усіма (окрім вільних зносин з іншими державами) ознаками суверенної держави. Саме тому вчені-апологети І. Виговського обґрунтовано вважають, що у його проєктах українська державна ідея як національна (чи національно-визвольна) піднялася на якісно вищий щабель.

* * *

Переяславська угода і Гадяцький трактат конкурували між собою як два альтернативні бачення України – перше у зв'язку з Москвою, друге – з Варшавою. Фактично 1654 р. у Переяславі та 1658 р. у Гадячі сусідні держави стосовно українського державотворення виробили основи своєї ідеології, яка найбільш повно виявила себе починаючи з 1660-х років, у нових соціально-політичних умовах українського політичного життя початку *Руїни*, коли дедалі більшого розмаху набувало внутрішнє, громадянське протистояння, яке мало страшні наслідки. Руїнувалися підвалини державності (не в останню чергу внаслідок глибокого соціального розшарування), витоптувалися крихкі паростки громадянського суспільства, катастрофічно знижувалась «вартість» людського життя.

Зрештою, у XVII ст. не здійснилася жодна із зазначених альтернатив – Україна була поділена між Росією і Польщею Андрусівським договором 1667 року, а Козацький гетьманат остаточно розпався на два ворогуючих між собою політичних утворення з *проросійською* та *пропольською* (на деякий час - й *протурецькою*) орієнтаціями козацької старшини.

Російська ідеологія українського державотворення: «гетьманські» статті як юридичний засіб обмеження суверенітету Війська Запорозького

«Березневі статті» й доповнюючі царські грамоти – Московсько-Переяславський договір - став конституційною основою, що визначала правове становище Війська Запорозького у складі Московського царства. Договір уважався «вічним», але через тогочасну персоніфікацію міждержавних зносин з обранням кожного нового гетьмана він перезатверджувався у вигляді «гетьманських» (або *договірних*) статей⁷³ (*Витяги - див.: Додаток 2*).

«Гетьманські статті» були документами державно-правового і міжнародно-правового характеру, своєрідними конституціями України⁷⁴, котрі визначали устрій української гетьманської держави та порядок її взаємин із Московською державою на період правління конкретного гетьмана. Юридичною основою для укладання таких договорів стали «Березневі статті» Б. Хмельницького (текст яких, на думку окремих дослідників, було сфальсифіковано московською стороною)⁷⁵.

Окремі вади українсько-російської угоди 1654 р. (не зовсім чітка в юридичному розумінні формула про «перехід гетьмана і Війська Запорозького під руку московського царя»), деякі її положення сприяли царському уряду Росії в її використанні як юридичної підстави для наступу на права і вольності української держави та її народу. Це безпосередньо позначилося на змісті «гетьманських статей». Впродовж другої половини XVII ст. у них виявлялася стійка тенденція до обмеження суверенітету гетьманської України. Результатом реалізації цієї тенденції стала зміна форми взаємовідносин між Військом Запорозьким і Московським царством. *Українська держава з васальної фак-*

⁷³ Терлюк І.Я. Історія держави і права України : [навч. посіб.]. – Вид. 3-тє, перероблене / І.Я. Терлюк. – К.: Атіка, 2013. – С. 110-112.

⁷⁴ Дорошенко Д.І. Нарис історії України. – Львів: Світ, 1991. – С. 297.

⁷⁵ Див. напр.: Мицик Ю. З ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ РАДИ 1654 р. // Київ: Библиотека Украины (LIBRARY.UA). Дата обновления: 24.08.2014. URL: <http://library.ua/m/articles/view/3-ДОСЛІДЖЕНЬ-ІСТОРІЇ-ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ-РАДИ-1654-р>

тично трансформувалася в автономну державу у складі Московського царства.

Найперше, обмеження українського суверенітету виявились у ставленні до гетьманської влади. Наприклад, за порядком першими після «Березневих» «(Другими) Переяславськими статтями» (1659 р.) гетьман (Юрій Хмельницький) не мав права вести самостійну зовнішню політику (укладати міжнародні договори, приймати іноземних послів). Йому не дозволялося вступати у війну або посилати козацькі полки на допомогу сусіднім державам. Козацька рада не могла (без згоди царського уряду) переобирати гетьмана. Гетьман без згоди ради не міг призначати або звільняти полковників і генеральну старшину. Київський митрополит повинен був визнати зверхність Московського патріарха, а новообраному митрополитові заборонялось приймати посвяту від Константинопольського патріарха. Для посилення контролю за діяльністю гетьманського уряду в Україні значно збільшився контингент царських військ. Крім Києва, московські гарнізони з воєводами розташовувались у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві, Умані.

«Батуринські статті» (1663 р.) містили пункти, за якими гетьманська адміністрація зобов'язувалася забезпечувати харчами московське військо в Україні, повертати московським поміщикам селян-утікачів, українським купцям заборонялися ввезення і продаж горілки й тютюну в Московській державі. Через кілька років гетьман Іван Брюховецький у Москві підписав ще одну угоду, яка заступила положення Батуринської.

«Московські статті» (1665 р.) ще більше посилювали військово-адміністративну й фінансову залежність Війська Запорозького від московського уряду. Українські міста й землі переходили під безпосередню владу московського царя. Гетьманському уряду вже «традиційно» заборонялося вступати у дипломатичні зносини з іншими державами; обмежувалося право вільного вибору гетьмана (вибори гетьмана мали проходити лише з дозволу царя і в присутності московських послів); збільшувалася кількість московських військ в Україні; збирання податків з українського населення (крім козаків) покладалося на московських воєвод тощо. За такі поступки лівобережний гетьман (Іван Брюховецький) отримав титул боярина, великі маєтки й право одружитися з донькою князя Дмитра Долгорукого. Старшини, його одно-

думці, здобули дворянство та маєтки. На початку 1666 р призначаються воєводи до Стародуба, Сосниці, Остра Глухова, Батурина, Лубен, Миргорода і Прилук. Розпочався інтенсивний процес інкорпорації Лівобережжя У березні І.Брюховецький одержав наказ «без затримки» передати воєводам міські ключі, гармати та запаси продовольства Розпочалися перепис населення и збирання податків до московської скарбниці⁷⁶.

«Глухівські статті» (1669 р.) гетьмана Дем'яна Многогрішного попри незначні поступки царського уряду (податки збиралися тільки козацькою старшиною, обмежувалася чисельність московського війська в Україні тощо), у цілому також були спрямовані на обмеження державних прав України московським урядом. Зокрема передбачалося залишити в 5-й містах воєвод, котрі не мали права втручатися в місцеве управління, а лише очолювали залоги; збирання податків до царської скарбниці залишалося прерогативою української адміністрації; встановлювався реєстр у 30 тис козаків. Гетьману й надалі заборонялося вступати в безпосередні зв'язки з іншими державами. Значно обмежувався перехід селян у козацтво.

«Конотопські статті» (1672 р.) гетьмана Івана Самойловича обмежували гетьманську владу на користь старшини. Гетьман не мав права позбавити старшину посад чи покарати без згоди старшинської ради чи вироку військового суду. Особливо обмежувалися політичні права гетьманського уряду в царині зовнішньої політики. Зокрема, козацькі послы не мали права брати участь у перемовинах із представниками польського уряду в Москві у справах, що стосувалися Війська Запорозького. Лівобережним полкам заборонялося надавати військову допомогу правобережному гетьманові Петру Дорошенку в його боротьбі проти Польщі.

Опосередкованим наслідком укладених «Конотопських статей» стала важлива політична подія, котра мала вкрай негативні наслідки для духовного розвитку української нації, а саме: 1685 р. Київська митрополія була підпорядкована московському патріархатові, на що наступного року Москва отримала згоду від царгородського патріарха Діонісія. Висвячений у столиці Росії київський митрополит Гедеон

⁷⁶ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. - К.: Альтернативи, 1997. – С. 240-241.

отримав титул «митрополит Київський і Галицький і Маля Росії», в той час як до 1685 р. київські митрополити завжди титулувалися: «митрополит Київський, Галицький і вся Росії...». Відтоді українська православна церква повільно, проте неухильно перетворювалася в знаряддя колоніальної політики Російської держави в Україні, ставала могутнім ідеологічним засобом русифікації українців, позбавлення їх національної державної ідеї⁷⁷.

«Коломацькі статті» (1687 р.) гетьмана Івана Мазепи в основному повторювали свій попередній прототип, однак містили й нові положення, які ще більше обмежували політичні права гетьмана та його уряду. Зокрема, гетьман без царського указу не мав права позбавляти старшину керівних посад, а старшина – скидати гетьмана. Обмежувалося право гетьмана розпоряджатися військовими землями. У Батурині, гетьманській резиденції, розміщувався полк московських стрільців. Стаття 19 договору перед гетьманом і старшиною ставила питання про необхідність тісного державного об'єднання «Війська Запорозького» з Московською державою та ліквідації національної відособленості українського народу (рекомендувалося заохочувати українсько-московські шлюби - «народ малоросійський всякими заходами і способами з великоросійським народом з'єднувати»).

Підтверджувалася заборона на дипломатичні зносини з іншими державами, зокрема висловлювалося застереження, що новий гетьман не повинен порушувати «вічний мир» з Річчю Посполитою (тобто зобов'язаний погодитися зі втратою Правобережжя). До слова, І. Мазепа не відразу змирився з тим: на перших порах підписувався «гетьманом обох сторін Дніпра». У листі до белзького воєводи Адама Сенявського 1693 р. писав: «...волю я до повороту свого гетьманського, отримуючи Україну (Правобережну – *авт.*) під свою владу»⁷⁸.

Та найважливіше, - «Коломацькі статті» стали першим юридичним ударом по українській козацькій державності. У документі через заборону вживати для характеристики державно-правового статусу

⁷⁷ Див.: Шевчук В. Суспільно-політична думка в Україні в другій половині XVII – на початку (до 1710 р.) XVIII століття // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. - К.: Дніпро, 2001. - Т. III. Книга перша (Третя чверть XVII ст.) / Упор., передмова В. Шевчука. - С. 154-158.

⁷⁸ Чухліб Т. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. - С. 20-22.

Гетьманщини визначення «*Малоросійський край гетьманського регіменту*», уперше заперечувався державний характер гетьманської влади й державний статус Гетьманщини. Натомість йшлося про те, що він належить до єдиної держави з Великоросійським краєм.

Отже, у процесі становлення козацько-гетьманської держави важливе місце посідав Переяславський (Московсько-Переяславський) договір (1654 р.), який як договір сюзеренітету-васалітету з московською династією Романових започаткував практику укладання між новообраним гетьманом та царським урядом т.зв. договірних (гетьманських) статей. Останні для царського уряду впродовж XVII ст. стали юридичним засобом обмеження українського державного суверенітету, важелем трансформації форми української держави в автономію. Це засвідчує навіть побіжний аналіз текстів «гетьманських статей». Зафіксована у них динаміка міждержавних змін показує російську ідеологію щодо українського державотворення – поступове, але неухильне обмеження суверенних прав гетьманської держави - Війська Запорозького.

Ідеологія розбудови української державності у складі Речі Посполитої: проект Козацького гетьманату Павла Тетері

У середовищі нової козацької еліти Правобережжя набуває ідея пошуків політичного компромісу, а саме: органічного вживлення козацького Гетьманату в соціополітичну структуру Речі Посполитої - нехай навіть і за рахунок певного обмеження його прерогатив.

Надзвичайно цінний матеріал для реконструкції такого бачення тогочасними керівниками козацтва моделі існування козацького Гетьманату в політичній структурі Речі Посполитої містить уведена у науковий обіг відомим істориком В. Горобцем⁷⁹ «Інструкція на Варшавський вальний сейм...»(1664).

Документ, що даний від імені гетьмана Павла Тетері, уміщує 75 пунктів, які викладено на 35 аркушах тексту. «Інструкція...» торкала-

⁷⁹ Див.: *Горобець В.* Козацький гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої : проект устроєвої моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664 // Молода нація.- №1.- К.: Смолоскип.- 2000.-С.40-61.

ся практично усіх політичних, соціальних та культурних аспектів руського православного населення. Зокрема, пропонувала вирішення релігійного питання, торкалася військових аспектів, висувала вимоги культурно-освітнього характеру, пропонувала особливий погляд на урегулювання соціальних відносин, внутрішній устрій проектованого гетьманату, а також заходи для забезпечення громадського спокою.

Укладачі документа акцентують увагу на *релігійному питанні*: без розв'язання релігійних суперечок неможливо досягти стабілізації ситуації в Україні. На відміну від умов Зборівської угоди 1649 р. чи Гадяцької угоди 1658 р., пропонується компромісний варіант вирішення проблеми єдності православної церкви, а саме: Військо Запорозьке не наполягає на ліквідації церковної унії, а пропонує підпорядкувати уніатів Константинополю. Чимало місця в документі відводиться питанню визначення статусу київського митрополита, якого також пропонують підпорядкувати константинопольському патріарху і позбавити його будь-якої залежності від влади католицької. Пропонувалося закріпити на майбутнє традиційний (з погляду укладачів інструкції) порядок виборів київського митрополита, а саме: елекція має бути *«загальною»* і до участі в ній допускатимуться і наділятимуться правом голосу на рівних умовах як представники духовного стану, шляхетства, так і Війська Запорозького.

У наказі послам від Війська Запорозького були *вимоги, що належали до культурно-освітньої сфери*. В інструкції на сейм 1664 р. укладачі порушують питання про закріплення сеймовою конституцією прав Київської Академії, яка має бути автономною, самоврядною одиницею. При ній мали б функціонувати бурса і семінарія. Для того, щоб *«...молодь релігії нашої грецької спокійно могла навчатись...»*, постанова сейму повинна була заборонити заснування в Києві уніатських, а особливо єзуїтських, шкіл, передовсім колегій та академій. Професорські посади в Київській Академії мали належати лише православним, а не католикам чи уніатам. Крім надання Києво-Могилянському колегіуму статусу академії, гетьман і Військо Запорозьке ставили вимогу про заснування ще однієї академії на теренах Великого князівства Литовського. Конкретно пропонувалося відкрити вищу православну школу у Білорусі, в Могилеві. Варто зауважити, що вперше вимога про надання Київському колегіуму статусу академії та

відкриття ще однієї вищої школи на території Великого князівства Литовського у вимогах Війська Запорозького прозвучала в ході Гадяцького переговорного процесу.

Та чи не найважливіше, інструкція козацьким послам мала особливий погляд на урегулювання соціальних відносин і внутрішній устрій проектованого гетьманату.

З метою *врегулювання соціальних відносин*, порушувалося питання про закріплення за козацтвом станових прав і привілеїв, а також урегулювання його відносин з *«народом шляхетським»*. Передовсім документ містив вимогу розширити колишні станові права козацтва, привести їх у деяку відповідність з фактичним станом речей, що утвердився наприкінці 1640-х - на початку 1650-х років. Зокрема, ставилося питання про урівнення в правах козацьких хуторів з шляхетськими маєтностями, що мало бути закріплене спеціальною сеймовою постановою.

Чимало уваги приділено в документі питанням, пов'язаним з *політико-правовим та інституціоналістським облаштуванням Гетьманату*, зокрема визначенню моделі організації гетьманської елекції, впорядкуванню козацького компуту, утриманню козацької старшини і війська, перенесенню гетьманської резиденції тощо.

Козацька старшина, прагнучи поламати практику вільного переобрання гетьмана, пов'язувала його з проведенням вального сейму та дозволом короля. Інструкція наголошувала на тому, що гетьмана треба обирати не *«до ласки військової»*, як це було раніше, а на певний, визначений законом термін - до наступного вального сейму. Після завершення роботи вального сейму до Війська Запорозького мав прибути уповноважений королем і станами Речі Посполитої комісар, аби з'ясувати думку старшини і козацького загалу щодо зміни гетьмана. Дозвіл на проведення елекційної (виборної) ради від імені короля надавав комісар, а результати проведених виборів обов'язково затверджувалися монархом. У тому разі, коли перевибори відбулися за відсутності королівського комісара і раніше встановленого терміну, тобто перед завершенням роботи сейму, їхні результати визнавалися недійсними і призначалися перевибори. Модель організації гетьманської елекції певною мірою копіювалася на нижчих рівнях - полкових і сотенних.

Виразний вплив тогочасних суспільно-політичних проблем помітний на запропонованому вирішенні питання кількісного складу козацького стану. Укладачі документа пропонують обмежити козацький реєстр 12-ма тисячами чоловік, пропонують зберегти надалі лише шість козацьких реєстрових полків, а саме: Чигиринський, Черкаський, Корсунський, Переяславський, Канівський та Білоцерківський (тобто тут йшлося про повернення до практики, узаконеної Куруківською угодою 1625 р., з тим лише винятком, що кількісні показники реєстру збільшувалися вдвічі).

Козацьку територію пропонувалося локалізувати південними землями Київського воєводства. Утримання шести козацьких полків покладалося виключно на мешканців Київського воєводства. (Варто наголосити, що пропозиції щодо локалізації «козацької області» на землях Південної Київщини і безперешкодного виходу козаків з території інших воєводств також повністю вписувалися в норми Куруківської угоди 1625 р. і являли собою рух назад не лише в порівнянні з умовами Гадяцького (1658 р.), а й Зборівського (1649 р.) та Білоцерківського (1651 р.) договорів).

Окремим положенням інструкції застерігалися обов'язки реєстрового козацтва та старшини щодо виконання ними своїх військових повинностей. За ухилення від участі в поході у воєнний час передбачалася смертна кара. Крім того, пропонувалася низка інших санкцій проти порушників військової дисципліни.

Декілька пропозицій інструкції стосувалися питання винагороди козаків і старшини за несення ними військової служби на користь короля і Речі Посполитої. Зокрема послі від Війська Запорозького мали порушити перед королем і сеймом питання про висилку реєстровцям *«стипендіума з кожного сейму... по десять злотих кожному»*. (Щоправда, зважаючи на тодішнє скрутне фінансове становище Речі Посполитої, Військо погоджувалося на відстрочку з виплатами, які мали розпочатися через чотири роки.) На утримання генеральних (військових) старшин та військових музик (*«...без чого жоден гетьман бути не може...»*) король і сейм мали виділити староство. Крім того, по старостві та млину потрібно було виділити у своєму полку і козацькому полковнику, а писареві, осавулам та іншій (ймовірно, полковій) старшині - по млину.

Укладачі посольського наказу зачіпали й такий аспект тогочасного політичного життя, як перенесення гетьманської резиденції з Чигирин до Білої Церкви. Необхідність цього аргументувалася тим, що Біла Церква розташована «...посередині між Україною та Запорозжям. Тут гетьман міг би приймати і відправляти рицарство і послів...» В іншій статті наказу, повертаючись до питання щодо доцільності переносу гетьманської резиденції, автори апелювали до вельми дражливого з польської точки зору аспекту тогочасного міжнародного становища - татарських претензій на зверхність над козацькою Україною, вказуючи на ту обставину, що Богдан Хмельницький учинив в Чигирині свою резиденцію для того, щоб мати можливість безперешкодно підтримувати тісні контакти з Кримом. Як обережну спробу реанімації ідей політичної автономії українських земель, зафіксованих у Гадяцькій угоді 1658 р., можна розцінювати декларацію про необхідність об'єднання українських воєводств для спільної оборони і військових акцій супроти неприятеля. З контексту документа випливає, що верховенство над військами мало б належати козацькому гетьману.

Необхідністю **військового зміцнення гетьманської влади** продиктована *вимога щодо закріплення за козацьким гетьманом права на формування найманого війська - шести кварцяних корогв*. Зазначені підрозділи мали формуватися при кожному реєстровому козацькому полку. *Кварцяні корогви безпосередньо підпорядковувалися гетьману* (підкреслення наше – авт.). Звичайно, що кварцяне військо разом зі своєю лейб-гвардією гетьмана - корогвою білоцерківської шляхти повинні були стати надійним мілітарним гарантом міцності гетьманської влади.

Окремо застерігалася *право гетьмана на утримання під своєю командою військової артилерії*. Для обслуговування «армати» пропонувалося узаконити набір трьохсот піхотинців (вони не входили в число 12-тисячного реєстру). На утримання цієї, ще однієї елітарної частини козацького війська, що мала перебувати в «...особливому респекті гетьмана і старшини білоцерківської...», пропонувалося виділити від імені короля і Речі Посполитої значні кошти на платню воякам. Крім того, при «арматі» мав бути відповідний штат гармашів, ковалів, стельмахів, фурманів та ін..

Інструкція чимало місця приділяла проблемам *організації системи судочинства* в Короні Польській за нових соціально-політичних умов. Зокрема тут акцентувалося на питанні врегулювання стосунків суду гетьманського, гродського і Трибуналу. Передовсім застерігалося, щоб судові позови всередині козацького стану розглядалися тільки козацьким судом. Справи, де позивачем і відповідачем виступали козаки, розглядалися в суді полковника, а вищою апеляційною інстанцією для них мав виступати суд гетьманський. Коли ж судові позови зачіпали інтереси козаків і міщан (карні справи, майнові суперечки тощо), і справа передавалася до старостинського суду, тоді її розгляд мав проводитися за обов'язкової участі не лише старости, а й представника полкового або гетьманського суду.

Козацькі вдови – «згідно давніх прав» - мали користуватися правами і привілеями, наданими козакам польськими монархами, насамперед звільненням від жовнірських постойв та належністю до суду козацького, а не замкового.

У блоці питань, присвячених *проблемі забезпечення громадського спокою* в Гетьманщині (хоч тут варто зауважити, що, за великим рахунком, всі пропонувані нововведення тою чи іншою мірою підпорядковувалися цьому надзавданню), насамперед звернуто увагу на врегулювання взаємин гетьманської влади із Запорозькою Січчю, обсадження Правобережжя фортецями тощо. Так, для забезпечення спокою на прикордонні пропонувалося, щоб від короля було відправлено комісара, котрий би на Чигиринському та Білоцерківському замках провів перепис, після якого без особливого на те дозволу короля нікому із замків і міст не можна було вільно виходити.

Крім того, послали мали донести до короля і сейму розуміння того, що «...свавілля і бунти в Україні... виходять із Запорожжя...». Аби полатати цю небезпечну тенденцію, пропонувалося мати дві фортеці - в Корсуні та на Січі, залоги яких не допустили б, з одного боку, контактів січовиків із Задніпров'ям, а з другого, протегування їх Москвою. Навпроти Січі, в Кодацькій фортеці, пропонувалося тримати тисячу найманих німецьких піхотинців, разом з якими службу несли б, також по черзі, змінюючись через чверть року, один козацький полк. Крім того, на Січі постійно мав перебувати урядовий комендант, стежачи за тим, аби на Низ приходили лише за наявності спеціального

дозволу, виданого гетьманом, полковниками чи комендантами замків, оскільки під приводом риболовлі на Запорозжжі чимало вештається плебсу. Надалі число присутніх тут планувалося суттєво обмежити, видаючи дозвіл лише для вірних королеві козаків, «...від яких бунти не виникнуть...».

Для зниження політичного статусу Запорозької Січі пропонувалося, аби надалі Кіш очолював «...козак старожитний, королеві пану вірний і добре заслужений... призначений гетьманом з ради з усією старшиною». Новообраний кошовий обов'язково повинен був складати присягу вірності польському монарху. В. Горобець зауважує, що подібне вирішення проблеми верховенства влади реєстрового гетьмана над запорозькими козаками пропонувалося вже в «Кондиціях» гетьмана С.Наливайка, надісланих у 1596 р. польському королю Сигізмунду III.

Загалом же реалізація запропонованих заходів, на думку авторів проекту, мала гарантувати в державі спокій і благополуччя. Але можливість прийняття сеймом проекту Козацького гетьманату П. Тетері не була високою. Польська політична верхівка не хотіла визнавати право українців на свою національну державу. Нічого нового не додали для перспективи розбудови національної державності козацької України й згодом укладені, щоправда за інших геополітичних обставин, між польським урядом та гетьманом М.Ханенком *Острозькі статті* (1670).

Отже, підсумовуючи аналіз посольської інструкції Війська Запорозького на вальний сейм 1664 р., В. Горобець, передовсім, констатує досить виразний вплив на цей документ поточного моменту. Стрімке загострення суспільно-політичної ситуації всередині Війська Запорозького, небачений раніше вибух охлократичного свавілля та перетворення його на відкриту громадянську війну - змушують правобережну старшину істотно обмежити свої політичні апетити і шукати шляхи спільного з Річчю Посполитою приборкання руйнівної стихії. Загалом прихильники пропольської орієнтації (проект гетьмана П.Тетері, а згодом - статті М.Ханенка) воліли взагалі відмовитися від ідей політичної автономізації козацького Гетьманату й реанімувати вимоги станової автономії козацтва. Водночас, відзначимо, що у вимогах Війська Запорозького виразно простежується тенденція на збереження за

ним функцій протектора православної церкви та виразника національних культурно-освітніх запитів усього православного населення Речі Посполитої. Проте пропольські «устроєві» проекти так і залишилися проектами (зокрема, П. Тетері), оскільки не випало нагоди для їх практичної апробації.

«Турецька» складова ідеології та практики козацького державотворення

В умовах, коли наприкінці 60-х рр. XVII ст. козацький гетьманат остаточно розпався на два ворогуючих між собою політичних утворення з проросійською та пропольською орієнтаціями козацької старшини, в тактиці українських державницьких сил достатньо реальним виглядав і третій шлях - політична орієнтація на Османську імперію. Навіть попри те, що українська національна свідомість потенційно не сприймала жодного альянсу з турками. У науковій літературі, зокрема останніх років, усе частіше висловлюються міркування про те, що з огляду на тодішні стратегії Османської імперії щодо сусідів України – Молдови, Валахії і Трансильванії, турецька альтернатива для збереження української державності, на рівні ймовірної моделі, визнається найбільш прийнятною⁸⁰.

Погляд на Туреччину як на можливого союзника бере початок від гетьманування Богдана Хмельницького. Т. Чухліб звертає увагу на той факт, що за словами турецького хроніста XVII ст. Мустафи Наїма,

⁸⁰ Див. напр.: *Субтельний О.* Україна: історія/ Орест Субтельний / Пер. з англ. Ю.І. Шевчука; Вст. ст. С. В. Кульчицького. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.; *Пріцак О.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною / О. Пріцак // Український археографічний щорічник. – Київ, 1993. – Вип. 2. – С. 177-192; *Дашкевич Я.* Протурецька орієнтація в Україні XVI - XVIII століть / Я. Дашкевич // Наука і культура. Україна. - К., 2005. - Вип.33. - С. 99-105; *Федорук Я.* Проблема турецького протекторату Богдана Хмельницького у 1655 р. // Terra Cossacorum: Студії з давньої і нової історії України: Наук. зб. на пошану д. іст. н., проф. Валерія Степанкова. - К., 2007. - С. 155-186; *Колодзейчик Д.* Tertium non datur? Турецька альтернатива в зовнішній політиці Козацької держави // Гадяцька унія 1658 року / Відп. секр. В. Брехуненко. – Київ, 2008. – С. 67-80; *Чухліб Т.* Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа / НАН України. Інститут історії України; Науково-дослідний інститут козацтва. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2011. – 327 с.; *Маслак В.І.* Турецький протекторат як спосіб зміцнення Гетьманщини: новітні концепції в польській та російській історіографії / В.І. Маслак // Чорноморський літопис. – 2014. – Вип. 10. – С. 130-136 та ін.

Б. Хмельницький просив султана Махмеда IV підтвердити своєю грамотою протекторат над Україною і, як символ зміцнення сюзеренно-васальних відносин, надіслати йому «стяг» і барабан. Після здійснення цих процедурних актів Військо Запорозьке мало розглядатися як частина Османської імперії, а відтак військовий напад на нього розцінювався б як напад на саму імперію. Йдучи назустріч проханням гетьмана, султан надіслав до України «велике» посольство на чолі з Махмед-агою, яке перебувало в Чигирині із середини травня до кінця червня 1653 року. Турецький урядовець привіз султанську грамоту, в якій шлося про те, *«щоб був гетьман у підданих султана»*. Окрім того, він вручив Хмельницькому *«коруну, і шаблю, і булаву, і бунчук, і кафтан»*. Османський посол запевнив українське керівництво, що султан Махмед IV надасть йому військову допомогу, і буде постійно захищати козацьку державу від іноземних вторгнень. Це були зобов'язання монарха Османської імперії як протектора України і водночас володаря-сюзерена стосовно гетьмана-васала Богдана Хмельницького. Натомість, за пропозицією турецького посольства, обов'язками Війська Запорозького як васально-залежної держави перед султанською владою мали бути такими: 1) передача під султанське управління Кам'янця-Подільського; 2) щорічна сплата данини в розмірі 10 тисяч золотих і 10 тисяч волів та овець; 3) надання Порті своїх військових підрозділів у разі необхідності. Також Богдан Хмельницький разом з усією старшиною мав скласти присягу вірності султану від імені всього населення України.

Проте скликана наприкінці червня - на початку липня 1653 р. Генеральна рада Війська Запорозького, яка мала б легітимізувала попередній українсько-турецький договір, відхилила як умови турецької сторони щодо підданства, так і, по суті, положення самої угоди. Т. Чухліб вважає, що причина відмови Стамбулу полягала не лише у надмірних вимогах Туреччини, а й у тому, що варіант з прийняттям османського протекторату був усього-на-всього певним відволікаючим маневром української дипломатії. З одного боку, він мав відвернути увагу урядових кіл Речі Посполитої від головного напрямку зовнішньої політики Війська Запорозького, яке, починаючи з 1649 р., намагалося отримати протекцію «православного володаря» - царя Московської держави. З іншого боку, декларацію бажання прийняти звер-

хність Османської імперії Богдан Хмельницький використовував як своєрідний засіб тиску на Росію з метою змусити її монарха прийняти рішення «вступитися» за «одновірців» перед Польською короною⁸¹.

Проте найбільш важливі спроби реалізації «турецької» складової в ідеології та практиці козацького державотворення відбувалися за гетьманату *Петра Дорошенка* («Сонце Руїни» - *авт.*), котрий став гетьманом (обраний у серпні 1665 р. на Раді у Чигирині гетьманом Правобережної України, а з 8 червня - проголошений гетьманом України по обидва боки Дніпра) у критичній ситуації, коли держава була надзвичайно спустошеною (за дуже приблизними підрахунками В. Смолія та В. Степанкова, на середину 60-х рр. Правобережна Україна втратила щонайменше 65-70% свого населення) і практично розчленованою на три частини (Лівобережне і Правобережне гетьманства, Запорожжя), а відтак створювалися незборимі труднощі на шляху консолідації українських земель у межах національної держави. Тому гетьман П. Дорошенко став шукати шляхи до зближення з Туреччиною. Відомі історики-медієвісти знайшли у джерелах повідомлення про те, що в Чигирині було доброзичливо прийнято посольство від султана, яке запропонувало прийняти підданство Порти обіцяючи перетворити «Малоросійський край» в удільну державу на таких умовах, якими користувалося Кримське ханство, а також у разі необхідності надіслати на допомогу козакам татар⁸².

У геополітичному плані гетьманування П. Дорошенка було позначене укладенням Андрусівського перемир'я (січень 1667 р.), яке істотно змінило міжнародне становище України. Погоджуємося з В. Смолієм та В. Степанковим, які стверджують, що укладення договору ознаменувало завершення другого періоду національної революції: характеризувався різким загостренням соціально-політичної боротьби, що вилилася в громадянську війну й призвела до розподілу козацької України на два гетьманства. А основний зміст третього,

⁸¹ Див.: Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа / НАН України. Інститут історії України; Науково-дослідний інститут козацтва. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2011. – 327 с.

⁸² Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. - К.: Альтернативи, 1997. – С. 143-157.

останнього періоду революції, становила відчайдушна боротьба уряду П. Дорошенка за єдність держави та зміцнення її суверенітету⁸³.

Орієнтацію П. Дорошенка на Туреччину після Андрусівського перемир'я найповніше відображали його *Статті-прохання до турецького султана* (1668 р.) (див.: *Додаток 2*), які вважаються (В. Шевчук) особливо цікавим державотворчим документом⁸⁴.

За цим документом козацький гетьманат юридично постає під протекторатом Туреччини та Криму, однак, по-суті, - цілком самостійною державою. Тобто йшлося про військовий союз із наданням прапорів, і не більше. Турки зобов'язувалися не втручатися у справи віри, також у вибір чи зняття гетьмана, влада якого мала б бути позитивною. Важливо підкреслити, що П. Дорошенку вдалося домогтися помітного зміцнення своєї влади, хоча він, як свого часу й Б. Хмельницький, для надання більшої легітимності рішенням проводив їх через ухвали старшинських рад. Як і його великий попередник, П. Дорошенко чудово усвідомлював усю значущість зміцнення гетьманської влади, намагався поновити принцип її спадкоємності. В. Смолій та В. Степанков увели в науковий обіг дані одного з джерел, що на Корсунській раді 1669 р. його обрали гетьманом «до смерті, а після нього - сину і внуку його неодмінно...⁸⁵».

В угоді йшлося також про забезпечення віри українцям, що перебувають під іншими володарями. Означувалася територія гетьманату: бачилася в етнографічних межах від Вісли, Перемишля, Самбора до Севська і Путивля (соборність – *авт.*). Гетьман при цьому ставить завдання, «щоб інші звільнилися від уярмлень, які їх тримають і під ігом найбіднішим», - усіх їх П. Дорошенко хотів привернути «до нашої влади»⁸⁶. Тих же, хто цього не бажатиме, передбачалося оголосити супротивниками.

Попри присягу й обіцянки підданства та вірності Османській імперії, гетьман П. Дорошенко у своїх статтях-проханнях до турецького

⁸³ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. - К.: Альтернативи, 1997. – С. 143.

⁸⁴ Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. - К.: Дніпро, 2001. - Т. III. Кн. 1. – Третя чверть XVII ст. / Упор., передмова В. Шевчука. – С. 38.

⁸⁵ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. - К.: Альтернативи, 1997. – С. 157.

⁸⁶ Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. - Т. III. Книга перша (Третя чверть XVII ст.) / Упор., передмова В.Шевчука. - К.: Дніпро, 2001. – С. 465-466.

султана ставив перед собою мету: забезпечення українських земель від нападів і будь-якої присутності татарської орди; забезпечення свободи козаків у виборі гетьмана; захист християнської віри, і підпорядкування Київської митрополії Константинопольському патріархові; збереження козацької адміністрації та судочинства, а також - руського діалекту як «природної мови»; захист права власності Війська Запорозького.

Ширше державно-правова концепція П. Дорошенка полягала у меті гетьмана створити вільну Україну на основі дружніх стосунків із усіма довколишніми державами. Щодо цього він входить у переговори як з Туреччиною та Кримом, так і з Росією-Московією та Польщею. Незважаючи на суб'єкт переговорів, позиція П. Дорошенка, спрямована на захист національних інтересів, завжди залишалася незмінною.

Зміна геополітичної ситуації у Східній Європі, що пов'язувалася з підписанням Бучацького договору (1672 р.) й визнанням Річчю Посполитою незалежності «*Української держави*» (так уперше називалася козацька Україна в офіційних міжнародних документах - *авт*) мала наслідком відмову польського уряду від претензій на козацьку Україну. Це дало змогу Росії не порушуючи Андрусівського договору розпочати боротьбу за поширення своєї влади на Правобережжя. До того ж, П. Дорошенко щораз більше розчаровувався в політиці Туреччини, яка грубо нехтувала умовами договору 1668 р. й намагалася перетворити його на безправного васала. Інтриги численних ворогів, суперників, союз з «ненависними бусурманами» призвели до швидкого послаблення його впливу та підтримки серед козацтва. У такій ситуації у другій половині вересня 1676 р. П. Дорошенко вирішив зректися турецької протекції й присягнути цареві. На думку В. Смолія та В. Степанкова, ця подія ознаменувала завершення Національної революції⁸⁷. Українському народові не вдалося домогтися створення в етнічних межах свого проживання незалежної соборної держави - її інституції збереглися лише на теренах Лівобережної України, яка на правах автономії входила до складу Росії.

⁸⁷ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації.- К.: Альтернативи, 1997. – С. 168.

Утім турецький уряд не полишає думка про поновлення свого впливу на українські землі. Сподіваючись заручитися підтримкою мешканців козацької України в боротьбі проти Московської держави, за планами Туреччини 1677 р. проголошується утворення *Руського князівства* на чолі з Ю. Хмельницьким. Останній був змушений погодитися зі своїм новим статусом і взяти участь у поході турецьких військ в Україну. Дослідники звертають увагу на той факт, що турецькі правлячі кола пов'язували свої надії не з поновленням гетьманату, а з *реалізацією ідеї українського монархізму* (підкреслення наше – авт.). Тому в універсалах Ю. Хмельницький титулується як «князь удільний Руський», «князь Малоруської України» «руський монарх» тощо. Проте за умов жакливого збезлюднення Правобережжя, рішучої протидії намірам «князя» з боку Росії та Польщі, його прорахунків у внутрішній політиці і загалом неспроможності консолідувати навколо державної ідеї своїх прихильників, розігрування для України цієї останньої турецької карти було приречено на невдачу⁸⁸.

Отже, в умовах Руїни, коли визначальним чинником у реалізації ідеї української козацької державності став геополітичний фактор, Україна зникла як суверенний суб'єкт міжнародних відносин. А зпоміж напрямів реалізації ідеї української козацької державності - «західного», тобто пропольського та «східного» промосковського - в тогочасну ідеологію та практику козацького державотворення додалася ще й «турецька» складова. Саме вона, в роки гетьманування Петра Дорошенка, виявилася найбільш проукраїнською. Але при цьому не мала шансу реалізуватися через передовсім неприйняття її українською національною свідомістю. Натомість умови політичного буття українського суспільства другої половини XVII ст. – фактичний розпад козацького гетьманату на два ворогуючі між собою політичні утворення з проросійською та пропольською орієнтаціями козацької старшини - робили актуальною проблему ідеологічного обґрунтування сутності нової суспільно-політичної реальності.

⁸⁸ Шевчук В. Суспільно-політична думка в Україні в другій половині XVII – на початку (до 1710 р.) XVIII століття // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. - К.: Дніпро, 2001. - Т. III. Книга перша (Третя чверть XVII ст.) / Упор., передмова В. Шевчука. - С. 97-100.

Ідеологічне обґрунтування альтернативного бачення української державності, витоки політико-ідеологічної концепції України як Малоросії

Стан українського суспільства, в якому воно перебувало впродовж усього XVII ст., дослідники характеризують як невпинні та перманентні процеси пошуку власної ідентичності⁸⁹. Ці пошуки провокували посилення уваги до історичного минулого Русі, і спонукали українських інтелектуалів (насамперед з церковного кола) звертатися до вивчення власних державотворчих традицій. Наша біда у тому, що найчастіше їхня діяльність подавалася з позицій російського чи польського бачення України.

Обґрунтування російського (як і польського) векторів в українській політико-правовій думці здійснювалося у напрямі пошуку критеріїв розмежування відмінностей Русі-України від земель Московської держави (або, відповідно, - польських і литовських земель Речі Посполитої), й винайдення для неї (Русі-України – *авт.*) належного місця в системі лояльностей російського монарха (чи соціополітичної структури Речі Посполитої).

Найбільш концептуально довершеним російсько-центричним історико-ідеологічним продуктом останньої третини XVII ст. вважається анонімний твір *«Синописъ или краткое собраніе от различных Летописцев, о Начале Славяно-Россійскаго Народа, и Первоначальных Князех Богоспасаемого града Кіева о житіи святого Благоверного Великаго князя Кіевскаго и Всея Россіи Первейшаго Самодержжца Владиміра, и о Наследниках Блачествивыя Держави его Россійскія, даже до Пресветлаго и Благочестивого Государя нашего Царя, и Великаго князя Федора Алексевича, Всея Великія, и Малыя, и Белья Россіи Самодержжца»* (тут і далі курсив наш – *авт.*)⁹⁰. Уперше його видано в Києво-Печерському монастирі в 1674 р., з деякими доповненнями повторно – в 1678 р., остаточно сформований текст з'явився 1680 р.,

⁸⁹ Горобець В. «Волимо царя східного...». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / Віктор Горобець. – К.: Критика, 2007. – С. 265-267.

⁹⁰ Див.: Жиленко І.В. Синопис Київський. Лаврський альманах / Ред. рада: В. М. Колпакова (відп. ред.) та ін. - К.: ВІПОЛ, - Спецвип. 2: Синопис Київський / І. В. Жиленко. - 2002. - 194 с.

після чого книжка виходила близько 30 разів, ставши офіційним підручником в історії Російської імперії⁹¹.

У цій книзі було уведено в обіг цілу низку постулатів російського монархізму і практично вперше впроваджено ідеологічну фальсифікацію української історії, перевівши її, образно кажучи на російські рейки російського народу. Так, уже сама назва твору вказувала на те, що його автор розглядає політичну історію українського та російського народів як єдиний потік, більше того, вписує їх у споріднений етнічний контекст міфічного «Славяно-Російського Народу». Анонімний автор «Синописа» (а ним, на думку дослідників, найвірогідніше був архимандрит Києво-Печерського монастиря Інокентій Гізель)⁹² тісно *переплітає поняття народу, династії та держави*, поміщаючи в епіцентр свого викладу історію династії Рюриковичів, що непомітно трансформується в історію династії Романових. Такий підхід, як вважає В. Шевчук, дає змогу нерідко механічно об'єднати різноманітні фрагменти російської та української історії, пов'язати віддалені й дезінтегровані території та різноспрямовані політичні процеси⁹³.

Дослідники вже давно звернули увагу на запозичення автором «Синопису» ідей московських книжників XV-XVII ст. щодо спадкоємності влади давніх київських князів московськими. В. Горобець вважає, що не можна не помітити рецепції ним ідей, закладених ще в середні віки ченцем Філофеєм щодо месіанської ролі Москви «аки Третім Риме». Так, віддавання всієї спадщини Давньоруської держави московській династії, прийняття Військом Запорозьким у 1654 р царської протекції анонімний автор трактує, як «...природное царское его присвоение...»⁹⁴. Для того, аби довести *природне моральне право* Москви на цю першість, автор «Синописа» вдається до релігійних аргу-

⁹¹ Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії / Зенон Когут. – К.: Критика, 2004. – С. 140; *Шевчук В. О.* Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення / В. О. Шевчук. – К.: Абрис, 1995. – С. 311.

⁹² *Мицик Ю. А.* Синопис виданий у Києві (1674) // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. - К. : Наук. думка, 2012. - Т. 9 : Прил - С. - С. 565.

⁹³ *Шевчук В.* Суспільно-політична думка в Україні в другій половині XVII – на початку (до 1710 р.) XVIII століття // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. - К.: Дніпро, 2001. - Т. III. Книга перша (Третя чверть XVII ст.) / Упор., передмова В. Шевчука. - С. 10-11.

⁹⁴ *Горобець В.* «Волимо царя східного...». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / Віктор Горобець. – К.: Критика, 2007. – С. 267.

ментів: висловлює думку стосовно того, що найближчим біблійним прашуrom «Россов» був «Мосох». Сам факт відновлення «имя Мосоха в Народе Російском», на думку П. Саса, сприймається автором як виправдання піднесення його правителів на вищий, сакральний, ступінь влади⁹⁵.

Зрозуміла річ, що російським ідеологам дуже розходилося на тому, щоб право політичної й культурної спадщини Київської держави було приписане російським царям. Адже тим самим українська історія вводилася як часткова в російську історію, а Володимир зображувався як перший самодержець всієї Росії, хоч Росії як такої за Володимира не існувало. Тим паче, - і це було *важливо, щоб такі політико-ідеологічні кроки зробили не в Москві, бо тоді це б мало вигляд узурпації цього права, а таки в Києві*, і не просто в Києві, а в центрі східного слов'янського православ'я – в Києво-Печерському монастирі, звідки вийшли перші Київські літописи, та й з історичної столиці Київської держави.

Підсумовуючи місце і роль «Синописа» в історії української суспільно-політичної думки цілком погоджуємося із З. Когутом, який зауважує, що в цій книзі, попри велику плутанину у викладі історичних та етнографічних відомостей, насамперед було поєднано низку ідей, поширених в Україні в другій половині XVII століття. Серед основних таких ідеологем стало зокрема твердження про те, що Русь-Україна, за якою після видання «Синописа» фактично закріпилася назва «Малоросія», завдяки своїм історичним зв'язкам із династією Рюриковичів і православній вірі належала до ширшого, загальноросійського контексту. Відповідно, попри етнічну різноманітність, існував також ширший «православний російський народ», який жив на землях Рюриковичів. Стверджувалося, що «Росією», що включала Московію та Малоросію, і «всім російським народом» мав правити православний самодержець, предки якого походили з Рюриковичів. Нарешті, нав'язувалася думка про те, що московський цар продовжував ди-

⁹⁵ Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI - перша половина XVII ст.) / Петро Сас. – К., 1998. – С. 244.

настію Рюриковичів (того, що царі вже не були Рюриковичами, ніхто й не згадував)⁹⁶.

Додамо, що *концепція «Синописа» була опозиційно настановлена до козацтва* – головного репрезентанта тогочасної української державності. В. Горобець зауважив, що трактуючи війни з польським королем (розглядаються винятково як «повернення отчини» російського монарха – *авт.*), автор «Синописа» навіть побіжно не згадує про роль українського козацтва в їхньому виникненні та розвитку⁹⁷. Так, у творі зовсім відсутній опис подій Хмельниччини. І це було *не випадково: пропагувати боротьбу за свободу України було не в інтересі замовників «Синописа»*, адже не для свободи України вони сюди прийшли. Тому мають рацію ті з вчених (В. Шевчук), які характеризують «Синопис» як ідеологічну п'яту колону Росії в Україні.

Що стосується *польсько-центричного напрямку* української право-вої та політичної думки, то найбільш показовими працями, які з'явилися приблизно в один час з «Синописом», і ставили мету гіперболізувати польський вектор в українській історії, стали *«Літопис, або Хроніка справ і подій»* Іоахима Єрлича, українця, православного шляхтича (бачив українську історію польськими очима) та *«Літопис подій у Південній Русі»* львівського каноніка Яна Юзефовича. Останній був римо-католиком, широко описав повстання Б. Хмельницького, але з антиукраїнських, відтак пропольських позицій. Водночас подав цікаві факти з історії Львова, використавши при цьому записки львівських міщанина-синдика С. Кушевича та студента Бержонського. Відвертої польсько-центричної орієнтації дотримувалися також автори літописів Винницького капуцинського, Львівського кармелітського монастирів, Кам'янецької хроніки та повісті «Про перемогу над турками» із Супрасльського літопису⁹⁸.

Отже, в останній чверті XVII ст. в українській політико-правовій думці були закладені ідеологічні основи обґрунтування альтернатив подальшого політичного розвитку України – російсько- та

⁹⁶ Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії / Зенон Когут. – К.: Критика, 2004. – С. 143.

⁹⁷ Горобець В. «Волимо царя східного...». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / Віктор Горобець. – К.: Критика, 2007. – С. 266.

⁹⁸ Шевчук В.О. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення / В.О. Шевчук. – К.: Абрис, 1995. – С. 311-312.

польсько-центризму. Особливістю кожного із напрямів було те, що в оцінці українських подій їхні представники послуговувалися інтересами сусідніх держав. З останньої чверті XVII ст. концептуально почав формуватися погляд на Україну як на Малоросію. Його представляли українські автори, які й заклали в українську політико-правову думку ідеологічні основи обґрунтування подальшого політичного розвитку України – російсько-центризму. Найбільш показовим й концептуально довершеним російсько-центричним твором став «Синопис». Саме у ньому, українському історичному творі, Московію і Україну було уперше поєднано через династію, релігію і навіть етнос.

Форма правління в ідеології та практиці козацького державотворення

Однією з найголовніших характеристик будь-якої держави вважають форму її державного правління, що залежить від типу організації верховної влади в державі. Майже у повсюдно у Європі раннього Нового часу – період становлення абсолютистської форми правління, за якою верховна (королівська) влада намагалася дистанціюватися від аристократії, знайти їй противагу у міщанстві й створити адміністративно-бюрократичний апарат і армію, підпорядковані монархові. Згодом великі землевласники, буржуазні верстви починають виборювати свої права, що приводить до виникнення станово-представницької монархії, ще пізніше – до парламентсько-конституційної, тобто буржуазної⁹⁹. На відміну від країн Західної Європи, де набував поширення станово-представницький різновид монархії, в якій верховна влада здійснювалася однією особою з правлячої династії, але поряд з нею ефективно діяли збори представників верств населення – прототипи сучасного парламенту; й на відміну від Росії, де абсолютистська монархія почала встановлюватися з середини XVII ст. та зміцнилася за Петра I, яка характеризувалася необмеженою верховною владою мо-

⁹⁹ Див. напр.: *Макаrchук В.С.* Історія держави і права зарубіжних країн [Текст] : навч. посіб.: Курс лекцій / В. С. Макаrchук ; Львівський ін-т внутрішніх справ при Національній академії внутрішніх справ України. - К. : Атіка, 2000. – 416 с

нарха, максимальною централізацією управління¹⁰⁰, – Українська козацька держава зародилась демократична республіка. Більш того, зазвичай як аксіома сприймається теза про те, що зародження в Україні республіканської форми правління насамперед пов'язується з козацтвом, адже наприкінці XVI - початку XVII ст. козаки вже мали свої адміністративні структури, суд, дипломатичні служби тощо, які розвивалися в рамках Запорозької Січі та реєстрового козацького війська.

Устрій «козацької республіки ґрунтувався на системі неписаних законів, правових норм, звичаїв і моральних принципів, які, хоч і без відповідних юридичних декларацій, мали також юридичну силу»¹⁰¹. Д. Яворницький, визначний історик запорозького козацтва, стверджував, що в основі «запорозького устрою лежала община, громада [...] Зовнішнім виявом цієї громади була рада, військова рада, народне віче. На цій раді могли бути присутніми всі без винятку січові козаки, починаючи від військової старшини й кінчаючи простою «сіромою», або простолюдям, «черню». Тут панувала повна рівність між усіма членами общини; кожен користувався однаковим правом голосу...»¹⁰².

Сучасний український історик права І. Паньонко, порівнюючи форми правління Запорозької Січі та сучасної Української держави, стверджує, що «існуюча сьогодні форма правління бере свій початок в історичному минулому, і, перш за все ґрунтується на принципах, закладених у Січі, для якої був характерний республіканський устрій»¹⁰³.

У козацько-гетьманській державі, що виникла в середині XVII ст., і ґрунтувалася на традиціях Запорозької Січі, утвердилася *фактична* всестанова рівність. Верховна влада в ній належала гетьману, який обирався на раді «окриками натовпу і киданням шапок догори»,

¹⁰⁰ Пазиніч Ю.М. Історико-політичні аспекти українського державотворення в другій половині XVII–XVIII ст. / Ю.М. Пазиніч // 300 років Конституції гетьмана України Пилипа Орлика: проблеми становлення і розвитку українського державотворення: матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції / Львівська міська рада, Львівський державний університет внутрішніх справ, Міжнародна асоціація істориків права. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – С. 119.

¹⁰¹ Наливайко Д.С. Козацька християнська республіка. Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках / Д.С. Наливайко. – К.: Дніпро, 1992. – С. 476.

¹⁰² Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків у 3-х т. - Т.1. / Пер. з рос. І. Сварника. – Львів: Світ, 1991. – С.120.

¹⁰³ Паньонко І. М. Органи влади Запорізької Січі: монографія / І. М. Паньонко. - Львів: ЛьвДУВС, 2006. – С. 58.

тобто прямим відкритим голосуванням. В. Антонович такий державний устрій, що ґрунтувався на принципі широкого демократизму й визнання рівного політичного права для кожного члена суспільства вважав характерним саме для українського народу. У той час як ідеал для росіян (в тодішній термінології – московитів) вбачав у авторитеті царської влади, а для поляків – у принципі аристократизму¹⁰⁴.

У вітчизняній політико-правовій думці одним з перших ідеологів республіканської форми державного правління в Україні можна вважати Й. Верещинського. Він, як відомо, ще 1596 року склав проект утворення самостійної української держави, в якій головною державотворчою силою вбачав козаків на чолі з виборним гетьманом чи навіть спадковим «козацьким князем». Варто зазначити, що ідея форми державного правління подібного типу не була епізодом в історії української політичної і правової думки. В. Литвинов стверджує, що її розвивали чимало мислителів та державних діячів періоду козаччини: П. Сагайдачний, П. Могила, Б. Хмельницький, Ю. Немирич, П. Орлик¹⁰⁵. Окремі із зазначених мислителів висловлювалися також за поєднання республіканських та монархічних традицій в українському державотворенні, а такі, зокрема, гетьмани як Б. Хмельницький та І. Виговський, обстоювали необхідність встановлення в Україні монархічної форми правління.

Після Б. Хмельницького та І. Виговського першим проблему необхідності встановлення в Україні монархічної форми правління підняв Іван Брюховецький, який ще до того, як став гетьманом, у «Листі до єпископа Методія» [Див.: **Додаток 2**] від квітня 1662 року, висловлювався проти інституції гетьманської держави. Вважав гетьманство як шлях втілення національної державної ідеї згубним для України: «Явна є пагуба, як бачу, нашій бідній, оплаканий, що її трохи залишилося, Вітчизні, і має прийти до останнього розору із таким оправленням, бо не хочемо її оборонити від неприятелів, тільки за гетьманством уганяємося». Відповідно «нам не про гетьманство треба дбати,

¹⁰⁴ Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К.: Дніпро, 1991. – С. 208-210; Див. також: Антонович В. Три національні типи народні // Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. – К.: Либідь, 1995. – С. 90-101.

¹⁰⁵ Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2000. – С. 293.

тільки про князя малоросійського від царської величності (підкреслення наше – *авт.*)), тобто Україна мала б бути князівством під московською протекцією. Але «на це князівство бажаю мати Феодора Михайловича, щоб предок ліпший був, і всяке обереження [мали], щоб люд служивий був готовий зустріти неприятеля». Фраза надзвичайно характерна, - пише В.Шевчук, - бо, за Брюховецьким, князем мав би бути не просто іноземець, а представник московського правлячого дому Романових (цим і зумовлюється фраза: «щоб ліпший предок був»), що привело б і до присутньої при ньому московської збройної сили¹⁰⁶. Отже, ідея про воевод і російську окупаційну силу була не тільки накинута Москвою, а й починала використовуватися самим Брюховецьким.

Ідеї незалежного князівства Руського дотримувався і гетьман Петро Дорошенко. Про це свідчить «Польська інструкція своїм послам» від 30 березня 1670 року¹⁰⁷. Тут у пункті шостім послам доручається запитати в козаків: «Чому взяв його милості королеві титул князівства Руського?» Це означає, що П. Дорошенко не виступав за Велике князівство Руське у поданні І. Виговського як частини Речі Посполитої, бо тоді титул Великого князя руського мав би залишитися за королем, а обстоював він виділення титулу з королівських традиційних, - отже, мав на увазі незалежне князівство. З іншого боку, козаки гетьмана П. Дорошенка «в усіх своїх супліках на сеймі елекції і коронації» вимагали, «щоб Гадяцькі пакти були приведені до чинності», тобто погоджувалися на Велике князівство Руське в системі Речі Посполитої. Однак поляки заявляли, що «того не може бути», і то з тієї причини, що «під час війни зі шведами козакам було дозволено так багато тільки тому, що вони були вірні його королівській милості та Речі Посполитій. А вони відразу, мало не в пірроку, їх порушили, удалися до Москви і знову піднесли, повставши, руки на пана і свою Вітчизну. Потім удруге, коли чинилося постановлення під Чудновом, вони само-

¹⁰⁶ Шевчук В. Суспільно-політична думка в Україні в другій половині XVII – на початку (до 1710 р.) XVIII століття // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. - К.: Дніпро, 2001. - Т. III. Книга перша (Третя чверть XVII ст.) / Упор., передмова В. Шевчука. - С. 120.

¹⁰⁷ Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. - К.: Дніпро, 2001. - Т. III. Кн. 2. – Остання чверть XVII – початок XVIII ст. / Упор., резюме В. Шевчука. - С. 62-68.

хитно відцуралися тих пактів». Також і в Підгаєцьких пактах «про те не було жодної згадки». Окрім того, це мало порушити Андрусівського договору 1667 року з Москвою, що неможливо. Отже, як вважає В. Шевчук, могло йтися тільки про вічний мир і ні про що інше. А в Острозькій комісії від 22 грудня 1670 року уже гостро заперечувалася можливість встановлення Руського князівства, бо воно сприймалося як синонім поняття «Руська держава», а «це неможливе і непотрібне». Водночас засвідчується, що така ідея була актуальна для українців у тому часі, бо її «дехто має на думці і до тієї цілі пристосовує свої ради й дії», - йдеться про П. Дорошенка та його оточення, - а поляки у цей час таку думку категорично відкидали¹⁰⁸.

Ідея Козацького князівства виникає й наприкінці гетьманування І. Самойловича, про що недвозначно йдеться у «*Чолобитній генеральної старшини супроти гетьмана І. Самойловича*» від 7 липня 1687 року. Довідуємося, що гетьман хотів одруживши князя Четвертинського зі своєю дочкою, і зробити цього князя, який був із справжніх Рюриковичів, володарем Малоросійського князівства, «видільного у Малій Росії». Ця звістка серед іншого є свідченням широти і розмаху політичного мислення І. Самойловича, оскільки йшлося про реставрацію законного Великого князівства Київського через нащадка Великих київських князів.

Цим-таки шляхом щодо «видільного князівства» пішов і П. Іваненко (Петрик), бо проголосив «видільне Київське та Чернігівське князівство» і утвердив його своїми статтями Вічного миру з Кримом від 26 травня 1692 року¹⁰⁹. За В. Шевчуком, огляду на це, П. Іваненка треба признати за одну із яскравих появ у політичному житті України кінця XVII століття, бо він хотів повторити чин Б. Хмельницького, цього разу скерований супроти нових поневолювачів України - московитів, але, на жаль, невдало.

¹⁰⁸ Шевчук В. Суспільно-політична думка в Україні в другій половині XVII – на початку (до 1710 р.) XVIII століття // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. III. Книга перша (Третя чверть XVII ст.) / Упор., передмова В. Шевчука.- С. 120-122.

¹⁰⁹ Див.: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. III. Кн. 2. – Остання чверть XVII – початок XVIII ст. / Упор., резюме В. Шевчука.- С. 287-296, 332-336.

Уже в першій статті говорилося: «Князівство Київське та Чернігівське з усім військом Запорозьким та народом малоросійським має бути видільне при всіх своїх вольностях» - це чи перша офіційна декларація на рівні договору із сусідньою державою цілком незалежного Козацького князівства, хоча подібні постулати ставилися і в договорі з турецьким султаном П. Дорошенка, проте не так виразно. Зрештою, й проголошення князем турецьким султаном Ю. Хмельницького стало продовженням турецьких стосунків із П. Дорошенком. Установлена держава в іншому місці договору Петрика (стаття п'ята) називалася «Малоросійським князівством», яке мало бути «вільною державою» зі своїми «природними правами і порядком». Ідея Українського князівства виникла також під кінець гетьманування і в І. Мазепи. Коли після 1705 р. гетьман почав обдумувати як вийти з московської залежності, оскільки російський гніт та й зневажання козацької державності значно посилилися. Про це (за В. Шевчуком) згодом докладно напише П. Орлик у листі до С. Яворського, й не менш яскраво з'явить і кошовий Й. Кириленко в листі до І. Скоропадського¹¹⁰.

Отже, насамперед з козацтвом пов'язується в Україні зародження республіканської форми правління. Вона розвивалася в рамках Запорозької Січі та реєстрового козацького війська, а з утворенням козацько-гетьманської держави діяльність багатьох українських гетьманів була спрямована на обстоювання необхідності встановлення в Україні монархічної форми правління. Фактично ідея Козацького князівства за часів Гетьманщини була чи не основоположною в боротьбі за збереження/утвердження українського суверенітету.

¹¹⁰ *Шевчук В.* Козацька держава. Етюди до українського державотворення. - К.: Абрис, 1995. - С. 152-190.

Розділ III.

ІДЕЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ДОБИ ЗАНЕПАДУ КОЗАЦЬКОЇ ГЕТЬМАНЩИНИ ТА ЗАВЕРШЕННЯ ЇЇ ІНКОРПОРАЦІЇ ДО СКЛАДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

● Суспільно-політична ситуація у Гетьманщині наприкінці XVII - початку XVIII ст. та її вплив на розвиток української державної ідеї ● *PACTA ET CONSTITUTIONES LEGUM LIBERTATUMQUE EXERCITUS ZAPOROWIENSIS...* / «Пакти й Конституції прав і воленостей Війська Запорозького...» (1710) ● Правові підстави постановлення української незалежної держави у «Маніфесті до європейських урядів» та «Виводі прав України» Пилипа Орлика ● Ідея автономії української держави у політико-правовій думці Гетьманщини ● Кодифікація права України-Гетьманщини як прихована спроба обґрунтування ідеї української автономії ● Козацький конституціоналізм XVIII ст.: шляхи вирішення проблеми поділу влади між провідними суб'єктами політики ● Політико-правові проекти козацького середовища XVIII ст. щодо недопущення свавілля у політичному житті ● Козацьке літописання XVIII ст. як вияв еволюції політико-ідеологічної концепції України як Малоросії ● Остаточна ліквідація залишків автономного статусу Гетьманщини та алегоричні протести національної еліти проти знищення козацької державності ● Суспільно-політичний ідеал «української ірреденти»: ідеї «Духовного дому» Михайла Козачинського та «Горної республіки» Григорія Сковороди ● Українська державна ідея початку XIX століття: «Історія Русів» та утвердження концепції Малоросії як особливої форми політичної свідомості в Україні.

Суспільно-політична ситуація у Гетьманщині наприкінці XVII – початку XVIII ст. та її вплив на розвиток української державної ідеї

Російська перемога у Полтавській битві (1709 р.), що зламала колишній баланс влади у Європі й принесла у її східну частину гегемонію Росії, мала безпосередній вплив на українську державність й роз-

виток української державної ідеї. Вона, по-перше, прискорила процеси занепаду козацької Гетьманщини, а у підсумку - завершення її інкорпорації до складу Російської імперії, що вже на початку XVIII ст. виявилось у суттєвих змінах в суспільному устрої та політичному ладі Гетьманщини. А по-друге, спричинила розкол української державної еліти, й започаткувала першу українську політичну еміграцію, що виникла 1709 року, і стала результатом поразки курсу гетьмана Івана Мазепи на відокремлення Лівобережної України від Російської держави. Політичний та організаційний характер еміграції визначалися тим, що територію українського автономного державного утворення на Лівобережній Україні - Війська Запорозького залишив діючий його глава - гетьман, до того ж разом із більшістю представників центральної виконавчої влади - генеральних старшин, главою автономного підрозділу Війська Запорозького - кошовим отаманом Запорозької Січі, частиною глав місцевих адміністрацій — полковників, а також значною частиною козацтва¹. Після смерті Івана Мазепи еміграція обрала нового гетьмана - Пилипа Орлика та створила власний уряд, влада яких відповідно до тогочасних принципів правління та політичної практики у Війську Запорозькому могла вважатися легітимною.

Зміни у суспільному устрої Гетьманщини вибудовувалися у напрямі традиційної для Росії конструкції суспільства, що складається із «подданных» и «холопов». Вже від кінця XVII–XVIII ст. козацько-гетьманську державу трактують як суспільний союз, переділений на нерівні за своїм правовим статусом у громаді та державі групи населення: козацька старшина, козацтво, міщанство, селянство, з перевагою перевагою перших двох груп, які належали до шляхетського та військового стану². А зміни, що здійснювалися у політичному ладі шляхом прийняття російським самодержавством заходів щодо юридичного обмеження української автономної влади, призвели до трансформації Гетьманщини з васальної держави в автономну у складі Московського царства.

¹ *Кресін О.В.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття: Монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – С. 6-7.

² *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830 / З. Когут. - К.: Основи, 1996. – С. 176.

У XVIII ст. новий статус «Війська Запорозького» визначали вже *односторонні акти Московської держави* (тут і далі підкреслення наше – *авт.*), котрі, зрештою, як і гетьманські статті другої половини XVII ст., раз у раз зменшували управлінську автономію. Особливе місце в системі заходів царизму щодо цього посідали (за А. Яковлівим) ті з нормативних актів російської влади, що були прийняті за правління Петра I і Катерини II³. Насамперед внаслідок їх реалізації автономію Гетьманщини було знищено, а українські землі інкорпоровано у загальноросійську політико-правову систему. Важливо наголосити, що антиукраїнська російська політика ґрунтувалася, насамперед, на відвертому ігноруванні українських політико-правових традицій.

Після «*справи Мазени*» першим тяжким юридичним ударом по українській козацькій державності стало обрання 1708 р. нового гетьмана⁴. Стародубський полковник Іван Скоропадський приймав гетьманську присягу, однак нових договірних статей, як того вимагала традиція з нагоди обрання нового гетьмана, вироблено не було. На підготовлені і направлені І. Скоропадським з козацького табору під Решетилівкою Петру I «Просительні статті» відповідь у вигляді «Решительного указу» надійшла тільки наступного року. «Решетилівські статті» (1709 р.), що формально підтверджували збереження особливого державно-правового статусу Гетьманщини, насправді були спрямовані на поступову його ліквідацію. Зокрема, московським урядовцям надавалося право втручатись у справи української адміністрації: українська армія підпорядковувалася під час воєнних походів московському командуванню; установлювався контроль за діяльністю гетьмана, збиранням податків, витратами на утримання гетьманської адміністрації, козацького війська тощо. До того ж, грамоту на затвердження гетьманом І. Скоропадського («Решительний указ»), знову ж таки, у супереччя традиції, було видано російським урядом ще одним роком пізніше «Решетилівських статей» або двома роками після його обрання (1710 р.).

³ Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII ст. / А. Яковлів. – Варшава. – Т. XIX. – Серія правнича. – Кн. 3. - 1934. – С. 168-170.

⁴ Див.: Терлюк І.Я. Історія держави і права України : [навч. посіб.]. – Вид. 3-тє, перероблене / І.Я. Терлюк. – К.: Атіка, 2013. – С. 128-132.

У подібній ситуації опинився згодом гетьман Данило Апостол. Лише на другий рік після свого обрання (1728 р.) він подав цареві петицію про повернення Україні «старих прав», на яку було дано відповідь, що складалася вже з укладених в односторонньому порядку «*Решительных пунктов*».

Останнє ж відновлення козацького гетьманату (1750-1764 рр.) відбулося на підставі іменного указу імператриці Єлизавети Петрівни «*Про буття в Малоросії гетьманові за колишніми норовами і звичаями*» (1747 !), але вже без будь-якого натяку на попередні правові традиції взаємин.

Наступ російського абсолютизму на автономні права Гетьманщини у XVIII ст. призвів до остаточної втрати *Загальною військовою радою* свого політичного значення як верховного органу влади, за нею фактично залишалися тільки церемоніальні функції. Обов'язковою умовою проведення ради була участь царського уповноваженого. Від кінця XVII ст. російський уряд впливав на вибір гетьмана. Самі вибори мали формальний характер: претендент заздалегідь визначався царським урядом. Так, під час виборів І. Скоропадського, Д. Апостола та К. Розумовського російським правителям вже належало вирішальне слово. Більш того, вибори гетьмана могли відбутися навіть за відсутності претендента. Скажімо, Кирила Розумовського обрали гетьманом на раді в Глухові (лютий 1750 р.), але його самого на церемонії не було.

Натомість, посилювалася роль та значення старшинської верстви в управлінні країною. *Старшинська рада* і далі вважалася важливою та обов'язковою законодавчо-розпорядчою інституцією. Приміром, прерогатива призначення на генеральні уряди переходила до старшинської ради. До вагомих її прерогатив належало також право законодавчої ініціативи. Від кінця XVII ст. до участі в старшинських радах або з'їздах, крім козацьких урядників, запрошувалися також бунчукові та значкові військові товариші.

Попри незмінність у своїй основі організації політичної влади в Гетьманщині: поділу на три ланки урядів – генерального, полкового, сотенного – *принципи, форми й методи діяльності* цих урядів під тиском російського царя *зазнавали певних, а з часом – і суттєвих змін*.

Найбільш показовим було ставлення російської адміністрації до інституту *гетьманства*.

Після 1709 р. на генеральні посади гетьман мав право призначати лише спільно зі старшиною, і то лише отримавши на це попередній дозвіл царського уряду. До виконання своїх обов'язків новообраний генеральний старшина приступав після затвердження результатів виборів царем. Узаконювалося положення, за яким гетьман спільно з генеральною старшиною та полковниками обирали лише двох претендентів на вакантні генеральні уряди, із яких центральний уряд і здійснював призначення (царський указ від 28 березня 1721 р.). Поширилася також практика надання маєтностей та посад у Гетьманщині іноземцям, зокрема й без згоди гетьмана, призначенні офіцерів російської армії командирами козацьких полків. У результаті такої російської політики зростає залежність українського гетьмана від російського царя.

Певні зміни відбулися в структурі генерального уряду. Постійно діючим став уряд *генерального підскарбія* (1728), перші звістки про якого доходять із часів гетьманування Б. Хмельницького. Одним із генеральних підскарбіїв обов'язково мав бути російський офіцер. До слова, коло функціональних обов'язків генерального підскарбія охоплювало значимі питання, пов'язані з обкладанням і збиранням податків, організацією зберігання натуральних зборів. Генеральний підскарбій визначав дозорців по полках, установлював терміни сплати податків, контролював їх надходження до генерального скарбу. Зважаючи на те, що найбільш прибутковими були збори з млинів, генеральний підскарбій саме цьому промислу приділяв найбільшу увагу. До прерогативи генерального підскарбія входило також право видання дозволу на побудову нових млинів, контролю за дотриманням правил користування ними.

Поступово Петро I, оминаючи гетьмана й порушуючи українські права і традиції, почав *запроваджувати практику безпосереднього призначення козацьких полковників*. Старому виборному принципові також завдав удару новий порядок заміщення посад полкової старшини й сотників, на які тепер *рада полкової старшини й сотників вибирала тільки двох чи трьох кандидатів*, а остаточним призначенням клопотався сам гетьман, погоджуючи свій вибір із представником російської влади.

За таких умов зусилля української політико-правової думки спрямовувалися на обстоювання прав українців на власну державність

та історичний (традиційний-козацький) суспільно-політичний устрій. Однак у Гетьманщині, в межах Російської імперії, ці ідеї висловлювалися неспішно, опосередковано, здебільшого, у напрямі відстоювання *ідеї автономії української держави*. Натомість, по-іншому це звучало з-за кордону, з середовища першої української («мазепинської») політичної еміграції. Зусиллями її представників, що залишили по собі низку документів - політичних та правових актів, їх проєктів, листування тощо - було витворено супротивні підходи до облаштування майбутньої Української держави, як *незалежної та соборної*. Погоджуємося з О. Кресінім, що унікальність цих пам'яток для дослідження історії держави і права України, української політико-правової думки зумовлена особливими умовами їх створення. Відсутність військового та адміністративного контролю царського уряду й тривала діяльність еміграції дали змогу повніше відобразити витворені у попередній період ідеї та принципи й сприяли формулюванню нового комплексу ідей, що суттєво розвивали здобутки української політико-правової думки попереднього періоду⁵.

Отже, після придушення імперською Росією чи не першого «Українського здвигу» українська державна ідея розвивалася двома основними шляхами: в рамках першої політичної еміграції майбутня Українська держава уявлялася незалежною і соборною, а в межах Гетьманщини у складі Російської імперії щонайбільше – державною автономією.

PACTA ET CONSTITUTIONES LEGUM LIBERTATUMQUE EXERCITUS ZAPOROWIENSIS... /

«Пакти й Конституції прав і вольностей Війська Запорозького...» (1710)

Політико-правові ідеї еміграції пов'язуються, передусім, з діяльністю сподвижника Івана Мазепи гетьмана в екзилі *Пилипа Орлика*, який народився в жовтні 1672 р. поблизу Вільнюса. Освіту отримав у

⁵ Кресін О.В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття: Монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корещького НАН України, 2001. – С. 6.

Києво-Могилянському колегіумі. У 1698 р. він вже кафедральний писар Київської митрополії, а потім – старший канцелярист у генеральній військовій канцелярії, генеральний писар Війська Запорізького. Після відомих подій шведсько-російської війни (1708–1709 рр.) і Полтавської битви на території Туреччини, у Бендерах, опиняється увесь табір прихильників І. Мазепи, де після його смерті П. Орлика обирають гетьманом. Після того, як 1718 р. на полі бою в Норвегії було вбито короля Карла XII, з яким П. Орлик пов'язував надії на визволення України, він з родиною довгі роки змушений був бути емігрантом. Помер у травні 1742 року.

Пилип Орлик залишив по собі сповнену суспільно-політичних мотивів поетичну й публіцистичну спадщину – *«Алцід Російський»*, трактати *«Вивід прав України»*, *«Маніфест до європейських урядів»* та, зокрема, знамениті *«Пакти і Конституцію прав і вольностей Війська Запорозького...»*⁶. Ці документи конструюють нове для тогочасної української політико-правової думки концептуальне бачення державності - її характеру, форми правління, територіального устрою, поділу влади тощо. Проте найбільш відомим твором, в якому були викладені головні політичні та правові ідеї української політичної еміграції, справедливо вважається «Договір та постанова між гетьманом Орликом та Військом Запорозьким», більше відомий як *«Пакти й Конституція прав і вольностей Війська Запорозького...»* або (Бендерська) Конституція Пилипа Орлика⁷. Михайло Драгоманов бачив у ній вираз «ясної республіканської думки», сформованої під впливом європейського парламентаризму та лібералізму⁸. Цю тезу фактично підтверджує сучасний дослідник Тарас Чухліб, і навіть більше - на основі вивчення оригінального тексту «Пактів й Конституцій прав і вольностей Війська Запорозького...» доводить, що його творці спиралися на

⁶ Див.: Шевчук В. Пилип Орлик як письменник // Шевчук В.О. Муза Роксоланська: Українська література XVI-XVIII століть: У 2 кн. Книга друга: Розвинене бароко. Пізне бароко. – К.: Либідь, 2005. – С. 248-256.

⁷ Див. напр.: Кононенко В. «РАСТА ET CONSTITUTIONES ...» між традиційним і модерним конституціоналізмом / В. Кононенко // Український історичний збірник / Гол. ред. Т. Чухліб. НАН України. Інститут історії України, Рада молодих вчених. – Вип. 14. – К.: Інститут історії України, 2011. – С.17-33.

⁸ Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм // Драгоманов М. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С. Міщук; Приміт. Р.С. Міщука, В.С. Шандри. – К.: Либідь, 1991. – С. 419.

античну, пізньосередньовічну та ранньомодерну політико-правову традиції, використовуючи про цьому ідеї багатьох європейських мислителів: від Платона до Дж. Локка⁹.

Часто згадується той факт, що Конституція Орлика є першою демократичною Конституцією Європи, оскільки її поява випереджала більш-менш на вісімдесят років Американську (1787), Французьку та Польську Конституції (1791), з яких почався новий відлік історичного часу¹⁰. Ми більше схильні поділити думку Оксани Пахльовської, для якої, українська конституція належить своїй добі, з відповідними її детермінаціями та юридичними поняттями, і навряд чи можна ставити це явище в один ряд з першими демократичними хартіями кінця XVIII ст.¹¹. Подібну позицію займав М. Грушевський, коли зауважував про Конституцію П. Орлика: «При тім списано інтересні постанови, яке має бути правління гетьманське, хоч сі постанови не були здійснені, бо взяти Україну в свої руки сим людям не удало ся ніколи, - але вони цікаві, як вираз поглядів і бажань сих людей, що зв'язали свою долю з визволенням України. В постановах сих багато нового, що могло б бути важним кроком наперед»¹². Позаяк, Конституцію П. Орлика слід розглядати не лише як політичний та правовий, але й як культурний документ величезної ваги, незважаючи на те, що її як чинний юридичний акт можна вважати лише впродовж чотирьох років (1710-1714) і виключно на території Правобережної України, і визнали її у зазначені роки тільки два уряди - Швеції та Туреччини.

За формою Конституція... – це, з одного боку, - угода (договір) між генеральною старшиною та Запорозьким Військом, а з другого –

⁹ Див.: Чухліб Т. Ідеальна держава в Україні? Козацький проект 1710 року / Т. Чухліб // К.: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2011. – 103 с.

¹⁰ Напр., для українських вчених А. Г. Слюсаренка та М. В. Томенка ««Пакти й Конституції» є першою європейською конституцією в сучасному її розумінні (Див.: *Слюсаренко А.Г.* Історія української конституції : наук.-попул. вид. / А. Г. Слюсаренко М. В. Томенко – К.: Знання, 1993. – С. 9.); для вченого-конституціоналіста В. Шишкіна - правовий акт Пилипа Орлика 1710 року це є дійсно Конституція, яка випередила час (Див.: *Шишкін В.* Конституція, яка випередила час (про правовий акт Пилипа Орлика 1710 року) / В. Шишкін // День. - 2007. - 15 вересня. - С. 7.).

¹¹ *Пахльовська О.* Мазепа – архітектор європейської України ? / О.Пахльовська // Сила м'якого знака, або Повернення Руської правди / За заг. ред. Лариси Івшиної. - Видання перше. – К.: ПРАТ «Українська прес-група», 2011. – С. 611.

¹² *Грушевський М.* Ілюстрована історія України / М.Грушевський. – Нью-Йорк: Видавництво Чарторийських, 1967. – С. 383.

новообраним гетьманом. Це, як відомо, відповідало національній правовій традиції. За змістом – це документ, який у належних поняттях і термінах тодішнього права обґрунтовує державний устрій України. Тому ця угода в юридичному оформленні звучить як конституція¹³. Утім, як зазначає український історик Н. Яковенко, Конституцію П. Орлика 1710 року все-таки не можна вважати справжнім основним законом Української держави, оскільки це означало б вкладання новітнього змісту у добре відому стару форму *pacta et constitutiones* – типові на той час, зокрема, для Речі Посполитої договірні пункти, на дотриманні яких обраний володар (у Польщі – король, в Україні – гетьман) присягав перед вільним народом (у Польщі – шляхтою, в Україні – козацтвом)¹⁴.

Декларативні положення Конституції... - преамбула та перші три параграфи – також свідчать про неї як про *політичний документ, що має значення маніфесту «мазепинського» руху*, тобто програми борців за українську незалежність початку XVIII ст. Ця програма фактично зводилась до п'яти позицій: 1) Україна – Військо Запорозьке – мала бути незалежною державою; 2) православна віра - державною релігією; 3) встановлені кордони – «вічними» і недоторканими; 4) декларувалося затвердження шведської протекції над Україною (за суттю - фактично союзу двох держав); 5) наголошувалося на необхідності встановлення дружніх і союзних відносин з Кримським ханством.

Варто наголосити, що Конституція... як пам'ятка української політико-правової думки, цікава спробою її авторів (Пилип Орлик, Григорій Герцик, Андрій Войнаровський)¹⁵ намаганням з'ясувати витоки українського народу, показати його «давність» й споконвічність.

У документі це подається через відтворення теорії українського *хазаризму*: український (козацький) народ, «*давній та відважний*» раніше називався *хазарський*, мав велику територію і утворював незалежне князівство. Він був навернений у християнство Константино-

¹³ Див. напр.: *Струкевич О.К.* «Пакти й Конституції законів та вольностей війська Запорозького» (політико-культурний аналіз) / О.К. Струкевич // «Істину встановлює суд». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – Т.2. Наукові студії / НАН України; Ін-т історії України; Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. - К., 2004. – С. 348-349.

¹⁴ Див. докл.: *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Вид-во «Генеза», 1997. – С. 237-238.

¹⁵ *Борщак І.* Мазепа. Орлик. Войнаровський Історичні есе / І. Борщак. – Львів: Червона калина, 1991. – С. 21.

польським апостольським престолом, і навіть Візантійська імперія боялася хазарського кагана. А для встановлення союзу з ним імператор одружив свого сина з дочкою кагана і т.ін. Варто зазначити, що уведення у латинський варіант Конституції положення про походження хазарів-козаків від готів (свевів-шведів) також було міфом, однак викликаним вже потребою політичного моменту. За його допомогою, а також через право давнього «дружнього сусідства» і «тісного зв'язку любові» українців і Криму П. Орлик переслідував мету обґрунтувати історичну необхідність та неминучість коаліції Швеції, України і Кримського ханства¹⁶. Існує також абсолютно обґрунтована думка, що всі ці теорії були введені в Конституцію для пояснення позиції «мазепинського» руху – Україна *споконвічно була незалежною від Москви*, складовою частиною європейської християнської цивілізації. В. Шевчук переконаний, що у Конституції недвозначно йдеться про «московське насильство» і про необхідність звільнення Вітчизни «від московського підданства», яке є еквівалентом «московського ярма». Сам П. Орлик називав себе Тезеєм, що мав вивести «з лабіринту страшного рабства гарну Аріадну - нашу Вітчизну, котру стереже московський дракон, і повернути їй колишню волю»¹⁷.

У преамбулі Конституції також вказується на те, що вона складена для попередження самодержавних замахів гетьманів, які перейняли московську деспотію, для підтвердження старих вольностей. Але її функції в цьому плані істотно перевищують межі зазначеної тези. Разом з тим, тут варто знову погодитися з Оксаною Пахльовською, для якої Конституція Орлика - документ української політичної думки, в якому вперше цілеспрямовано викладена зовнішня концепція становища України. Але найцікавіший аспект - внутрішній: кодифікація прав і обов'язків громадянина¹⁸.

¹⁶ Шевчук В. Козацька держава. Етюди до українського державотворення. - К.: Абрис, 1995. – С. 198.

¹⁷ Шевчук В. Гетьман-вигнанець / В. Шевчук // Орлик, Пилип. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибр. твори / Пилип Орлик / Упоряд. та примітки М. Трофимука (латинські тексти), В. Шевчука. – К.: МАУП, 2006. – С. 11.

¹⁸ Пахльовська О. Мазепа – архітектор європейської України ? / О.Пахльовська // Сила м'якого знака, або Повернення Руської правди / За заг. ред. Лариси Івшиної. - Видання перше. – К.: ПрАТ «Українська прес-група», 2011. – С. 611-612.

Структурно Конституція складалася з 16 пунктів¹⁹ (також див.: *Додаток 3*).

Перший пункт Конституції проголошував православне християнство державною релігією України. Визнаючи православ'я як єдину вірну релігію, на державу (в особі гетьмана) покладался обов'язок піклуватися про його поширення та не допущення існування в Україні інших релігій. Вважаємо, що в умовах існування станово-конфесійної свідомості, цей пункт – фактичне свідчення намірів розбудови Війська Запорозького як української національної держави.

У другому пункті йшлося про вічність та недоторканість кордонів України, встановлених в угоді між Б. Хмельницьким і Річчю Посполитою (мається на увазі Зборівський мирний договір, 1649 р.). Звичайно, ці межі не охоплювали усієї української етнічної території, однак у документі вони подані як гарантований мінімум території, яка може потім розширитися й об'єднати решту українських етнічних земель. Попри такі ілюзорні перспективи в уяві авторів, доводиться констатувати, що було зафіксовано відступ від ідеї соборності Б. Хмельницького. Разом з тим, вкрай важливим елементом цього проекту є об'єднання Правобережної та Лівобережної України, тобто бачення етнічної, релігійної та мовної цілісності держави. Крім цього, зазначається, що Україна приймає шведську протекцію. Оскільки умови цього, по суті, міждержавного договору практично не вказані, то, вірогідно, вони залишалися таким ж, як і за договором Мазепи з Карлом XII. Союз із Швецією обґрунтовується як продовження співпраці, розпочатої Б. Хмельницьким і Карлом X Густавом.

Пункт 3 документу містить тезу про необхідність підтримання союзних відносин з Кримським ханством, що зумовлені історично і для сучасників були очевидними.

Конституція чітко ставить питання про владу та суспільство, власне, про права і свободи влади та суспільства і окремих його індивідумів та про їхню обопільну відповідальність в ім'я соціальної злагоди і християнських форм співжиття. У ній визначається нова форма існу-

¹⁹ PACTA ET CONSTITUTIONES LEGUM LIBERTATUMQUE EXERCITUS ZAPOROWIENSIS (Правовий уклад та Конституції) / Перекл. з латин. М. Трофимук // Орлик, Пилип. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибр. твори / Пилип Орлик. – К.: МАУП, 2006. – С. 25-72.

вання держави – правова, і вперше зафіксований устрій козацької держави. Цим питанням у документі приділено параграфи 10-11, 14-15. Кажучи сучасною мовою, в Україні за орликовою Конституцією встановлювалася парламентська республіка. Основою її мало стати загальне виборче право, виборність усіх цивільних і військових посад і принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу й судову.

Законодавчі функції покладалися на представництво *Генеральної ради*, що значно розширювалася за рахунок генеральної старшини, цивільних полковників з урядниками і сотниками, генеральних радників від полків (по декілька *«знатних ветеранів досвідчених і вельми заслужених мужів»* від кожного полку) і послів від Низового Війська Запорозького, а відтак - фактично набувала форми парламенту, з визначенням навіть термінів його скликання (три періоди скликання прив'язані до основних - зимового, весняного та осіннього - релігійних свят: Різдво, Великдень і Покрова, що поєднувало проєктовану козацьку республіку з традиціями Запорозької Січі). Усі парламентарі присягали на вірність державі.

Питання для обговорення на Генеральну раду (парламент) формулював і вносив гетьман. Новообраний гетьман складав присягу на вірність державі, був підзвітний парламенту, користувався прибутками з рангових маєтностей. Гетьман подавав кандидатуру генеральних старшин на затвердження парламенту (вірогідно). Разом з генеральною старшиною гетьман уособлював вищу виконавчу владу. Генеральна старшина мала подвійну звітність – перед гетьманом і перед парламентом. Вона постійно знаходилась при гетьмані. У періоди між сесіями парламенту гетьман вирішував певні законодавчі питання разом з радою генеральної старшини. Крім того, через раду гетьмана й генеральної старшини проходило офіційне міждержавне листування України. Важливо те, що владу гетьмана пропонувалося регулювати та делімітувати згідно з цілком визначеними законами, які не вільно було порушувати ні «зверху», з боку самої влади, ні з боку «низів». Генеральна старшина мала право вимагати звіту від гетьмана про його діяльність, «докоряти» йому «за порушення законів і вольностей батьківщини» й, очевидно, притягати до відповідальності. Натомість гетьман не мав права карати за образу чи змову проти своєї особи – це вже була компетенція Генерального суду. До слова, у Конституції судовій

владі приділено найменше уваги: Генеральний суд уповноважувався розглядати всі судові справи державної ваги.

Місцеву адміністрацію, за Конституцією, уособлювали полковники із полковими старшинськими радами (до яких входили і генеральні радники від полків), полковими і міськими підскарб'їями та нижчою адміністрацією. Полковники, як і гетьман, утримували певні рангові маєтності. Певні місця у Конституції присвячені й іншим питанням: розвитку науки й освіти, ліквідації орєнд, зменшення податкових зборів, обмеження свавілля старшини, організації поштової служби тощо.

Варто наголосити, що Конституція П. Орлика не мислилась як закон для привілейованих каст. Навпаки, основна увага в ній приділена саме непривілейованим категоріям населення, які закон має захищати насамперед. І в цьому, безперечно, слід шукати одну з «наймодерніших» рис цього документа. Зокрема, у Конституції постійно зустрічається формула: «люди вбогі», «посполиті люди». Категорія «посполитого люду» є соціально артикульована: в ній є «козаці вдови й осиротілі козацькі діти», що мають бути звільнені від податків та інших «посполитих повинностей». На думку автора, це найбільш вразлива категорія, і тому форми її захисту від внутрішньої експлуатації з боку козацької старшини, купецького стану тощо описані детально.

Отже, в Конституції П. Орлика – документі, у якому в належних поняттях і термінах тодішнього права обґрунтовується державний устрій України - вперше в історії української політико-правової думки цілеспрямовано координується концепція становища України в зовнішньому контексті з концепцією її внутрішнього устрою. Щодо зовнішнього контексту, то Конституція вперше юридично узаконює остаточний політичний вибір України - вибір незалежності. Основним ворогом української державності тут є «московське ярмо» (між іншим, термін П. Орлика). Найважливіше з внутрішньої концепції – це вперше юридично зафіксований устрій Козацької держави і систематизація прав і обов'язків громадянина. Загалом документ містить в собі такі політико-правові проблеми: 1. затвердження права Православної церкви під егідою константинопольського патріарха; 2. має бути ревіндований (повернений) давній кордон козацької держави на р. Случ; 3. усі поточні державні справи гетьман вирішує спільно із радою генера-

льної старшини, тричі на рік відбувається Генеральна Рада; 4. спроба відділення суду від адміністрації (не гетьман, а генеральний суд); 5. спроба відділення фінансів від адміністрації (гетьманський скарб – від державного); 6. полковники вибираються вільними голосами, а потім затверджуються гетьманом.

Правові підстави постанови української незалежної держави у «Маніфесті до європейських урядів» та «Виводі прав України» Пилипа Орлика

Заслуга Пилипа Орлика не тільки в тому, що він є можливим автор (одним з авторів), як вважають, першої в світі Конституції. Гадаємо, що не меншою його заслугою є те, що він окремо теоретично обґрунтував невід'ємне право українського народу на створення незалежної національної держави. І уперше в історії української суспільно-політичної та правової думки спробував, апелюючи до міжнародного досвіду, переконати європейських політиків у необхідності визнання Української держави як незалежної.

Погоджуємося з Т. Рендюком, що П. Орлик чітко усвідомлював можливий розрахунок України на міжнародну допомогу. Вона могла бути лише в тому випадку, якщо українська справа буде добре популяризована в Європі та європейські політичні кола будуть нею зацікавлені²⁰. Відтак відразу після підписання турецько-російського договору 4 квітня 1712 року він французькою і латиною укладає «Маніфест [до європейських держав]»²¹ (див.: **Додаток 3**), яким дає знати королям, князям, республікам та іншим християнським державам про причини, які схилили його прийти в Османську імперію і підняти зброю проти царя московського. А вони полягають в тому, що «природнім правом є визволятися від гноблення і трудитися, аби повернути те, що несправедливістю та переважною силою було у нас забрано: всім відомо, як трактовано нас у Московській імперії». Далі

²⁰ Рендюк Т.Г. Пилип Орлик: молдавські та румунські шляхи / Т.Г. Рендюк. – Чернівці: Букрек, 2013. – С. 113.

²¹ Цитати див.: Орлик, Пилип. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибр. твори / Пилип Орлик / Упоряд. та примітки М. Трофимука (латинські тексти), В. Шевчука. – К.: МАУП, 2006. – С. 120-126.

Орлик згадує гетьмана Б. Хмельницького і Московсько-Переяславський договір 1654 року. Наголошує на клятві московського князя Олексія Михайловича «вічно охороняти під своєю протекцією козацьку націю і руський народ». Вказує, що саме Москва порушила договір із Б. Хмельницьким: московський цар, порушивши *«закони та вольності козацької нації хотів обернути у рабство вільний народ руський»* (український – *авт.*). Тут йдеться про Петра I, який мав плани перетворити козаків у регулярну армію, а військо Запорозьке знищити. Гетьман І. Мазепа повстав проти цього, а те, що пішов на союз із Карлом XII, не має дивувати, бо «він у цьому наслідував гетьмана Б. Хмельницького, який уклав із найяснішим королем шведським Карлом угоду та військовий союз заради визволення Вітчизни від польського ярма». Тепер, після Полтавської битви, Україна стогне під ярмом Москви, і вже сам Орлик продовжує акцію Мазепи. Союз же України з Туреччиною почесний і вигідний для християнської нації. Далі коротко викладаються умови цього союзу.

Проте політико-правовою сутністю «Маніфесту» стало обґрунтування гетьманом права українського народу на боротьбу за визволення та створення власної незалежної держави. У цьому контексті П. Орлик, зокрема, писав: «Ми не можемо дивитись холоднокровно на нещастя, яким віддана наша нація, на порушення її прав у так багатьох випадках, ми одначе не будемо діяти з почуття помсти, але ми *керуємося виключно мотивом справедливості та згідно з правом, яке дозволяє кожному захищати свою власну справу й свою власну мету...*» І далі: «Яким би не був успіх нашої справи і якою б не була доля зброї, що її ми *за справедливістю мусимо підняти*, розрадою нам буде те, що трудилися, важачи самим життям нашим заради слави і користі нашої коханої Вітчизни...».

Варто підкреслити, що за допомогою «Маніфесту» П. Орлик у загальноєвропейський контекст тогочасних міжнародних відносин вмонтував українську справу. Він писав, що лише тоді *«...коли козацька нація буде оновлена в своїх правах»*, буде можливим досягнення *миру на континенті*. І ці слова чітко відповідали суті започаткованої гетьманом активної політичної та дипломатичної діяльності на європейському просторі: відображали геополітичну ідею головного представника мазепинської еміграції, а саме - бачення України як держави,

що своїм існуванням мала забезпечити зв'язок між східною та західною цивілізаціями, захищати західноєвропейський простір від подвійної загрози зі сходу - ісламської та, зокрема, російської експансії²².

Остання теза близько нагадує наші дні. Для порівняння. Глава українського МЗС П. Клімкін наголосив: якщо Захід дозволить втрату Україною її східної частини, то це стане «найбільш небезпечною помилкою», що призведе до замороження конфлікту та до гуманітарної катастрофи «зі всіма екологічними й іншими аспектами... У цьому сенсі суверенітет України є не тільки прецедентом, а й абсолютною цілью, щоби гарантувати безпеку Європи»²³.

Подальший розвиток політичні та правові ідеї Пилипа Орлика щодо обґрунтування підстав існування української незалежної держави, її місця і значення для новочасної Європи знаходимо в знаменитому «Виводі прав України» (або «Дедукції»)²⁴ (див.: **Додаток 3**) – одній з найважливіших пам'яток української політичної та правової думки XVIII ст., що написана французькою мовою і перебуває у науковому обігу лише неповні сто років: знайдена проф. Ільком Борщаком лише 1922 року в архівах замку Дентевіль, і опублікована ним через три роки у Парижі. Після І. Борщака оригінальний рукопис трактату не вдалося відшукати в жодному з французьких архівів. Ця обставина для частини українських істориків – М. Андрусяка, Б. Крупницького, О. Субтельного²⁵ – стала чи не єдиною підставою у тій чи іншій мірі сумніватися в автентичності пам'ятки.

²² Рендюк Т.Г. Пилип Орлик: молдавські та румунські шляхи / Т.Г. Рендюк. – Чернівці: Букрек, 2013. – С. 115.

²³ Україна готова до можливого нападу Росії, – Клімкін. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://uazmi.org/article/376415081>

²⁴ Цитати див.: Орлик, Пилип. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибр. твори / Пилип Орлик / Упоряд. та примітки М. Трофимука (латинські тексти), В. Шевчука. – К.: МАУП, 2006. – С. 132-143.

²⁵ Див.: Андрусяк М. Зв'язки Мазепи із Станіславом Лещинським і Карлом XII // ЗНТШ. - 1933. - Т.152. – С.35-61. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Naukove_tovarystvo_imeni_Shevchenka/Zapysky_Tom_152.pdf; Крупницький Борис. Гетьман Мазепа та його доба. – К.: Україна, 2003. – 240с. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.mazepa.name/history/krupnicki-1.html>; Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. - К., 1994. - 105с. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.mazepa.name/history/mazepyntzi.html>

Основна мета «Дедукції» - показати існування в Європі суверенної, вільної, єдиної та соборної України. Відтак, у документі, звертаючись до прикладів з європейської історії, гетьман послідовно обґрунтовував право українців на власну незалежну державу.

У преамбулі подав коротку історію визвольних змагань українців, починаючи від Б. Хмельницького. Тут, зокрема, вказується, що Б. Хмельницький утворив «незалежне князівство», гетьманський титул прирівнюється до князівського. Зазначається також, що «Україна залежала тільки під деяким оглядом від царів московських». «Це факт установлений, - пише Орлик, - і правда загальновідома, що козацька нація і Україна були вільними». Договір 1654 року називає «союзним», який порушила Росія, бо «царські генерали, скориставшись із довір'я козацької нації, хитрощами захопили велику кількість інших укріплень і потім почали командувати, мовби господарі, в цілій країні».

Документ заперечує думку про те, що царський уряд перебрав якісь права на землі Війська Запорозького від Речі Посполитої, наголошуючи, що Богдан Хмельницький 1654 року представляв державу, вже звільнену з-під влади Варшави та визнану низкою країн²⁶.

Далі у «Виводі прав України» подаються точки договору між Україною та Швецією. Автор вказує, що з часу Зборівського договору 1649 року Україну «визнали як князівство ціла Європа і навіть сам цар». Польща над Україною мала тільки право опіки, отже, тільки таке право й могла передавати Росії. Відтак, порушуючи права України, «московський двір належить уважати за узурпатора України».

Переконливо розкривши загарбницьку сутність української політики Москви та повну правову безпідставність її намагань «*відбрати Україні її вольності та привілеї*», П. Орлик доводив, що «*народ завжди має право протестувати проти гніту* і привернути уживання своїх стародавніх прав, коли матиме на це слушний час».

Як досвідчений дипломат, П. Орлик окреслив аргументи особливої зацікавленості Європи у відновленні прав України. Він першим з-

²⁶ Кресін О. В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття: Монографія / О.В. Кресін. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – С. 164.

поміж українських політиків прагнув показати, що реалізація української державної ідеї сприятиме збереженню миру в європейському регіоні й не призведе до порушення встановленої рівноваги: поки не будуть задоволені справедливі прагнення гетьмана П. Орлика щодо України, і поки Московський Двір не задовольнить справедливі скарги конфедерації, на чолі якої стоїть гетьман. І не треба лякатись, що в разі відновлення цього князівства (України – *авт.*) через ослаблення Московщини порушиться європейська рівновага. Навпаки – зміцниться. Свідченням цього - приклад Генеральних Штатів (П. Орлик має на увазі Нідерланди – *авт.*). При цьому він **застерігав європейські країни, що коли вони не допоможуть Україні звільнитися з-під московського ярма й утвердити свою державну незалежність, то зіткнутися із серйозною небезпекою з боку Росії, «яка незабаром може змагати до повалення європейської свободи** (виділення наше – *авт.*). Ті, що дбають про інтерес цілої Європи і кожної її держави, зокрема, легко *зрозуміють небезпеку для свободи Європи від такої агресивної держави*».

П. Орлик звертався до міжнародного права, яке «вимагає допомагати в крайніх випадках пригніченим громадянам», виходячи з обов'язків християнства, справедливості й гуманізму. «Це ж бо інтерес усіх європейських держав так зробити, щоб Україну звернено гетьманові Орликові, котрого вільно обрали і проголосили стани України... Міжнародне право вимагає допомагати в крайніх випадках пригніченим громадянам; тим слушніше, справедливіше і в більшій згоді з обов'язком християнства й навіть гуманності причинитися до відбудовування держав, пригнічених лише тому, що повірили в союз». В протилежному випадку, український народ був би змушений піддатися під турецьке панування. П. Орлик, закликаючи європейських правителів допомогти Україні здобути незалежність, особливо наголошував на тому, що відродження незалежної Української держави сприятиме захисту європейської свободи від загрози зі Сходу.

Отже, великою заслугою П. Орлика є його піонерська для вітчизняної політико-правової думки спроба теоретично обґрунтувати невід'ємне право українського народу на створення незалежної національної держави й переконати європейських політиків у необхідності її визнання. Аналізовані політико-правові трактати П. Орлика - важ-

ливі документи, які сигналізували європейським державам про значимість української справи. Впадає в око загальна подібність за змістом і формою основної канви боротьби за незалежність Української держави на початку XVIII та XXI століть. Енергійна, вперта та невтомна праця П. Орлика не могла залишитися безрезультатною. Насамперед, вона започаткувала процес налагодження стабільних зв'язків України з Європою, що пережила тривалий шлях безсумнівних успіхів, залишаючись актуальною і для сьогодишньої незалежної України.

Ідея автономії української держави у політико-правовій думці Гетьманщини

Ідея національної державності в Україні XVIII ст., в складних політичних умовах інкорпорації Козацької держави до складу Російської імперії, пропагувалася зусиллями освічених верств старшинсько-шляхетського стану Гетьманщини. Для більшості з них єдино можливою формою існування української національної держави була державна автономія Війська Запорозького, а боротьба за збереження його автономного статусу – виявом боротьби за національні права, що розумілися як козацькі *вольності*.

Прикладом заклику до відновлення колишніх вольностей є промова «*О поправлении состояния Малороссии*», що була виголошена на початку 50-х рр. XVIII ст. невідомим його учасником одного зі з'їздів старшин, а потім розповсюджувалась у рукописних копіях²⁷. У ній автор нагадує про колишню славу козаччини, згадує ті часи, коли «були в нас сейми або генеральні ради». Його ідеалом є правова, конституційна Гетьманщина, на взірць передових європейських держав. Водночас він виступає за відновлення станових судів та реформу державного ладу та судочинства, а керівною суспільною силою в державі бачить освічене українське шляхетство (козацьку старшину). І саме до цієї еліти звертається із закликом - об'єднати «всі сили розуму», зміц-

²⁷ Мельник Л. Ідея державності у суспільній думці Гетьманщини (XVIII сторіччя) // Розбудова держави. - 1999. - №1-6. - С.170.

нити їх «патріотичним натхненням», заради «відновлення колишніх Вітчизни вашої порядків і добробуту».

Наголосимо, що найбільшого розмаху козацько-автономічний рух набуває з другої половини XVIII ст., бо саме тоді, завдяки зусиллям кращих представників козацько-шляхетських родин – переважно т. зв. «сословию войсковых канцеляристов», синів козацької старшини, котрі після закінчення Києво-Могилянської академії (а нерідко й вищих навчальних закладів Європи), працювали канцеляристами в Генеральній Військовій канцелярії, почали вироблятися і входити в свідомість українського народу поняття про народність, націю та її права²⁸.

С. Величко, С. Лукомський, П. Симоновський та ін. взяли на себе місію факт за фактом документувати історію України-Гетьманщини, шукаючи при цьому підтверджуючих аргументів на користь ідеї козацько-старшинського автономізму, яка, на їхню думку, полягала в тому, що Україна завжди, і під будь-якою владою – Литви чи Польщі – зберігала свій окремих, себто автономний статус. А відтак в рамках царської Росії також має, так би мовити, історичне право на його збереження та розвиток. Такий, зокрема, посил знаходимо у праці Петра Симоновського «Короткий опис про козацький малоруський народ та його військові справи» (1765 р.), в якій автор відстоював ідею національно-старшинського автономізму²⁹.

Важливим аргументом на користь ідеї козацько-старшинського автономізму була теза про давність походження українських народу і держави, порівняно з російськими народом і державою та добровільність приєднання України до Московської держави. Наприклад, Опанас Шафонський ще у середині 1780-х рр. писав у своєму «Топографічному описі Чернігівського намісництва», що український («малоросійський») народ утворився раніше від російського, а історія України

²⁸ Мирончук А. Програмні документи українських автономістів другої половини XVIII ст. / Анатолій Мирончук // Етнічна історія народів Європи. - 2001. - Вип. 10. - С. 48.

²⁹ Див.: Симоновский П. И. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах, собранное из разных историй иностранных... / П.И. Симоновский. - М., 1847. – Режим доступу: <http://elbib.shpl.ru/ru/nodes/27443-simonovskiy-p-i-kratkoe-opisanie-o-kozatskom-malorossiyskom-narode-i-o-voennyh-ego-delah-sobrannoe-iz-raznyh-istoriy-inostrannyh-m-1847#page/1/mode/grid/zoom/1>

розвивалась окремо від історії Росії³⁰. А теза про те, що Україна не була завойована Росією, а добровільно приєдналась до неї – головна ідея «Розмови Великоросії з Малоросією»³¹, історико-політичного трактату у віршах, написаного Семеном Дівовичем 1762 р. на «честь, славу і захист усієї Малоросії».

Автор, висловлюючи протест проти російської централістської політики в Гетьманщині, досить чітко сформулював ідею окремої та самодостатньої, а головню, відмінної від російської, політичної культури України та її державності. Для нього формування української ідеї визначається як у патріотизмі, коли метою козацьких змагань постає боротьба «за віру і Вітчизну...», так і в праві України на автономію. Історики В. Смолій та В. Степанков схильні вважати, що Семен Дівович у своєму творі висунув положення про існування конфедеративного союзу України з Росією під верховенством корони Романових³². Тоді як для В. Шевчука, Україна у цій праці «...зовсім не виглядає частиною Росії, що приєдналася до свого природного тіла», а самобутність України виражається думкою, що російські царі є спадкоємцями київських³³.

Загалом ідея автономії, а то й ширшого суверенітету Гетьманщини була поширеною у певних колах українського шляхетства й старшини в останні роки її існування. Зокрема, повною мірою до програмних документів українського автономізму можна віднести петицію та резолюцію Генеральної ради старшини у Глухові у вересні 1763 року - «*Прохання малоросійської шляхти і старшини разом із Гетьманом про поновлення давніх прав Малоросії*»³⁴. Щоправда, із 23 пунктів пе-

³⁰ Див.: *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России / А. Шафонский. – К., 1851. – 724 с. – Режим доступу: http://history.org.ua/LiberUA/ShafChernNamTopOp_1851/ShafChernNamTopOp_1851.pdf

³¹ Див.: *Дівович Семен.* Розмова Великоросії з Малоросією 1762 року // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. 4. Кн. 2. – Середина XVIII ст. / Упор. В. Литвинова, В. Шевчука, примітки В. Литвинова.- С.115-145.

³² *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації.- К.: Альтернативи, 1997. – С. 305.

³³ *Шевчук В.О.* Муза Роксоланська: Українська література XVI-XVIII століть: У 2 кн. Книга друга: Розвинене бароко. Пізнє бароко. – К.: Либідь, 2005.– С. 548.

³⁴ *Прохання малоросійської шляхти і старшини разом із Гетьманом про поновлення давніх прав Малоросії, подане Катерині II у 1764 р.* // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. IV. Кн. 2. – середина XVIII ст. / Упор. В. Литвинова, В. Шевчука, примітки В. Литвинова.- С. 147-166.

тиції три чи не найважливіших, у яких знайшли вираження державно-автономістські ідеї, що мали прихильників серед старшини, були вилучені: «Про твільні вибори гетьмана», «Про суди і трибунали», а також «Про генеральну раду». Та все ж у пункті «Про вольності малоросійських козаків» делегати старшинського з'їзду просили підтвердити усі «давні права і вольності» козаків і козацької старшини, передусім, на вільні вибори гетьмана і старшини, «чиєму суду вони підлягали у військових справах, а у земських здавна судяться вони за тим самим правом, що й шляхетство; вони (козаки – *авт.*) зобов'язані були нести тільки одну військову службу, а від інших посад, податків і праці як вони самі, так і після їхньої смерті їхні дружини і діти, повинні бути звільнені». Йшлося також про зрівняння старшинських рангів з чинами петровської Табелі 1722 року. У відповідь на це цариця Катерина II 1764 року скасувала інститут гетьманства й утворила Малоросійську колегію, яка насамперед мала на меті поступово скасувати всі згадані «права і вольності» козацтва й ліквідувати Гетьманщину. На думку А. Мирончука, петиція 1763 р. була виключно автономістичною за своєю суттю, оскільки розглядала Гетьманщину як самостійну державу з власними кордонами, урядом, окремою економічною системою та національними особливостями³⁵.

Останні спалахи державницько-автономістських прагнень старшини й шляхетства бачимо на тлі виборів у Гетьманщині до Комісії із складання нового «Уложєнія» (1767-1768 рр.)³⁶.

Своєрідною відповіддю на наміри цариці Катерини II реформувати державно-адміністративний устрій Російської імперії (для чого й скликала названу Комісію) - зрозуміло, для нівеляції історично-правових особливостей окремих регіонів - була анонімна записка полтавського шляхетства, подана генеральному обозному С. Кочубею у 1767 році. У ній чітко видно бажання відновити й закріпити статус Гетьманщини згідно з Московсько-Переяславським договором 1654 року. Автори пишуть, що вони не згодні з багатьма положеннями «цир-

³⁵ Мирончук А. Роль козацько-старшинської самосвідомості у збереженні та відстоюванні національних прав та особливостей України другої половини XVIII століття // Етнічна історія народів Європи. Збірник наук. праць. – К., 1999. – С. 48 – 49.

³⁶ Див.: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. - К.: Дніпро, 2001. - Т. IV. Кн. 2. – середина XVIII ст. / Упор. В. Литвинова, В. Шевчука, примітки В. Литвинова. - С. 263-268.

кулярного листа» генерал-губернатора П. Рум'янцева (у якому оголошувався порядок і мета виборів у Гетьманщині до Комісії 1767 р.), оскільки, на їхню думку, він порушує права і привілеї гетьманської України та її станів. Л. Мельник також зазначає, що особливо голосний скандал розгорівся під час виборів і складання наказів депутатам до Законодавчої комісії - через вибори в Ніжинському полку та вимогами, зафіксованими в Наказі ніжинського шляхетства. У ньому поряд з вимогами про підтвердження всіх прав і привілеїв Гетьманщини та її станів містилася категорична вимога відновлення інституту гетьманства, проведення виборів «вольними голосами нового гетьмана», та ще й «купно с Войском Сечи Запорожской...». Як відомо, реакція царського уряду була рішучою: вибори були скасовані, обрані депутати й автори Наказу були заарештовані й віддані під військовий суд, який засудив головних призвідців і авторів Наказу - Я. Почеку, Д. Григоровича, М. Занькевича, Ф. Кониського, Д. Стожка, П. Жураківського - всього 16 осіб - до смертної кари (щоправда, згодом Катерина II помилувала засуджених)³⁷.

За часів роботи Комісії особливо активну діяльність проводив депутат від шляхетства Лубенського полку Григорій Полетика, який рішуче відстоював автономний устрій Лівобережної України і права українського шляхетства. Свідченням цього – подана 1768 року у Комісію Записка: «*[Історична звістка] про те, на яких умовах Мала Росія була під державою Польською...На яких угодах Мала Росія піддалася Російській імперії?...*»³⁸. На думку Полетика, у складі Речі Посполитої Україна мала республіканську форму правління: і шляхетство й духовенство користувалися усіма становими правами; після приєднання Гетьманщини до Російської держави, згідно з Жалуваними грамотами царів, і права, й станові привілеї були підтверджені, водночас гетьмани поступово, відсунувши шляхетство, узурпували його владу... Зменшення ролі шляхетства Полетика вважав початком «нешасливої» епохи в історії України, а через це зросла влада гетьманства, яку Полетика вважав шкідливою для України. Загалом Україну Г. Полетика

³⁷ Мельник Л. Ідея державності у суспільній думці Гетьманщини (XVIII сторіччя) //Розбудова держави.- 1999.- №1-6. - С.167-171.

³⁸ Див.: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. IV. Кн. 2. – середина XVIII ст. / Упор. В. Литвинова, В. Шевчука, примітки В. Литвинова.- С. 276-289.

бачив у складі Російської монархії з гетьманом на чолі, але щоб влада його була «у певних межах утримувана» (тобто, контрольована виборними старшинами), а привілейовані стани, щоб користалися усіма належними їм правами.

У ході роботи Комісії в цьому ж році було подано «Прохання» до Катерини II від малоросійських депутатів³⁹. В ньому міститься вимога зберегти в цілості «всі попередні права, привілеї, переваги, вольності» всіх станів Гетьманщини, а також зазначалася необхідність встановлення в Україні такого правління, яке узгоджувалося б «з *правами й привілеями нашими...*». Отже, можна бачити обережний натяк на відновлення колишніх установ Гетьманщини, хоч про відновлення її в повному обсязі вже не йшлося. Але сподівання цариці Катерини II на цілковиту лояльність членів Комісії (у тому числі депутатів від Гетьманщини) щодо існуючої державної системи не виправдалися. Матеріали роботи Комісії засвідчують, що поряд з виступами депутатів, які порушували питання про зловживання адміністрації, про кріпосне право, ставилися питання - представниками Гетьманщини та Прибалтики - про автономію своїх країн. Це стурбувало й налякало правлячі кола імперії, й невдовзі Катерина II розпустила загальне зібрання Комісії.

Треба зазначити, що окремі представники старшини, перейшовши на державну службу в Петербурзі, не втрачали інтересу до державного минулого України-Гетьманщини, прагнули з'ясувати причини її занепаду. Так, Олександр Безбородько (1746-1799 рр.) син генерального писаря Андрія Безбородька, який з 1775 року займав високі посади в Колегії іноземних справ, згодом був канцлером Російської імперії, домігся за імператора Павла I відновлення Генерального суду й деяких інших установ Гетьманщини, скасованих за Катерини II. Він листується з земляками в Україні у справі збирання матеріалів до української історії, і в одному з листів до невідомого кореспондента (від 3 серпня 1790 р.) дає власне цікаве пояснення, «...чому зник на Україні дух геройства». «...От того, что уже от некоторого времени место козацтва заняло школярство: вместо Палея Белоцерковского, Христа

³⁹ Див.: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. - К.: Дніпро, 2001. - Т. IV. Кн. 2. - середина XVIII ст. / Упор. В. Литвинова, В. Шевчука, примітки В. Литвинова. - С. 263-267.

Сенчанского, Лавра Остапского и других им подобных, заняты стали фирчиками и штатиками, которые сперва позакидав вылиоты, а потом в немецкое перебрались платье и сделались прямо такими, как покойный старый Степан Афендик говаривал: в поле не жолнер и дома не господар»⁴⁰.

Отже, у XVIII ст., особливо з другої його половини, основним питанням політичного життя козацької Гетьманщини стає протиборство російського імперського централізму з українським прагненням до автономії. Ідея збереження і розвитку української державності як автономної, її головними провідниками – козацько-старшинською верствою – розумілася як збереження козацьких вольностей, що ототожнювалося із захистом національних прав. І попри те, що поширення ідей розвитку української держави як автономної мало своїм наслідком появу української інтелігенції – носія національної свідомості, доводиться констатувати, що козацько-старшинська верства прагнула обмеженої національної автономії в рамках царської Росії, і при цьому виступала за збереження основ тогочасної системи.

Кодифікація права України-Гетьманщини як прихована спроба обґрунтування ідеї української автономії

Численні джерела, на яких ґрунтувалася правова система гетьманської України, з одного боку, обумовлювала відносну автономію її правового укладу, а з іншого – містила багато внутрішніх суперечностей⁴¹. Зокрема, прогалини у регулюванні суспільних відносин створювали певні труднощі в застосуванні правових норм і призводили до зловживань в українських судах. Така ситуація, природно, викликала необхідність систематизації чинного в Україні права. До того ж, різноманітність джерел правової системи вже також не відповідала тим феодално-кріпосницьким відносинам, які дедалі більше утверджувалися в Україні. Прагнучи юридично їх оформити, українські феодали висунули ідею укладення кодексу, який був би затверджений царсь-

⁴⁰ Цит. за: Мельник Л. Ідея державності у суспільній думці Гетьманщини (XVIII сторіччя) // Розбудова держави. - 1999. - №1-6. - С.171.

⁴¹ Див. докл.: Терлюк І.Я. Історія держави і права України : [навч. посіб.]. – Вид. 3-тє, перероблене / І.Я. Терлюк. – К.: Атіка, 2013. – С. 144-150; 150-154.

ким урядом. Своєю чергою, російський уряд мав у цьому інтерес: він розраховував на те, що кодифікація українського права сприятиме зближенню українських і загальноросійських правових норм.

Систематизацією правових норм займалися спеціально створені для цього комісії, а також ряд приватних кодифікаторів. Збірники уклалися російською мовою.

Хронологічно першою пам'яткою історичного розвитку українського права першої половини XVIII ст. був підготовлений невідомим укладачем *«Процес короткий наказний, що виданий при резиденції гетьманській»* (1734 р.). В основу цієї кодифікації, яка не набула офіційного значення, було покладено Литовський статут і *«Порядок»*. Структурно він складався зі вступу, 13 параграфів, короткого додатку і характеристики порядку винесення вироків. Основну частину становили нормативні акти, що регулювали тогочасний судовий процес. Важливого значення *«Процес...»* надавав розгляду тих категорій судових справ, які належали до проблем урегулювання майнових відносин і поновлення порушених речових прав: боргових (п. 5); земельних (п. 6); про майнові відносини подружжя (п. 7); про втечі селян (п. 13)⁴². Збірник використовувався як своєрідний посібник юристами-практиками судових та адміністративних установ⁴³. Складено його було при гетьманській канцелярії, однак укладач невідомий. Існує кілька редакцій цього Збірника, зокрема його переробка під назвою *«Акцес»*.

Подібне призначення – практичної збірки права для господарів, щоб застерегти їх від юридично неправильних кроків, мала укладена у 1730-1740 рр. *«Економіка коротка... права»*. Цей збірник також ґрунтувався на Литовському статуті і збірниках магдебурзького права, а також долучених царських указів, за якими заборонялося давати притулок утікачам, незнайомим та безпаспортним людям. Структурно він складався з 25 пунктів, в яких було виписано норми, що найчастіше траплялись у практиці господарювання: стосувались управління при-

⁴² Ткач Ар. П. Кодификация, памятники и основные черты права Украины второй половины XVIII – первой половины XIX ст. Автореф. докт. юридич. наук. - К., 1969. – С. 7-8.

⁴³ Пауук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782). – Львів: Вид-во ЛДУ, 1967. – С. 143.

ватним господарством, чиншового права, земельної власності, зобов'язальних відносин.

Нормативні акти російського законодавства (зокрема, окремі положення «Соборного уложення», «Статуту [устав - рос.] військового» і «Статуту вексельного») були серед пріоритетних джерел ще однієї приватної кодифікації - «*Випис прав*» або «Права малоросійські з книг Статута, Саксона і Порядка виписані» (упорядкована в 1744-1757 рр.). Більшість норм, уміщених у «Виписі прав», стосувалися майнових відносин. Тут наводилися поняття власності й визначалися способи набування права власності. Зокрема, як один із способів набуття права власності «Випис» указував давність володіння, визначаючи, однак, при цьому вже не норму Литовського статуту – 10 років, а 30-річний термін⁴⁴.

Найвідомішою з кодифікацій українського права першої половини XVIII ст. були «*Права, за якими судиться малоросійський народ*» (1743 р.)⁴⁵.

Ініціатива підготовки збірника виходила від російського уряду, який у «Решительних пунктах...» гетьманові Д. Апостолу (1728) запропонував укласти збірку чинного в Україні права в перекладі російською мовою. Роботу було завершено в результаті 15-річної праці спеціально створеної комісії, до складу якої входили представники козацької старшини й духовенства⁴⁶. Під час роботи над укладенням збірника комісія творчо використала першоджерела: Литовський статут 1588 р. (в польському виданні 1648 р.), правові книги магдебурзького і хелмінського права, гетьманські універсали, окремі російські законодавчі акти, реальну практику козацьких судів, українське звичаєве право. Багато норм і правових дефініцій комісія виробила самостійно⁴⁷.

⁴⁴ Месяц В. История кодификации права на Украине в первой половине XVIII в. / Месяц В. – К. : ВИНТИ, 1964. – С. 150-170.

⁴⁵ Див. : Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 / НАН України, Інститут держави і права ім. В.М.Корецького, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського ; упоряд. К. А. Вислобоков ; відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко. - К. : [б.в.], 1997. - 547 с.

⁴⁶ Кульчицький В.С. Кодекс українського права 1743 р.// Право України. – 1994.- №9. - С. 28-29.

⁴⁷ Яковлів А. Український Кодекс 1743 р. // Записки НТШ. - Т.4 (159). - Мюнхен, 1949. – С. 35-51.

«Права, за якими судиться малоросійський народ» як систематизований звід чинних в Україні-Гетьманщині правових норм структурно складалися з передмови і 30 розділів, що поділялися на 531 артикул і 1716 пунктів (за іншими даними *І. Бойка* – 532 артикули і 1607 пунктів)⁴⁸. Окрім того, до збірника було додано *Інструкцію кодифікаційної комісії* та перелік службових військових і цивільних чинів Гетьманщини («*Степенный малоросийского войскового знания порядок после гетмана*»). Кодекс демонстрував високий рівень юридичної техніки: давав пояснення цитат, що наводились у тексті, алфавітний покажчик, заголовки із зазначенням розділів і поданням короткого змісту артикулів.

Питому вагу у збірнику законів укладачі приділили поземельним відносинам. Кодекс також розкривав судову систему – систему «козацьких судів», яка склалася в Гетьманщині, містив норми судового процесу, адміністративного, цивільного і кримінального права. Однак провідною ідеєю збірника вважають захист феодального ладу та розширення можливостей для кріпосницької експлуатації селянства⁴⁹. Водночас у зводі обґрунтовувалося право Лівобережної України на автономне самоврядування. А це суперечило тогочасній царській політиці, поточному законодавству, спрямованому на створення єдиної правової системи Російської імперії. Саме ця обставина, на думку більшості вчених, була справжньою причиною того, що український кодекс не було вчасно затверджено⁵⁰.

1744 р. його подали на розгляд Сенату аби потім передати імператорові для остаточного затвердження. Відповідь надійшла лише через 12 років. Указом від 20 травня 1756 р. проект кодексу було повернено на повторний розгляд із метою внесення змін відповідно до вимог часу. Робота з перегляду «Прав...» тривала аж до 1767 р., однак не було завершена, і кодекс так і не було санкціоновано верховною владою (отже, не набув законодавчої сили). Незважаючи на те, в усьому масиві спеціальної літератури відзначається, що «Права...» вели-

⁴⁸ *Бойко І.Й.* Цивільне право Гетьманщини за Кодексом 1743 року. Автореф... канд. юрид. наук. - Львів, 1999. – С. 11.

⁴⁹ *Кульчицький В.С.* Кодекс українського права 1743 р.// *Право України.* – 1994.- №9. - С. 28.

⁵⁰ *Ткач А. П.* Про кодифікацію права на Україні у XVIII – першій половині XIX ст. / А. П. Ткач // *Вісник Київського університету, серія економіки та права*, 1961. – Вип. 1. – С. 240.

кою мірою відобразили той суспільно-політичний устрій Лівобережної України, який склався на середину XVIII ст., і фактично були збірником чинного законодавства. Вони дають найбільш повне уявлення про право Гетьманщини, правову культуру українського народу та розвиток правових ідей в Україні першої половини XVIII ст. Кодекс вважають першорядним джерелом для вивчення історії українського права, а також визначною пам'яткою кодифікації законів Східної Європи. У 1879 р. цю пам'ятку вітчизняного права відшукав, проаналізував та опублікував правознавець Олександр Кістяківський.

Кодифікаційні роботи другої половини XVIII ст., що проводилися в Україні, мали на меті закріпити економічне й політичне становище української шляхти, яке дедалі більше зміцнювалося, а також відобразити її прагнення відновити українську автономію. Найбільш помітними спробами систематизації правових норм в Україні того часу були передусім приватні кодифікації Ф. Чуйкевича, В. Кондратьєва, О. Безбородька.

Кандидат у члени Генерального військового суду *Федір Чуйкевич* упродовж декількох років розробив збірник під назвою «*Суд і розправа в правах малоросійських...*» (1750-1758 рр.). Структурно збірник складався з таких розділів: 1) Про докази; 2) Про рочки й роки (судова організація); 3) Про процес; 4) Про апеляції; 5) Про виконання рішення суду; 6) Про посаг, віно і привінок. Згодом автор додав розділи: про Апеляції зі Статуту (1754 р.); про давність земську (1755 р.); про суд польовий, підкоморський і комісарський, тобто межовий (1758 р.).

По суті цей збірник був витягом із польсько-литовського та російського законодавства, а також звичаєвого права, що діяло на Лівобережжі й Правобережжі впродовж XV-XVIII ст. Систематизовані у ньому юридичні норми закріплювали права українських державців на землю й маєтки, на залежність від них селян. Хоча праця Ф. Чуйкевича не набула офіційного характеру, вона безпосередньо застосовувалася у тогочасній судовій практиці й помітно вплинула на подальший розвиток правової думки в Україні. Зміст і рекомендації Чуйкевичевої кодифікації було, зокрема, враховано під час проведення судової реформи 1760-1763 рр.

Подібною до «Суду й розправи...» працею був збірник укладений *В. Кондратьєвим* під назвою «*Книга Статутів та інші права мало-*

російські» (1764 р.). Про його зміст дає уявлення структура: 1) короткий покажчик магдебурзького права з книги «Порядок» Б. Гроїцького; 2) виписка з книги Литовського статуту «согласних» артикулів; 3) витяги із книги «Порядок»; 4) екстракт з книги «Статут прав малоросійських», а також різні юридичні матеріали довідкового характеру (виписка про козацькі вольності і маєтки, копії указів, грамот і привілеїв, реєстр книги «Порядок», переклад алфавітного покажчика до Литовського статуту, списки гетьманських статей тощо)⁵¹.

Наступним кроком у напрямі систематизації чинних в Україні правових норм стало підготування групою правників під керівництвом секретаря Малоросійської колегії та члена Генерального суду *Олександра Безбородька* збірника під назвою «*Екстракт малоросійських прав*» (1767 р.). Усі правові норми з різних джерел, які діяли в Україні протягом майже двох останніх століть, у збірнику викладались у хронологічному порядку, – у цьому плані даний збірник був унікальним зводом, оскільки дозволяв відстежувати історичний розвиток різних інститутів права і виявити його основні тенденції.

Книга була збірником норм державного, адміністративного та процесуального права. О. Безбородько систематизував право по окремих розділах, розкрив регламентацію адміністративного управління та фінансової організації на Лівобережній Україні, показав джерела права, правові засади самоуправління міст, соціально-правове становище старшини, духовенства, козацтва, селянства. До збірки також додано інструкцію про судову організацію та судовий процес першої половини XVIII ст. Однак правові норми і в цій пам'ятці вітчизняного права були викладені таким чином, щоби довести необхідність відновлення попередніх «малоросійських прав», тобто автономного устрою України. Відтак зіткнувшись із централізаторською політикою російського самодержавства, скерованою на ліквідацію особливостей системи управління в Україні, «*Екстракт малоросійських прав*» також не було затверджено Сенатом як офіційний збірник права⁵².

⁵¹ *Ткач Ар. П.* Кодификация, памятники и основные черты права Украины второй половины XVIII – первой половины XIX ст. Автореф. докт. юридич. наук. – К., 1969. – С. 10-17.

⁵² *Ткач А. П.* Про кодифікацію права на Україні у XVIII – першій половині XIX ст. / А. П. Ткач // Вісник Київського університету, серія економіки та права, 1961. – Вип. 1. – С. 240.

І лише з остаточною ліквідацією автономії України та введенням губерньського адміністративно-територіального поділу чиновники Малоросійської експедиції Сенату розробили новий збірник правових норм, в основу якого поклали «Екстракт...» О. Безбородька, «Установлення про управління губерніями» (1775 р.) та інші акти, прийняті впродовж 1767-1786 рр. Цей збірник із новим обґрунтуванням дістав назву «Екстракт з указів, інструкцій і настанов» (1786 р.). Він містив норми як українського права, так і російського законодавства. Після затвердження Сенатом його було розіслано у «присутні місця» України для практичного застосування.

Отже, історія кодифікаційного процесу в Україні XVIII ст. свідчить, *по-перше*, що в основі тогочасних кодифікаційних робіт лежали зміни в соціально-економічних і політичних відносинах, а безпосередній вплив на кодифікацію українського права мала внутрішня політика російської самодержавної влади; *по-друге*, що українське право та українська науково-юридична техніка того часу були набагато краще розвинені порівняно з російським правом і російською юридичною технікою; *по-третє*, що наявність різних розробок правових збірок та нормативних актів гетьманської влади було ознакою високого рівня правової освіти, розвитку правових ідей у козацькій Україні, високої правової культури українського народу і такий же рівень правової свідомості українців. І останнє, напрям і зміст кодифікації козацького права засвідчує, що для старшинської верстви вона була прихованою спробою обґрунтування необхідності збереження автономного устрою для Гетьманщини або збереження козацьких вольностей, що отожднювалися із захистом національних прав.

Козацький конституціоналізм XVIII ст.: шляхи вирішення проблеми поділу влади між провідними суб'єктами політики

Якщо під конституціоналізмом⁵³ мати на увазі цілеспрямоване вибудовування такого суспільно-політичного устрою (термін «кон-

⁵³ Про дефініцію «конституціоналізм» див. докл.: Бориславська О. Сутність конституціоналізму: конституціоналізм як ідеологія, доктрина і практика обмеженого правління /

ституція» походить від латинського - устрій, лад), за якого суб'єкти політики, особливо провідні, діяли б у межах чіткого регламентування своїх повноважень, то, на наш погляд, пропоновані представниками української політико-правової думки XVIII ст. як в рамках першої політичної еміграції, так і в межах Гетьманщини в складі Російської імперії, шляхи вирішення проблеми поділу влади між провідними суб'єктами політики у Козацькій державі відповідали основним засадам сучасної теорії конституціоналізму. А це тільки підтверджує думку М. Орзіха про те, що конституціоналізм належить до тих явищ, які «виникли значно раніше, ніж сформувалися уявлення про них»⁵⁴.

Першорядне значення у вирішенні проблеми поділу влади, звісно, належить «Пактам і Конституціям прав і вольностей Війська Запорозького...» від 5 квітня 1710 р., які широко відомі як Конституція Пилипа Орлика⁵⁵ (також див.: *Додаток 3*). Поміщені у документ конституційні (у розумінні теорії конституціоналізму) пропозиції щодо поділу влади, а відтак - шляхи подолання владних суперечностей між провідними суб'єктами політики через обмеження повноважень окремих з них, свідчили про Конституцію П. Орлика як про документ, побудований на засадах конституціоналізму.

Конституційна норма як спосіб організації державних відносин за поділом повноважень передовсім орієнтувала на обмеження повноважень першої особи держави - гетьмана. Обмеження стосувалися владних повноважень гетьмана перед генеральними радами, підпорядкування гетьманської інституції конституційним нормам у справі здійснення правосуддя й загалом забезпечення прав козацької старшини перед найвищим керівником у державі.

О. Бориславська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2015. Випуск 61. - С. 247–256; Стецюк П. Про дефініцію «конституціоналізм» / П. Стецюк // Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2004. Випуск 39. - С. 171–180; Циверенко Г.П. Основні підходи до визначення поняття «конституціоналізм» у сучасній науковій думці / Г.П. Циверенко // Держава та регіони. Серія: Право. 2009. № 1. - С. 171–175 та ін.

⁵⁴ Орзіх М. Ф. Категориальное определение перспектив науки конституционного права // Наука конституционного права Украины: сучасний стан та напрямки розвитку: [матеріали виступів учас. «круглого столу» / за ред. А.П. Гетьмана]. - Х.: Право, 2009. - С. 50.

⁵⁵ PACTA ET CONSTITUTIONES LEGUM LIBERTATUMQUE EXERCITUS ZAPOROVIIENSIS (Правовий уклад та Конституції) / Перекл. з латин. М. Трофимук // Орлик, Пилип. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибр. твори / Пилип Орлик. - К.: МАУП, 2006. - С. 25–72.

Так, зорієнтованість гетьманської інституції на конституційну норму у справі правосуддя передбачало звуження судових прав гетьмана Генеральним військовим судом. Наприклад, при образі гетьмана обвинуваченого мав судити Генеральний військовий суд. Якби хтось із «військових урядників» будь-якого рангу вчинив злочин «чи то гонор Гетьманський насмілився образити», гетьман у жодному разі не міг їх покарати «приватною своєю помстою чи владою», а зобов'язувався передати справу на розгляд Генерального суду, який і визначав би факт вини та форму покарання («І хоч би яке неприхильне, а проте безстороннє рішення він ухвалив, - такому повинен кожен правопорушник підкоритися») (див.: п. 7). Як ознака обмеження влади гетьмана генеральними радами, на яких мали бути представлені полковники, старшина, сотники, посланці від Війська Запорозького Низового, серед іншого, передбачалася можливість критики гетьмана за порушення «прав та вольностей» й вимога до нього мати старшину «за побратимів, а не за слуг» (див.: п. 6).

Серед норм, зорієнтованих на забезпечення прав козацької старшини перед гетьманом як найвищим керівником держави, були ті, що розрізняли державні й приватні справи гетьмана. Так, виконання державних справ покладалося на генеральну старшину, а не на особистих гетьманських слуг (див.: п. 8). Владу гетьмана у фінансовій сфері мали обмежити Генеральні підскарбії - вони мали керувати фінансами Гетьманщини. Особисте майно гетьмана мало бути відокремлене від військового-державного; в кожному полку мало бути по два підскарбії (див.: п. 9) тощо.

Тут доречно наголосити на слушній думці В. Кононенка, який вважає запровадження у Конституцію П. Орлика правових норм саме з метою обмеження й поділу влади *істотними змінами* (тут і далі, виділення наше - *авт.*), які, власне, й надають документу рис Основного закону Нового часу, а також свідчать про еволюцію козацького конституціоналізму від традиційного до модерного. У підтвердження цієї думки автор, зокрема, наводить нові (порівняно з попереднім періодом або, за автором – модернізаційні – *авт.*) норми, що містяться у «Пактах та конституціях».

Так, на думку дослідника, якщо обмеження влади гетьмана генеральними радами було традиційним, то регламентація функціонуван-

ня цієї інституції свідчить вже про модернізаційні зміни; якщо положення про турботу гетьмана про добробут козацтва і посполитих - традиційне, то деталізація захисту козаків й посполитих від полковників, отаманів, сотників й усіх урядників у спробах останніх примушувати до панщини та інших видів робіт свідчить про модернізаційні зміни у свідомості творців української конституції раннього Нового часу (див.: п. 10). Подібний захист новообраним гетьманом представлено також в інших пунктах (див.: п. 11,12,13). І взагалі, для В. Кононенка найбільш характерною рисою української конституції, що відповідає «духу» раннього Нового часу, було саме обстоювання права еліти перед найвищим представником влади у державі⁵⁶.

Зрештою вже загальновідомим є твердження про те, Бендерська Конституція засвідчила чітку тенденцію до перетворення Ради старшини (за термінологією Конституції - «Генеральної Ради») на парламентську інституцію, учасниками якої були два провідних об'єкти політичного життя Гетьманщини. Тому логічним виглядає висновок О. Струкевича щодо підстав розглядати Конституцію П. Орлика своєрідною інституційованою ареною політичних змагань, з одного боку, гетьмана як уособлення загальносупільного інтересу, а з іншого - старшин як представників інтересів своєї верстви⁵⁷. Вважаємо, вже сам факт наявності у документі норм, спрямованих на обмеження владних повноважень першої особи у державі, мав стати пересторогою щодо недопущення свавілля у політичному житті проєктованого «Війська Запорозького» й одним з шляхів подолання суперечностей між його провідними владними суб'єктами.

Цікаво, що у межах Гетьманщини вироблення шляхів подолання владних суперечностей між провідними суб'єктами політики також концентрувалося навколо владних інститутів - гетьмана і генеральної старшини. Більш того, на межі XVII-XVIII ст., в умовах зміцнення влади Російської держави над козацькою Гетьманщиною, проблема подолання владних суперечностей між гетьманом і генеральною ста-

⁵⁶ Кононенко В. «PACTA ET CONSTITUTIONES ...» між традиційним і модерним конституціоналізмом / В. Кононенко // Український історичний збірник / Гол. ред. Т. Чухліб. НАН України. Інститут історії України, Рада молодих вчених. – Вип. 14. – К.: Інститут історії України, 2011. – С. 31-32.

⁵⁷ Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол. В.А. Смолій (від. ред.) та ін. - К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. - Т.1. – С. 213.

ршиною була в числі тих, які з погляду майбутнього козацько-гетьманської державності чи не найперше вимагали відповідного правового урегулювання⁵⁸. Відтак тамтешні представники політико-правової думки пропонували її вирішення у рамках двох взаємовиключних тенденцій. З одного боку, обґрунтовувалася ідея вслякого обмеження влади гетьмана переважно на користь генеральної старшини. А з другого, навпаки – посилення гетьманської влади.

Перша тенденція у державно-правовій практиці, на загал, складалася не на користь гетьмана ще з другої половини XVII ст. Як відомо, попри значні матеріальні можливості гетьмана, що, здавалося б, мало надати його владі більше шансів для вирішення питань на свою користь, насправді не могло забезпечити йому зміцнення гетьманських повноважень у нормативних актах - «гетьманських статтях». Головна причина цього – боротьба старшини за звуження гетьманських повноважень й нові особливості розв'язання владних суперечок між зазначеними суб'єктами, що пов'язувалися з домінуючою роллю при цьому царського уряду.

Від початку наступного, XVIII ст. боротьба старшини за пріоритет своїх прав перед гетьманськими набувала масово потворних форм у вигляді різноманітних чолобитних та доносів. В останніх, за звичай, насамперед наголошувалося на зраді звинувачуваного царю. Однак серед аргументів на користь своєї позиції автори таких документів, за спостереженнями О. Кресіна, часто висловлювали міркування, в яких містився чітко виражений комплекс політичних і правових ідей. О. Кресін, як найбільш показовий у цьому плані, наводить приклад матеріалів відомого доносу Василя Кочубея та Івана Іскри 1708 року, в якому гетьмана Івана Мазепу звинуватили, зокрема, у самовільному запровадженні податків, здійсненні зовнішньополітичної діяльності, розпорядженні маєтностями, а також у корупції та привласненні державних прибутків. При цьому, одним з найбільш виразних звинувачень гетьмана у цьому доносі є безконтрольне використання ним державного скарбу. Автори виступають за відокремлення останнього від

⁵⁸ Див. докл. напр.: *Горобець В.* Політичний устрій українських земель другої половини XVII-XVIII століть / В. Горобець. - К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – 96 с.

приватних коштів гетьмана та введення посади генерального підскарбія (скарбника), відповідального перед старшиною⁵⁹.

Подальшого розвитку такі ідеї набувають у літописі Самійла Величка, автор якого виступає за обмеження повноважень гетьмана на користь представницького органу - козацької ради (генеральної старшини і полковників). Автор найбільш поважного з-поміж відомих козацьких літописів наголошував на тому, що гетьмани після 1654 року порушили «старожитній гетьманський уклад» та старе козацьке право як сукупність звичаєвих норм, що визначали принципи станової демократії. Також козацький літописець обґрунтовує необхідність відділення «військового» (що належить до Війська Запорозького) та гетьманського скарбів, скасування непідзвітного контролю гетьмана над першим. Вирішення цього питання він бачить у запровадженні посади генерального військового підскарбія, підзвітного козацькій раді. У Літописі також зустрічаються засудження корумпованості гетьманів, наголос на тому, що козацтво обирало гетьманів під певними умовами тощо. Додаймо, що свої погляди щодо обмеження гетьманської влади на користь козацьких представницьких органів Самійло Величко непрямо виразив через включення до свого Літопису пам'ятки української політичної та правової думки - анонімного вірша кінця XVII століття «Ей, Іване, поповичу-гетьмане». У цьому вірші засуджується протиставлення гетьмана станам, порушення станових прав останніх, зокрема на участь в управлінні українською автономією. Нарешті варто зазначити, що дослідники помітили значну подібність у політичних та правових ідеях Літопису С. Величка з доносом Василя Кочубея та Івана Іскри, і припускає зв'язок цих пам'яток⁶⁰.

Що стосується ідеї посилення гетьманської влади, то у середовищі козацької старшини вона, з очевидних причин, дістала менше відображення в пам'ятках цієї доби. Разом з тим, звернемо увагу на декілька, з нашого погляду, показових творів.

⁵⁹ Кресін О. В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття: Монографія / О.В. Кресін. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корещького НАН України, 2001. – С. 130, 132-133.

⁶⁰ Кресін О. В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття: Монографія / О.В. Кресін. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корещького НАН України, 2001. – С. 133.

З-поміж таких, зокрема, додана до доносу Василя Кочубея «Дума пана гетьмана Івана Мазепи» - анонімного твору, в якому автор виявляє певний скепсис щодо здатності мас до активного політичного життя. Аргумент - різність вроджених здібностей. Твір наводить - як негативний приклад - політичний розвиток українських земель, де неоднаковість зовнішньополітичних орієнтацій та недостатній авторитет влади призвели до сумних наслідків - громадянської війни та поділу на кілька частин. Відтак автор, виходячи з того, закликає до згуртування українських політичних сил та послуху одноосібній владі.

Ідеї посилення гетьманської влади та набуття нею абсолютних рис у перших 1700-х роках висловлювалися Феофаном Прокоповичем, зокрема у драмі «Володимир». А подальший їх розвиток привів до формулювання мислителем однієї з найвиразніших апологій абсолютизму - «Правди волі монаршей», трактату, який назавжди змінив обличчя Росії, перетворивши її на імперію. Йдеться про обґрунтовану Ф. Прокоповичем ідею над централізованою державністю, на чолі якої стоїть одна особа (байдуже хто - цар, імператор чи президент), у якій церква фактично є частиною державного апарату. Її основне завдання полягає не стільки у душпастирській місії, скільки в ідеологічній підтримці імперського механізму⁶¹.

Тема посилення гетьманської влади - одна з провідних у написаному 1710 р. *Limonuci* Григорія Граб'янки. Автор, представник української політико-правової думки автономістської течії російської орієнтації⁶², звісно, також засуджує будь-які форми прямої демократії у Війську Запорозькому, які, на його думку, призводять до анархії та насильства. І загалом досить скептично оцінює здатність народних мас приймати будь-які політичні рішення. Він - прихильник фактично необмеженої влади гетьмана та перетворення цієї посади на спадкову. Що важливо - у політичних реаліях свого часу для Григорія

⁶¹ Володько В. Українці, які створили Російську імперію. Частина 1 - ідеолог Прокопович / В. Володько. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/01/26/18230/>

⁶² Див. докл.: Терлюк І.Я. Формування і розвиток у вітчизняній політико-правовій думці концепції України як Малоросії (до витоків російських імперських ідеологем) / І. Терлюк // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Збірник наукових праць. – № 782. – Юридичні науки. – Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2014. – С. 141–146.

Габ'янки головне джерело гетьманської влади - не обрання, а затвердження.

Отже, з-поміж низки політичних проблем козацької України початку XVIII століття чи не найважливіше значення мало вирішення проблеми поділу влади. Висловлені представниками української політико-правової думки з козацького середовища пропозиції щодо шляхів подолання владних суперечностей між провідними суб'єктами політики Війська Запорозького здійснювалися в рамках першої політичної еміграції та в межах Гетьманщини у складі Російської імперії. Ширші можливості мазепинської політичної еміграції дали їй змогу запропонувати концептуальні шляхи вирішення питання організації державних відносин з чітким поділом повноважень з оперттям на конституційну норму. Відомі «Пакти і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького...» від 5 квітня 1710 р. передовсім орієнтували на обмеження повноважень гетьмана, розглядаючи їх як засіб недопущення свавілля у політичному житті. Звідси, гетьманська інституція підпорядковувалася конституційним нормам у справі здійснення правосуддя, утверджувалася провідна роль права у відкритому політичному змаганні гетьмана та старшин, коли представники останньої отримували правовий захист у всіх випадках приватної чи публічної критики гетьмана щодо недоліків його політики тощо.

Натомість у Гетьманщині проблему поділу влади між провідними її суб'єктами внаслідок посилення російської імперської політики щодо обмеження української автономії було зведено до врегулювання владних суперечностей між гетьманами та генеральною старшиною. Головна боротьба навколо цього питання відбувалася у контексті обмеження/посилення їх повноважень. Проте вважаємо, що навіть попри те, що така боротьба відбувалася як цивілізованим (вироблення компромісних політичних та правових норм, елементів станово-представницької демократії), так і неправовим (доноси, змови) шляхами, вона стала складовою установок орієнтацій козацького середовища на конституціоналізм, себто - на цілеспрямоване вироблення за допомогою суспільно-політичних інституцій таких правових норм, які б регулювали відносини між репрезентантами влади і суспільством, між представниками різних владних інституцій та рівнів.

Політико-правові проекти козацького середовища XVIII ст. щодо недопущення свавілля у політичному житті

На наш погляд, є підстави стверджувати, що шляхом орієнтації на конституціоналізм українці раннього Нового часу, періоду існування Козацької держави, намагалися також вирішити проблему вивільнення політичного життя від *свавілля* (тут і далі виділення наше – *авт.*), тобто безконтрольності влади, відсутності законності і справедливості⁶³.

Так, «Пакти і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького...» (неофіційні назви - Конституція Пилипа Орлика, Бендерська конституція)⁶⁴ (*також див.: Додаток 3*), де викладені головні правові ідеї української політичної еміграції, були фактично альтернативою, побудованою на засадах конституціоналізму, централістській політиці не тільки Петра I, але й І. Мазепи⁶⁵, в якій автор ґрунтовно зосереджувався на питаннях вивільнення сфери політики від свавілля.

П. Орлик, генеральна старшина й верхівка Війська Запорозького, виходячи з історичного досвіду козацького державотворення, бачили майбутнє проектованої Козацької держави без загрози стати об'єктом насильства з боку гетьмана. Вони десь розуміли, що зарадити цьому можна було лише через право, і зокрема конституційну норму. Відтак підтримуємо думку О. Струкевича про те, що історична школа змагання в добу козаччини виховала у його учасників ставлення до права як до цінності⁶⁶.

⁶³ Свавілья. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B2%D0%B0%D0%B2%D1%96%D0%BB%D0%BB%D1%8F>

⁶⁴ PACTA ET CONSTITUTIONES LEGUM LIBERTATUMQUE EXERCITUS ZAPOROWIENSIS (Правовий уклад та Конституції) / Перекл. з латин. М. Трофимук // Орлик, Пилип. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибр. твори / Пилип Орлик. – К.: МАУП, 2006. – С. 25-72.

⁶⁵ Кононенко В. «PACTA ET CONSTITUTIONES ...» між традиційним і модерним конституціоналізмом / В. Кононенко // Український історичний збірник / Гол. ред. Т. Чухліб. НАН України. Інститут історії України, Рада молодих вчених. – Вип. 14. – К.: Інститут історії України, 2011. – С. 31.

⁶⁶ Струкевич О. К. Конституція П. Орлика на тлі політичної культури еліти України-Гетьманщини / О.К. Струкевич. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=2324>

Саме тому, гадаємо, у Конституції гарантувалися форми захисту суспільства не лише від зовнішніх ворогів, а й від зловживання місцевої влади. При цьому сфера громадська і сфера приватна суворо розмежовувалися. Зазначалося, наприклад, що військові особи та їхні слуги не мають права брати в населення задля приватних потреб «підвід та провідників» (арт. 14). Козацькому керівництву не вільно було «чинити насилля» над селянами, ремісниками та простими козаками, змушуючи їх до сезонних та інших робіт на власну приватну користь (арт. 10). Між іншим, як помітила О. Пахльовська, у соціальній частині Конституція П. Орлика виразно відбиває ряд пунктів мазепинських універсалів, що містили норми, спрямовані на захист міст, прав козацтва, міщанства, селянства, ремісничої верстви тощо⁶⁷. Автор Конституції уважний навіть до демографічного аспекту соціальної політики: «ясновельможний гетьман» має пильнувати, аби «людям військовим та посполитим зайві не чинилися утяження, наклади, пригнічення та здирства, через які вони, покинувши житла свої, звикли пріч іти і в закордонних державах шукати спокійнішого, легшого й кориснішого собі мешкання».

Конституційно-правову норму в «Пактах та конституціях» сприймали також як *регулятор кадрової політики*. Зокрема, у п. 10 зафіксовано усунення можливості для «захланних хабародавців [...] здобувати гетьманську прихильність принадами хабарів» і таким чином посідати уряди (владу на місцях – *авт.*).

Що стосується проявів конституціоналізму (у контексті продукування ідей обмеження влади – *авт.*) у межах Гетьманщини в складі Російської імперії, то з одного боку, маємо підставу говорити як про концептуальні конституційні ідеї на рівні наукової думки (про що вважаємо, варто говорити окремо), а з іншого, - про формування «*конституційного лобі*» у середовищі освічених кіл козацької старшини. Останні висловлювали конституційні ідеї здебільшого в анонімних документах у вигляді державно-автономістських прагнень. Чи не найбільш показовим в контексті запобігання свавілля у політичному

⁶⁷ Пахльовська О. Мазепа – архітектор європейської України ? / О. Пахльовська // Сила м'якого знака, або Повернення Руської правди / За заг. ред. Лариси Івшиної. - Видання перше. – К.: ПрАТ «Українська прес-група», 2011. – С. 612.

житті є свого часу введена Л. Окиншевичем у науковий обіг анонімна «Записка про потребу обмежити владу гетьмана»⁶⁸.

У зазначеному документі, вважаємо, сформульовано ідею право-вої держави, оскільки у політичному змаганні між гетьманом та старшиною невідомий автор передбачав провідну роль права та судового розгляду. Багато пунктів «Записки» перегукується з Конституцією П. Орлика 1710 року. Переважає думка, що документ був підготовлений кимось із претендентів на посаду одного з генеральних старшин напередодні виборів Д. Апостола (за іншими даними, він з'явився в останні роки гетьманування І. Скоропадського).

У «Записці» йшлося про обмеження влади гетьмана: виборна старшина мала контролювати дії гетьмана. Урядовці в Гетьманщині були зобов'язані наглядати за тим, щоб усюди був порядок і все робилося на користь «народу малоросійського». Призначення старшин на «уряди» мало здійснюватися гетьманом спільно з генеральною старшиною за рекомендацією уповноважених від полків. Звільнити їх з «урядів» можна було лише за вироком Генерального суду. Також декларувалося право власності та передбачалися правові гарантії для її захисту. Гетьманові заборонялося без суду накладати покарання на старшину й інших урядовців. Усі конфлікти мали розглядатися в суді «по правам малороссийским честным поступком без суровости и до-сады»⁶⁹. Значну увагу приділено й поліпшенню фінансової системи Гетьманщини.

Звернемо увагу: в «Записці» йшлося не про примітивне обмеження прерогатив гетьмана, а про створення такої системи балансування, яка б дала змогу узгоджувати інтереси сторін. І щоб досягти такого стану, автор документа пропонував механізм надання урядів гетьманом доповнити участю в ньому генеральних старшин, котрі б, з огляду на заслуги, висловлювали попередню згоду чи пропонували до числа претендентів осіб із середовища «несвоєків гетьманських». Такого

⁶⁸ Подаю за: *Струкевич О.К.* Правові погляди та конституційні ідеї козацької старшини / О.К. Струкевич // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т.1. – С. 213-216.

⁶⁹ Цит. тут і далі: *Струкевич О.К.* Правові погляди та конституційні ідеї козацької старшини / О.К. Струкевич // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т.1. – С. 213-214.

самого змісту порядок було передбачено запровадити і з приводу надання земельних володінь.

Щодо змагання інтересів сторін, яке виходило б за межі можливостей їх соціально-політичної взаємодії, документ пропонував посилити роль Генерального суду, який би вирішував усі питання у справах усунення з урядів, відняття маєтків, «смертних езекуцій» та публічних покарань.

Аналогічно до Конституції П. Орлика, анонімна «*Записка*» у питаннях учинення правосуддя пропонувала підпорядкувати гетьманську інституцію Генеральному судові: «Немалу з того образу народ малоросійський терпить на собі, що які справи чолобитні (йшлося про апеляції на рішення нижчих судових інстанцій – *авт.*) хоча бували розслідувані в Суді Генеральному і вирішені, проте ж і те судове вершення Гетьманська влада сама собою перевершувала зі своєї волі понад належні права малоросійські, а іноді і проти прав єдиним своїм міркуванням». Далі автор вимагав запровадження чіткого порядку, за яким апеляції розглядав би лише *Генеральний суд*: «А поза Суд Генеральний щоб ніхто судимим не був».

Так само провідної ролі права підготовлений анонімом документ вимагав і щодо проявів відвертого політичного змагання гетьмана і старшин: «Старшина Генеральна, які [...] затверджені будуть, щоб при владі гетьманській мали гідний респект і повагу в справах і в здійсненнях вільні голоси і силу дійсню. Також і полковники. А коли що вчиниться від влади гетьманської не за слушністю і порядком військовим всупереч, щоб без огуди і побоювання представляти ретельно до виправлення вказаної неслухності. І те б влада гетьманська сприймала за благо, не ставлячи собі того за досаду і протистояння («противность»), оскільки спільний обов'язок їх доглядати того що належить до доброго порядку і до користі народу малоросійського».

Оскільки анонімна «*Записка про потребу обмежити владу Гетьмана*» стосувалася лише питань регулювання владних відносин між провідними суб'єктами політичного життя Гетьманщини й не зачіпала питань регулювання взаємин між суспільними верствами і владою в цілому, вважаємо, що є всі підстави називати її проектом малої конституції.

На закінчення варто наголосити на певних відмінностях між аналізованими документами – Конституцією П. Орлика та анонімною «Запискою», зумовленими, як ми вважаємо, неоднаковими суспільно-політичними умовами їх появи. Зокрема, анонімний старшинський політико-правовий проект, укладений в залежній від імперської Росії козацькій автономії, нехтував правовими нормами, особливо майновими правами нижчих соціальних верств. Протягом часу існування козацької Гетьманщини маємо доволі багато прикладів беззаконня у сфері придбання чи й вульгарного силового, за тодішньою термінологією - «гвалтовного», відбирання землі у селян та козаків. Тоді як в «Пактах та конституціях» П. Орлика, як відомо, навпаки наголошувалося на потребі соціального захисту (козаці вдови, сироти – п. 11). Певні місця у Конституції присвячені питанням ліквідації оренд, зменшення податкових зборів тощо (п. 12, 15, 16)⁷⁰. Та попри зазначене, вважаємо, що маємо підстави констатувати, що загалом анонімна «Записка» була проектом реформування Гетьманщини й перетворення її на правову суверенну державу з обмеженою, завдяки залученню виборної старшини, владою гетьмана.

Отже, потреба у недопущенні свавілля у політичному житті козацької України XVIII століття стала складовою установок на орієнтацію козацького середовища на конституціоналізм. Таку тенденцію найбільш показово ілюструють тогочасні пам'ятки вітчизняної політико-правової думки, що створювалися за різних суспільно-політичних умов. Окрім відомої Конституції П. Орлика як найбільш показового наслідку діяльності Першої української політичної еміграції, на наше переконання, проектом малої конституції можна вважати анонімну «Записку про потребу обмежити владу гетьмана». Укладена в межах підпорядкованої Російській імперії Гетьманщини «Записка» не зачіпала взаємини владних інституцій та суспільства, його окремих станів, а тому її можна розцінювати як засіб регулювання відносин між провідними суб'єктами тогочасного політичного життя Гетьманщини - генеральною старшиною і гетьманом.

⁷⁰ PACTA ET CONSTITUTIONES LEGUM LIBERTATUMQUE EXERCITUS ZAPOROVIIENSIS (Правовий уклад та Конституції) / Перекл. з латин. М. Трофимук // Орлик, Пилип. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибр. твори / Пилип Орлик. – К.: МАУП, 2006. – С. 59-62.

Козацьке літописання XVIII ст. як вияв еволюції політико-ідеологічної концепції України як Малоросії

Погляд на Україну як на Малоросію в українській політико-правовій думці концептуально почав формуватися з останньої чверті XVII ст. Його представляли українські автори, які й заклали в українську політико-правову думку ідеологічні основи обґрунтування подальшого політичного розвитку України – російсько-центризму. Найбільш показовим й концептуально довершеним українським російсько-центричним твором став «Синопис» (1674 р.), у якому Україну і Росію вперше було поєднано, насамперед, через династію і релігію, а також етнос. Проте вже на рубежі XVII – XVIII ст. у розвитку української політико-правової думки вже проглядаються інші тенденції.

Так, відомий канадський дослідник-україніст Франк Сисин помітив, що тенденція пошуку історичної легітимізації для власної національної свідомості в звичний для тогочасного мислення спосіб, тобто в релігійній тотожності і в тягlostі династичної історії, відходить на другий план. Натомість «політичний народ» Гетьманщини - козацтво (а точніше – козацька інтелектуальна верхівка) затребували інакшої, пристосованої до нових реалій легітимізації, яка б обґрунтовувала їхнє право на владу, здобуту «през шаблю», оминаючи династичне право (тобто в світлі тогочасних владних доктрин – незаконно)⁷¹. Як відповідь на цей суспільний виклик постає новий історико-літературний жанр - козацькі літописи.

У знаменитому козацькому літописному триптиху (Самовидець, Г. Граб'янка, С. Величко) назва «Малоросія» стосовно України-Гетьманщини фактично закріплювалася, а також декларувалося виникнення нової історичної свідомості та розвивалася ідея лояльності до України як політичного утворення та її стосунків із Росією.

Так, автор «*Літопису Самовидця*»^{72*} досить точно відбивав старшинську ідеологію, на загал проросійську, таку, якої на зламі століть

⁷¹ Подаю за: Яковенко Н. Парадокси інтерпретації минулого в українському ранньонаціональному міфіві (на пам'ятках XVII - початку XVIII ст.) / Наталя Яковенко // Генеза (журн.). – 1997. - № 1(5). – С. 119.

⁷² Див.: Літопис Самовидця / Вид. підгот. Я.І. Дзира. – К.: Наук. думка, 1971. – 208 с.

дотримувався І. Мазепа (до 1705 року). А відтак відбивав, можна сказати, офіційну ідеологію тодішнього українського лівобережного уряду кінця XVII – початку XVIII століть. Свідченням того є прихильність автора до реєстрового козацтва, яке, на його думку, має посісти в країні становище колишнього польського шляхетства, негативне ставлення до посполитих (селян) й неприхильне - до Запорозької Січі, бо свавільники; ставлення з пошаною до польського короля та негативне до кримського хана, як взагалі до татар і турок; загалом, автор був прихильником цивілізованої згоди з поляками, до чого не дійшло через «пиху гетьмана Хмельницького». До Москви й московського царя автор так само ставиться прихильно. Загалом, він бачив Україну обов'язково під протекторатом іноземного володаря. Літописець був противником союзу з бусурманами, засуджував за те Б. Хмельницького та П. Дорошенка. З українських діячів пряму симпатію висловлював тільки Сомку та Сірку, зовсім негативно ставився до І. Виговського, Ю. Хмельницького, І. Брюховецького. В історичній літературі значиться, що «*Літопис Самовидця*» найавторитетніший серед козацьких літописів, з нього користувались інші козацькі літописці та історики XIX століття⁷³.

У другому із серії козацьких літописів, що вважаються найвидаватнішими, - «*Літописі Григорія Граб'янки*»^{*} - також виразно проглядаються автономістські тенденції російської орієнтації⁷⁴. Так, для автора, гадяцького полковника, Богдан Хмельницький – національний ге-

^{*} Літопис має такий (в українському перекладі) заголовок: «*Літопис Самовидця про війни Б. Хмельницького і про міжусоб'я, що були в Малій Росії, і про його смерть*». Продовжувачі довели цей твір до 1734 року, а сам він закінчується 1702 роком, коли, очевидно, й був написаний. Вперше виданий 1878 року Київською археографічною комісією за ред. О. Левицького. Прийнято вважати, що автором літопису був Роман Ракушка-Романовський, військовий та суспільний діяч часу Руїни.

⁷³ Шевчук В.О. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення / В.О. Шевчук. – К.: Абрис, 1995. – С. 300-301.

^{*} Його повна назва (в перекладі українською) така: «*Події великої, з вини поляків, кривавої, небувалої брані Б. Хмельницького, гетьмана запорозького з поляками за найясніших королів польських Владислава, потім і Казимира, яка в 1648 році почала виправлятися і за літ десять по смерті Хмельницького незакінченої, із різних літописців і з діаріуса на війні писаного, в місті Гадячу, працею Григорія Граб'янки зібрано і стверджено саможитних старожителів свідченням. Року 1710*». Вперше виданий 1854 року Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів у Києві. Охоплює події від найдавніших часів до падіння І. Мазепа, головна частина викладу – війни Б. Хмельницького.

⁷⁴ Див. : Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / Пер. із староукр. – К.: Т-во «Знання» України, 1992. – 192 с.

рой, а до І. Виговського ставиться неприхильно, засуджує Гадяцький договір, нотімість хвалить М. Пушкаря, прихильно ставиться до І. Самойловича за його вірність російській орієнтації, хоча зневажає І. Брюховецького. Ворог турків і татар: П. Дорошенка звинувачує у сплюндруванні України, і називає безбожником за його союз із турками. Загалом, прихильність автора до ідеї українського автономізму виражається у *послідовному наголошенні на договірній основі прийняття Україною царської протекції*. Проте він уже розуміє й біди, які та орієнтація приносить Україні: рішуче виступає проти російських зазіхань на Україну, які називає *«ігом московського самодержавства»*. В. Шевчук визнає Г. Граб'янку за автономіста полуботівського типу, тобто з тих, котрі змагалися за дотримання російським урядом Московських беззневих статей 1654 р., але не мислили України поза чужоземною залежністю. Також, на думку В. Шевчука, цікавою особливістю літопису Г. Граб'янки є усвідомлення автором державної традиції України від скіфів через Київську Русь до Козацької держави. Це засвідчує, що літописець цілком резонно вважає Україну спадкоємницею багатовікової державної традиції на своїх землях⁷⁵.

Так само автономістом російської орієнтації постає зі свого монументального літопису* Самійло Величко⁷⁶, хоча загалом - доволі стриманим: засуджує М. Пушкаря за його розкольніцькі дії, звертає увагу на російські зловживання і звірства в Україні, акцентує на негативних наслідках переходу України під царську протекцію. Зокрема, про один із них він говорить, даючи оцінку андрусівським домовленостям Росії та Речі Посполитої, які розділили козацьку вітчизну навпіл. В цілому С. Величко демонструє послідовність у відстоюванні ідеї добровільності та договірності приєднання України до держави росій-

⁷⁵ Шевчук В.О. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення / В.О. Шевчук. – К.: Абрис, 1995. – С. 310-311.

* Його повна назва така *«Сказание о войне казацкой з поляками через Зеновія Богдана Хмельницького, Гетмана войск запорожских, восемь лет шла. А около двенадцати лет тянулась с другими государствами у поляков, которым он Хмельницкий, при всесильной Божьей помощи, с казаками и татарами из тяжелого людского ига выбился и под великодержавное, пресветлого российского монарха Алексея Михайловича владения добровольно подвергся»*. Складається із двох самостійних книг: Перша книга обіймає події 1648-1659 рр., друга – 1660-1700 рр. Написаний 1710 року.

⁷⁶ Див.: Величко С.В. Літопис. Т.1. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, коментарі В.О. Шевчука. К.: Дніпро, 1991. – 371 с.; Величко С.В. Літопис. Т.2. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, коментарі В.О. Шевчука. К.: Дніпро, 1991. – 642 с.

ського царя - прийняття Військом Запорозьким протекції російського царя вважав історично виправданим. З цікавих моментів - у творі за-суджується жадоба до збагачення, корисливість, владолюбство, бо че-рез пристрасть до цих пороків зникає в людині любов до ближнього та суспільного добра, а також українська історія подається на загально-європейському тлі. Останнє В. Шевчук вважає недаремним, а «щоб показати уписаність України в європейський контекст»⁷⁷.

Характерною рисою козацьких літописів було те, що їх автори виявляли значну термінологічну непослідовність щодо назви «Украї-на». Так, Г. Граб'янка на позначення України або української території вживає назви «Русь», «Рось», «Россія», «Мала Россія», «Малая Рос-сія», «Малоруссія», «Малороссійская Україна», «Україна». С. Величко також називає козацьку Україну по-різному: «Русь», «Малая Русь», «Україна» та «Малая Россія». Проте незважаючи на це, наголосимо, що саме у козацьких літописах містилося чимало **нових визначальних положень концепції Малоросії**, що на той час формувалася. Серед останніх – теза про те, що Мала Росія та Велика Росія - це різні країни й народи; що ці дві країни поєднує лише спільний цар; Військо Запо-розьке, малоросійський народ і сама Малоросія добровільно уклали угоду спочатку з королем Польщі, а потім із царем Московії. Нарешті стверджувалося, що Малоросія та її народ завжди посідали певні «права та вольності»⁷⁸. Звідси, характерна риса усіх козацьких літопи-сів – наголошення на вирішальній ролі у вітчизняній історії українсь-кого козацтва та закріплення за ним політичного лідерства. Відтак ко-зацькі **літописи ілюструють появу нового типу української націо-нальної тожественості**, що зіперта не на релігійно-культурно-династичну, а на політичну формулу спільного служіння «козацькій малоросійській отчині нашій» як окресленій території, заселеній «ко-зацьким народом».

Додаймо, що позиція «відстоювання козацького інтересу» у кон-цепції Малоросії повністю розвинулася у вітчизняній суспільно-політичній та правовій думці упродовж другої половини XVIII ст.

⁷⁷ Шевчук В.О. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення / В.О. Ше-вчук. – К.: Абрис, 1995. – С. 309-310.

⁷⁸ Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії / Зенон Когут. – К.: Критика, 2004. – С. 149.

Спочатку ця теза з'являється у двох важливих джерелах - поемі Семе-на Дівовича «Разговор Великороссии с Малороссией» (1672 р.), а кі-лькама роками пізніше - у творах Григорія Полетики. Як про це йшло-ся вище, найважливішим у першому творі було категоричне заперечення концепції Малоросії як *частини єдиної і однорідної* Російської імперії. Так, персоніфікована Малоросія прямо говорить Великоросії, що вона присягала на вірність не Росії, а цареві. Автор навіть стверджує, що насправді Малоросія та Великоросія є окремими країнами, які пов'язує лише спільний монарх, і що Малоросія має власні права, гарантовані усіма царями. Григорій Полетика у своїх творах також наголошував на тому, що Малоросія завжди мала певні права, гарантовані московським царем⁷⁹.

Отже, літописні твори кінця XVII – першої чверті XVIII ст., бі-льше відомі як «козацькі літописи», фактично започаткували україн-ську державницьку традицію як похідне історико-політичного мис-лення на Лівобережній Україні-Гетьманщині. Вона ґрунтувалася на ідеї автономізму та українського патріотизму, однак при незмінній ро-сійській орієнтації. Сформована козацькими ідеологами, концепція Малоросії, в поєднанні з правовими засадами гетьманських «договір-них» статей 1669, 1672, 1687 років фактично стали політико-правовою основою обмеження української автономії, а в підсумку – її ліквідації.

Остаточна ліквідація залишків автономного статусу Гетьманщини та алегоричні протести національної еліти проти знищення козацької державності

Процес перетворення Лівобережної України на одну з провінцій Російської імперії прискорила ліквідація 1764 року інституту гетьман-ства. Замість гетьманського правління на Лівобережжі була створена II Малоросійська колегія на чолі з генерал-губернатором графом П. Рум'янцевим, який підпорядковувався лише Сенату та імператриці. До складу колегії входили вісім чиновників - чотири росіянина і сті-льки ж представників від козацької старшини. Останніх відповідно

⁷⁹ Докл. див.: Козут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії / Зенон Козут. – К.: Критика, 2004. – С. 102-116, 151.

зрівняли з чинами російських офіцерів: генерального обозного Кочубея – з чином генерал-майора, генерального писая Гуманського – з чином статського радника, генерального осавула Журавку і хорунжого Апостола – з чинами полковників. Графу П. Рямянцеву в таємній настанові цариця радила в управлінні Україною «мати вовчі зуби і лисячий хвіст».

Услід за ліквідацією гетьманства царський уряд провів низку інших заходів щодо цілковитого злиття українських земель з етнографічними російськими землями і усунення всіх відмінностей, включаючи й культурне життя. Зокрема, на території колишньої Гетьманщини заборонили вибори полковників, відкриття шкіл при церковних парафіях, провели секуляризацію (одержавлення) церковної та монастирської власності. Проведений за доручення уряду Російської імперії П. Румянцевим т. зв. Рум'янцевський опис - генеральна ревізія або ж генеральний опис Лівобережної України (Гетьманщини) призвів до погіршення економічного та юридичного становища селян, навіть козаків. Вони стали сплачувати нарівні з селянами так званий рубльовий збір. А частину козаків було прирівняно до державних селян, і взагалі закріпачено. Якщо на початку проведення перепису ще залишалася можливість для колишніх козаків «добитись козацтва», то під його завершення П. Румянцев розпорядився «у козаки» більше нікого не записувати». Фактично згаданою «ревізією» розпочалася ліквідація козацтва як соціального стану. До слова, перепис здійснювався методом військового погрому з обліком людей, майна, тварин і «навіть риби в ставках»⁸⁰.

Не могла вижити у складі уніфікованої структури імперії і Запорозька Січ. Поступово для російської монархії в соціально-економічному, політичному і військовому плані Запорозька Січ ставала вкрай небажаним явищем. Вона розглядалась як осередок можливого відродження української державності. А після російсько-турецької війни 1768-1774 рр., у якій, між іншим, понад 11 тис. запорожців своєю сміливістю й мужністю здобули пошану командування імперської армії, Запорозька Січ стала непотрібною і як військова сила. Усі

⁸⁰ Див.: Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / За заг. ред. А.П. Коцура, Н.В. Терес - Київ-Чернівці: Книги-XXI, 2008. – С. 239-241.

ці фактори і спонукали царський уряд до остаточної її ліквідації. Відповідно, вже у серпні 1775 р. набув чинності царський Маніфест про ліквідацію Запорозької Січі і приєднання її території до Новоросійської губернії.

Так само на Слобідській Україні, з метою подальшого обмеження наявних тут форм козацького військового та адміністративно-територіального устрою, а в підсумку – і їх повної ліквідації, царський уряд створив свої адміністративні установи - *Комісію по слобідських полках* (1763 р.) на чолі із секундонт-майором Є. Щербиніним, на яку покладалося завдання підготовки цілковитої ліквідації полкового устрою на Слобожанщині. Це було зроблено з утворенням *Слобідсько-Української губернії* (1765 р.) із центром у Харкові. Відтоді більшість заможних козаків переводилась у гусари, а інші – в селянський стан. Старшина одержала офіцерські чини й дворянський статус.

Після ліквідації Запорозької Січі імперські структури могли не побоюватися втечі селян на прилеглу до неї територію. 3 (16) травня 1783 р. Катерина II видала указ про повну заборону переходу селян з місця на місце, поширивши його дію на Лівобережжя та Слобожанщину, тим самим було *юридично оформлено кріпацтво*, і на українських селян поширювалися загальноросійські закони. На Лівобережній Україні у 1781 р. ввели новий адміністративний поділ, утворивши замість десяти полків три намісництва : Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське, а в 1783 р. козацькі полки упорядкували на зразок російських. І нарешті у 1785 р. вийшла «Жалувана грамота дворянству», як« зрівняла козацьку старшину з російський дворянством, перетворивши їх у замкнутий стан. Зокрема у грамоті підкреслювалось, що дворяни особисто вирішують питання про службу і навіть мають право служити в інших європейських державах. Дворяни повністю розпоряджаються своїми землям» яких без «суду рівних» їх не мають права позбавити. Підтверджувались також права дворян купувати селі фабрики, заводи, займатися внутрішньою і зовнішньою торгівлею, дворянина не мали права карати тілесно, а судили тільки рівні йому і т. ін.⁸¹. Упродовж 1789-1791 рр. внаслідок розпорошення реорганізованих козацьких полків між російськими, лівобережне українське козацьке

⁸¹ Див.: Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / За заг. ред. А.П. Коцура, Н.В. Терес - Київ-Чернівці: Книги-XXI, 2008. – С. 250.

військо повністю злилося з російською армією. А після заходів з уніфікації правової системи і поширення з 40-х рр. XIX ст. «Зводу законів Російської імперії» на територію підросійської України остання перестала існувати «як політичний організм із самостійним внутрішнім життям, її остаточно, за висловом Петра I, було прибрано до рук Росії»⁸².

Масових протестів проти інкорпораційної української політики Російської держави відомо небагато. Це, передовсім, жорстоко придушене російським військом повстання пікінерів у 80-х рр., що виникло як протест козаків проти злиття їх із загальною масою російських військ; повстанський рух під проводом Семена Гаркуші 1772-84 рр., який, проте, не мав політичного характеру. Особливо спричинило стихійний опір народу закріпачення: бунтували козаки Донецького і Дніпровського полків, у 1789 р. спалахнуло хрестоматійно відоме повстання в с. Турбях (територія нинішнього Глобинського району на Полтавщині), де повсталі селяни, запровадивши самоврядування з виборним управлінським органом - «Збірною громадською хатою», впродовж чотирьох років (до 1793 р.) самостійно вирішували всі громадські справи⁸³. Менш відомий виступ селян с. Морозівка на Полтавщині на чолі з С. Довгоп'ятом. Через безкровну боротьбу з поміщиками, за підтримки П. Рум'янцева, селяни домоглися того, що в березні 1785 р. суд визнав незаконність їхнього закріпачення і перевів із поміщицьких селян у державні, чого вони й бажали⁸⁴.

Звичайно, стихійні народні протести не мали передумов для перемоги, й закінчувалися поразками. Проте, навіть попри немасовість явища повстанські настрої були не тільки в козацьких і селянських «низах», але й також у середовищі яскравих представників козацько-старшинської (шляхетської-дворянської) частини руху «української

⁸² Див.: Терлюк І.Я. Історія держави і права України : [навч. посіб.]. – Вид. 3-тє, перероблене / І.Я. Терлюк. – К.: Атіка, 2013. – С. 130-142.

⁸³ Смолій В. А. Турбаївське повстання 1789—1793 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. - К. : Наук. думка, 2013. - Т. 10 : Т - Я. - С. 178.

⁸⁴ Білоусько О. А., Мокляк В. О. Нова історія Полтавщини (друга половина XVI - друга половина XVII століття): підручник / О.А. Білоусько, В.О. Мокляк. - Полтава: «Оріяна», 2003. – С. 223.

ірреденти»*. Іван Котляревський, Василь Капніст, Яків Козельський, Григорій Сковорода у своїх творах, написаних під впливом тодішнього революційного, антимонархічного руху в Європі й визвольних змагань народів, поневолених Османською імперією, висловлювали, що-правда на алегоричній формі, протест проти ліквідації Запорозької Січі, скасування політичної автономії та місцевого самоврядування.

Хронологічно першим проти інкорпорації України, хоч і на алегоричному рівні, був *Г. Сковорода*. Ще в 9-й пісні «Саду божественних пісень»: «Свій смисл усяка голова трима» - автор виразно сказав, що йому «свобода лиш одна вабна», він прихильник природного (Божого) закону: дійсне-бо те, що стверджує Бог, отож поет і бажає, щоб його край жив за природним законом: «Нехай потягне з кінця в кінець наш світ, як тягнуть магніти сталь». У час насильного включення України до Росії Г. Сковорода проголошує виразну філософську тезу про те, змішування природ, їх злиття є справжнє ідолоскаженство, і розрив з блаженною натурою, і незнання про Бога. Подовженням цих думок стала пісня 14-а »⁸⁵, яка, на думку В. Шевчука, стала безпосереднім відгуком на знищення Козацької держави, бо написана 1782 року.

Цей час зветься «бучею в цій годині», відтак указується, що треба пізнати, чи велика в світі міра «гідри-звіра» (алюзія на Дракона Півночі - Росію). Падіння гетьмана («булави») приводить до лихого слави. Від цього «серце побива тривога, руки зв'язані і ноги». Поет ставить питання: «Як минути сіті?» - адже Україна в них таки потрапила. Далі йдеться про «танець п'яної волі» - алюзія на пияцтво в Запорозькій Січі, тепер і в них «марна доля», тобто Січ знищено. Ставиться ще одне запитання: «Того звіра (Змія, Дракона, Гідри) куди ціль ведуть і міра?» Кладеться наука: «Треба вже прозріти». Далі йде: «Шле серен із

* *Ірредента* — італ. — *irredenta* з латин, *redimere* — *визволяти*. Гіпотетично під терміном «українська ірредента» розуміємо сукупність усіх українських дій, скерованих на врятування козацько-гетьманської держави й козацького ладу в останній третині XVIII століття. Уперше цей термін для характеристики окремих епізодів української історії кінця XVIII ст. використав *О. Мезько-Оглоблин* (Василь Капніст // Люди старої України та інші праці. - Острого-Нью-Йорк, 2000 (перевидання). - С. 71-125), згодом — *Ю. Лаврінченко* (Василь Каразин - архітект відродження. Матеріали і думки до 200-ліття з дня народження. 1773-1973. - Мюнхен, Вид-во «Сучасність», 1975. - С. 78-93).

⁸⁵ *Сковорода Г.* Повне зібрання творів: У 2-х т. - Т.1. - К.: Наукова думка, 1973. - С. 66, 72-74.

океану пісню солодкооманну», а в примітці пояснюється: «Серен - тобто пута, кайдани». Отже, від дій, що відбувалися у часі написання вірша (знищення Козацької держави) «бідная душа в розпутті, хоче назавжди заснути, землі не сягнувши». Цей повний розпачу вірш, за В. Шевчуком, - вияв почуттів тодішніх українців із національною свідомістю, яким, безсумнівно, був і Г. Сковорода, і водночас - гострий протест проти поневолення Росією (Гідрою, Змієм) України та її заковтування⁸⁶.

Та чи не найбільш відомим протестом антиінкорпораційної української політики Російської імперії на алегоричному рівні стала «Енеїда» І. Котляревського. Поема, що започаткувала епоху нової української літератури, творилася упродовж тривалого часу: від початку 90-х років XVIII ст. до 30-х років XIX ст., а повністю вперше надрукована лише у 1842 році. Здійснений В. Шевчуком докладний аналіз «Енеїди» як літературної і суспільно-політичної пам'ятки переконує, що приводом до написання поеми був насамперед факт знищення Запорозької Січі 1775 року, ліквідація козацької автономії у 80-х роках XVIII ст. та заснування Задунайської Січі⁸⁷.

Вже у першій частині на підтексті, тобто на доволі чітких історичних алюзіях, викладена історія українського козацтва та виписано побутові реалії українського народу. Загалом ця поема - одна з ланок у довгій дискусії між Росією та Україною при їхніх суперечностях, яка проходить у ряді творів XVIII ст.; в описі пекла поет бачить перебування України під московським пануванням, а в образі Турна - російського царя. Мета Енея - збудувати незалежну державу і Біле місто - саме до цієї мети він і йде чи пливе в морі часу зі своїм козацтвом. У просторих візіях поет бачить, що не Еней з козаками (образ Козацької держави) збудує своє царство, а лишень його нащадки, коли буде подоланий Турн, а це має статися обов'язково.

Василь Канніст, письменник і український патріот, запротестував «Одою на рабство» (1783 р.), що стала плачем над уярмленням України. Тут прямо йдеться про «Вітчизни з туюю такою уярмлення»

⁸⁶ Шевчук В. Національна ідея в Україні, зокрема національно-визвольна, та її подвижники. Історичний нарис. - К.: МАУП, 2007. - С. 170.

⁸⁷ Шевчук В.О. Муза Роксоланська: Українська література XVI-XVIII століть: У 2 кн. Книга друга: Розвинене бароко. Пізнє бароко. - К.: Либідь, 2005. - С. 649-669.

(«Отчизны моея любимой порабощенье воспою...»). По-перше, ці рядки з його «Оди на рабство» не залишають сумніву, що мова йде не про запровадження кріпацтва, а про політичне й соціальне поневолення рідного Краю. А по-друге, рідну землю поет бачить як удовицю («ско-рбної вдовиці» - пізніше відомий шевченківський мотив). У цілому вірш звучить як відважний протест проти указу 1783 року про закріпачення «посполитих» і селян Лівобережної України, поєднує соціальний протест із національним - з мотивом поневоленої України. Міста і села, які ховав од бід «свободи щит» (права та вольності) опинилися у побудованих Росією загорожах, відтак «наш ясний день» змінюється «у темну ніч»⁸⁸.

Пізніше В. Капніст стане одним із творців національно-визвольної місії 1791 р. до до пруського короля Фрідріха-Вільгельма II з пропозицією допомогти в повстанні проти російської тиранії. Власне участь В.Капніста в політичній конспірації 1791 року свідчить, що він цю думку й надію змінив, але не цілком, бо згодом опуститься до прославлення яремників своєї землі. В. Шевчук звертає увагу на те, місія В. Капніста мала під собою реальне підґрунтя. На той час українське військо ще зберігалось у формі десяти карабінерних полків з корпусом регулярної кінноти, його очолювала в основному козацька старшина. Усі вони добре пам'ятали колишню козацьку вольність і відверто жалкували за нею. Цю проблему намагалися вирішити шляхом погодження. Так, на початку 1788 р. В. Капніст подавав Катерині II «Положення, на якому може бути набране і утримане військо охочих козаків», проте цей проект не було схвалено. Відповідно в такій ситуації В. Капніст і вдався до своєї місії⁸⁹. Для О. Оглобина найочевидніше, що місія В. Капніста пов'язувалася з діяльністю Новгород-Сіверського патріотичного гуртка 1780-90 рр., який «прагнув відновлення української державної самостійності й відродження національної культури...пропагував ідею української самостійності»⁹⁰. До сло-

⁸⁸ Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. IV. Кн. 2. - Середина XVIII ст. / Упор. В. Литвинова, В. Шевчука, примітки В. Литвинова.- С. 345-348.

⁸⁹ Див.: Шевчук В. Нерозгадані таємниці «Історії Русів» // Історія Русів / Пер. І. Драча. - К.: Рад. письменник, 1991. - С. 24-26.

⁹⁰ Див.: О. Мезько-Оглобин (Василь Капніст // Люди старої України та інші праці.- Острог-Нью-Йорк, 2000 (перевидання). - С. 281-304.

ва, зауважимо, що в українській історіографії не має одностайності щодо тези О. Оглоблина про існування Новгород-Сіверського патріотичного гуртка. Зокрема, С. Плохій вважає її надуманою, принаймні недостатньо документально обґрунтованою⁹¹.

Вершиною творчості Василя Капніста, справжнім шедевром тогочасної літератури вважають сатиричну комедію «Ябеда»⁹², що є критикою російського судівництва в Україні. Написана (1796 р.) поетом у розквіті сил, вона увібрала увесь його попередній літературний і громадський досвід. Він висловив невдоволення українського громадянства, приниженого указом 1783 р. і невизнанням власних шляхетських привілеїв.

До числа сучасників доби «української ірреденти» належить філософ *Я. Козельський*, - автор кількох філософських праць, написаних в ідейному дусі «української ірреденти». Зокрема, його систему поглядів на сучасність і державу викладено у написаній 1768 р. праці «Філософські пропозиції»⁹³. У ній філософ проступає прихильником теорії суспільного договору, від якого, на його думку, будь-яка зі сторін може відмовитися, якщо вважатиме його шкідливим для себе. Право ототожнював зі справедливістю, і вказував, що закон має ґрунтуватися на праві, наголошував на тезі про те, що метою держави є суспільне благо, тобто захист прав своїх підданих, критикував кріпосне право, обґрунтовував необхідність знищення феодальних порядків. Між іншим, був одним з перших, хто теоретично засудив феодально-кріпосницький лад і в цьому був попередником О. Радіщева (а не навпаки, як твердили радянські історики). Козельський також засуджував загарбницькі війни і поневолення націй. А розглядаючи проблему злочину та покарання, Я. Козельський-філософ відстоював ідеї пріоритету духовних засад над приватновласницькими інтересами, спра-

⁹¹ Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / Авториз. пер. з англ. М. Климчука. – К.: Laurus, 2013. – С. 134-148.

⁹² Див.: *Топачевський А.* Поет та його «Ябеда» // Дзеркало тижня. – 2008. - № 11 (690) 22 - 28 бер.

⁹³ Див.: *Козельський Я. П.* Философические предложения // Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII ст. / под ред. С.А. Покровского. - М.: Юридическая литература, 1959. - 638 с.

ведливості, рівності представників усіх класів суспільства перед законом і судом⁹⁴.

Отже, остаточна ліквідація залишків автономного статусу Гетьманщини призвела до народних протестів проти інкорпораційної української політики Російської держави, насамперед, стихійного опору закріпаченню, які, однак, не мали передумов для перемоги, та, голов-но, - до алегоричних протестів національної еліти проти знищення ко-зацької державності. Протести українських інтелектуалів були спів-звучні з головними настроями доби «української ірреденти»: змаган-ням за правду й пізнанням істини, проникнутим визвольним змістом, а особливо проголошенням «вольності» за найвищу цінність.

Суспільно-політичний ідеал «української ірреденти»: ідеї «Духовного дому» Михайла Козачинського та «Горної республіки» Григорія Сковороди

Припускаємо, що основне завдання, як його для себе сформулю-вали інтелектуали доби «української ірреденти», полягало у вироблені в умовах нових випробувань для українців формули збереження наро-ду, його національної ідентичності. З цього погляду, особливої ваги набувають імена двох видатних вітчизняних філософів – Михайла Ко-зачинського, чи не найбільшою заслугою якого стало обґрунтування концепції «Духовного дому» як домінанти культури для збереження національної ідентичності та Григорія Сковороди, співця ідеалу сво-боди, рівності та братерства, що виражався у формулі т.зв. «горної ре-спубліки».

З-поміж складових творчості М. Козачинського чільне місце по-сідає концепція природного права. З природних прав мислитель виді-ляв: право на життя, право свободи совісті, право приватної власності, право вибору, особливо наголошуючи на останньому. На його думку, там, де немає вибору, немає і свободи. Щастя він вбачав не у володін-ні благами, які поділяв на природні (все те, що пов'язане із задоволен-ням природних потреб, - їжа, одяг, житло тощо) і штучні (блага, які

⁹⁴ Див.: *Олейников В. В.* Проблема кріпацтва у «Судженні про становище кріпосних се-лян...» депутата Я. П. Козельського / В. В. Олейников // Вісник Донецького національно-го університету. – 2008. – № 2. – С. 493–497.

самі по собі не потрібні для природи людини, але допомагають їй). М. Козачинський підкреслював, що існування людини неможливе без природних благ, але й наявність останніх ще не робить людину щасливою. А головне у житті – досягнення «природного щастя», бо основна мета всіх людських вчинків полягає саме в цьому⁹⁵.

Ідею домінанти культури для збереження національної ідентичності українців М. Козачинський умістив у формулу *Мудрості*, апологію якої створив у двох творах - драмі «Про смерть останнього сербського царя Уроша П'ятого» та, зокрема, у п'єсі «Образ пристрастей цього світу». Приводом до написання останньої стала надбудова нового поверху над старим мазепинським корпусом Київської академії. Автор подивився на акт будівництва як на алегорію. В. Шевчук вважає цей твір передусім цікавим викладом просвітницьких ідей, мазепинським мотивом і складною алегоричною грою. У творі прославляється Мудрість, без якої людина ніби мертва, на правдивий шлях веде лише вона, вона наставляє і виправляє людину. Сене Премудрості полягає у формулі - *треба вчитися, а не пробувати у власній волі, навчаючись сам у собі*.

М. Козачинський протиставляє двох правителів: Соломона й Нерона (за В. Шевчуком - під Нероном наші мислителі традиційно бачили Петра I [156. С.143]). У пасажі про І.Мазепу, який постає як Бунт, Україна виступає в образі Марса, а Росія - Беллони, повстанча програма подається без перекручень, але сам Бунт засуджується. І це чиниться з певною метою, бо як головне у творі виводяться Любомудрість і Премудрість. Вони пропагують потребу єднання з Мудрістю, яка має бути не в повстанні, а саме в Премудрості, яку підтримують Віра, Надія та Любов. Саме вони і мають оселитись у новозбудованому поверсі над Мазепиним, що є ніби підосновою новобудови⁹⁶.

Загалом алегорія М. Козачинського засвідчує спорудження духовного дому народу, що побудований на основі традицій боротьби за свою свободу. Автор повідомляє: час національних визвольних воєн після повстання І. Мазепи минув, нова епоха потребує нового мислен-

⁹⁵ Див. : Козачинський М. Філософія аристотеліканства / М.Козачинський // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. IV. Кн. 2. – Середина XVIII ст. / Упор. В. Литвинова, В. Шевчука, примітки В. Литвинова. – С. 19-40.

⁹⁶ Шевчук В. Національна ідея в Україні, зокрема національно-визвольна, та її подвижники. Історичний нарис. – К.: МАУП, 2007. – С. 142-143.

ня, нової мудрості, на рівні Премудрості, якій і належить збудувати національний Духовний дім, поєднати народ у вірі, позбутися розбрату, відтак надбудований новий поверх стає символом освітньої та культурної праці, яка провадиться у мирі та злагоді.

Філософські ідеї М. Козачинського як одного з безпосередніх вчителів, вплинули на формування поглядів засновника української класичної філософії Г. Сковороди. Останній розвинув ідею домінанти культури М. Козачинського у філософію «серця», адже, на його думку, почуття, емоції більш цінні, ніж тілесні бажання. З установки на «серце» виходять його філософські погляди, а також судження про політико-правову сферу життя, і зокрема ідею «Горної республіки»⁹⁷.

Мислитель розглядає суспільство як «юрбу» і «людей вибраних». При цьому «юрба» - це ті, котрі живуть лише в сфері матеріальних інтересів – вони бездуховні, що є ознакою малості людини. До «вибраних людей» належать не через приналежність до привілейованого стану, а від морально-етичного образу людини. А система виховання духовної, «вибраної» людини має ґрунтуватися на пізнанні себе. Така людина має бути чиста серцем та душею, живучи в непорочності та невинності, і саме їй належить виходити в «кола надгорні», плекаючи Мудрість; вона «водою духа бруд очей омие, вкусить мудрий плід правдивий». Юрбі протиставна, але духовно вона єднається з подібними собі, складаючи Горну республіку, властиво націю, бо нація - це духовне з'єднання свідомих людей⁹⁸. Таких людей може бути й небагато, проте: «Ліпше з одним розумним та добрим душею жити в любові та шані, аніж з тисячею дурнів» («Сова і Дрозд»). Образ такої людини - Діамант (байка 22) [119. С.121-123], гній тут - образ юрби⁹⁹.

Відтак для Г. Сковороди Горна республіка - це певна, позадержавна субстанція, в якій люди з'єднані в душі, тобто в ідеї. Ця ідея, не називається національною, але до національної ідеї, на думку В. Шевчука, Г. Сковорода байдужий не був, відтак його розмисли тут абстрагувалися - все це стало реакцією на державний і духовний зане-

⁹⁷ Скакун О.Ф. Питання держави і права у філософії Григорія Сковороди / О.Ф. Скакун // Право України. – 1995. - №2. - С. 49–50.

⁹⁸ Шевчук В. Національна ідея в Україні, зокрема національно-визвольна, та її подвижники. Історичний нарис. – К.: МАУП, 2007. – С. 144.

⁹⁹ Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2-х т. – Т.1. - К.: Наукова думка, 1973. – С. 115, 121-123.

пад України в другій половині XVIII ст., тобто і культурний, і політичний, коли Україна втратила остаточно свою свободу та систему освіти, хоча культурні вартості продовжувала творити, переходячи в ряд націй упосліджених і поневолених¹⁰⁰.

Дослідники звертають увагу, що намалювати картину нового суспільно-політичного ладу, покликаного змінити старий Г. Сковорода намагався, спираючись на вироблену ним оригінальну теорію «сродності». «Закон сродності» потребує від кожної людини займатися працею відповідно до природних нахилів, природного покликання. Для забезпечення нормального ходу суспільно-політичної машини необхідно, щоб праця була не тільки загальною, а й спорідненою, тобто працею за покликанням.

Принцип «сродної праці» філософом проголошується принципом республіканського устрою. За його теорією, природне покликання у людей різне і тому нерівне. Люди рівні за природою незалежно від їхньою походження, але нерівні в природних нахилах. «Рівній рівності» він протиставляв «нерівну рівність», при здійсненні якої люди, що мають нерівні природні здібності, одержать рівні можливості для їх повного виявлення. Хто схильний займатися хліборобством, хто - будівництвом, а хто - охороною держави. При республіканському устрої всі посади, аж до вищих, замінюватимуться за принципом «сродності», який є запорукою особистих і суспільних інтересів і водночас успішного функціонування всіх органів у державному організмі. Якщо чабан має природні здібності губернатора, міркував Г. Сковорода, то він мусить ним стати, і нічого поганого не трапиться, якщо губернатор, котрий має нахили до чабанства, стане чабаном. Від цього буде користь суспільству і їм обом, бо кожен у «сродній» праці знайде справжнє щастя. Він вірив: коли в науку і мистецтво прийдуть люди «по сродності», то це сприятиме не лише їх бурхливому розвитку, а й демократизації суспільства.

О. Скаун, висвітлюючи проблему держави і права у філософії Г. Сковороди, зауважила, що із суджень мислителя виходить, що право закладене саме в «сродній праці». Воно, як і справедливість, виходить від людини, і виражає міру й свободи - не стільки зовнішньої,

¹⁰⁰ Шевчук В. Національна ідея в Україні, зокрема національно-визвольна, та її подвижники. Історичний нарис. – К.: МАУП, 2007. – С. 144-145.

скільки внутрішньої. Звідси - ідея права полягає не в формально-владному примусі держави, а в регулюванні життя людини з врахуванням її буття в морально-ціннісному світі. «Сродність» (Як і відповідність своїй ідеї) мусить бути між природним правом як морально-ціннісним регулятором і правом чинним - «громадянськими законами»¹⁰¹.

Додаймо цікаву й концептуальну за змістом думку про те, що ідея «Духовного дому» М. Козачинського чи «Горної республіки» Г. Сковороди мала перспективне значення, бо йшлося про народження нової еліти гуманітарного спрямування, яка почала творити національну літературу, образотворче мистецтво, музику, театр, освітні заклади, займатися просвітою народу і створювати культурні осередки нового типу, видаючи газети й журнали, осмислюючи та вивчаючи власну культурну та політичну історію - саме ці люди створювали нові духовні цінності, які й стали посилюючим засобом для існування поневоленої нації, бо саме наявність таких прерогатив і давала змогу залишатися собою навіть за відсутності умов для самостійного чи навіть підрядного державного існування. Через це годі відбирати в поневолених народів назви «нація» тільки через те, що вони живуть неповнокровним життям - усе залежить од того, чи витворює певна спільнота автентичну духовну енергію, яка вливається, як реальний і безсумнівний чинник, в духовну енергію загальноцивілізаційну, не трапляючи своїх питомих рис¹⁰².

Отже, Найвидатніші філософи доби руйнування і знищення Козацької держави і М. Козачинський і Г. Сковорода основну увагу зосередили на обґрунтуванні необхідності збереження національної ідентичності. Перший – через ідею домінанти культури («Духовного дому») у національному житті, а другий - ідеалу свободи, рівності та братерства, що виражався у формулі т.зв. «Горної республіки». У час руйнування і знищення Козацької держави і М. Козачинський і Г. Сковорода переносили увагу із суспільних чинників на індивідуальні - нація бачилась їм не у «юрбі», а у самозбереженні вибраних,

¹⁰¹ Скакун О.Ф. Питання держави і права у філософії Григорія Сковороди // Право України. – 1995. - №2. – С. 49–50.

¹⁰² Шевчук В. Національна ідея в Україні, зокрема національно-визвольна, та її подвигники. Історичний нарис. – К.: МАУП, 2007. – С. 146.

свідомих її представників. Підставовою умовою для зростання чисельності таких вибраних людей мала стати освіта, самопізнання і моральне самовдосконалення кожної людини. Власне від чисельності національно свідомих членів суспільства об'єктивно залежить ефективність утвердження здорових народних поглядів на суспільно-політичний устрій, працю, щастя людей.

Українська державна ідея початку XIX ст.: «Історія Русів» та утвердження концепції Малоросії як особливої форми політичної свідомості в Україні

Розвиток української державної ідеї як ідеї побудови держави «козацької» нації завершується наприкінці XVIII - початку XIX ст., коли в підросійській Україні утверджується концепція Малоросії як особлива форма історичної та політичної свідомості. Тогочасний погляд на Україну як Малоросію мав свої особливості. З одного боку, це виявлялося в апології нащадками козацької старшини козацької історії Малоросії (у сенсі «Малоросійський край») як національної історії, політичній лояльності до Малоросії та її особливих конституційних й адміністративних прав. А з іншого – в особливій прихильності до імперії: себто водночас українська шляхта вважала, що Малоросія через спільного царя пов'язана з більшою Російською державою або імперією. Таке формулювання відмінностей між Україною та Росією, на думку авторитетного дослідника З. Когута, дозволяло українській шляхті зберігати політичний і соціальний устрій Малоросії, підтверджувати лояльність до царя й імперії та за бажанням, брати участь в імперському політичному та громадському житті¹⁰³.

Взірцем апології козацької історії Малоросії як національної, поза сумнівом, є «Історія Русів», твір, який небезпідставно вважають маніфестом українського патріотизму (О. Оглоблін) та народною історичною думою (М. Максимович). Сучасники переконані, що за своєю суттю «Історія Русів» є переважно політичним трактатом, вершиною тогочасної національно-політичної думки, що втілений в історію

¹⁰³ Див.: Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830. - К.: Основи, 1996. – 317 с.

чну форму, причому авторські думки й погляди не рідко подаються, з огляду на цензурні умови, у непрямій формі – шляхом приписування їх різним історичним діячам (у текстах вигаданих промов, листів, тощо)¹⁰⁴.

Досі до кінця не розв'язана проблема часу написання «Історії Русів» (діапазон поглядів щодо цього коливається: від кінця 60-х років XVIII ст., за Д. Дорошенком, і до першої чверті XIX ст., за І. Борщак-ом) та її авторства, яке приписують понад десятку більше чи менше відомим особам. Чи не остання версія, що висловлена відомим істориком С. Плохієм, обґрунтовано засвідчує, що автором твору був Степан Ширай, нащадок козацької старшини колишнього Стародубського полку (нині у Брянській області Російської Федерації), відставний генерал-майор і предводитель чернігівського дворянства, а часом його написання – 1818 рік¹⁰⁵.

Не зупиняючись на характеристиці твору (його жанр і зміст глобоко проаналізовані вітчизняними та зарубіжними дослідниками)¹⁰⁶, торкнемося лише найголовніших положень сформульованих у ньому політичних та правових ідей¹⁰⁷.

По-перше, автор вкладеними в уста гетьмана І. Мазепи словами звинувачує російський царат у крадіжці імені русів: «Відомо ж бо, що колись були ми те, що тепер московці: уряд, первинність і сама назва Русь од нас до них перейшла»¹⁰⁸, і тим самим проводить думку про те, що *державне життя українського народу бере початок за часів створеної саме ним, а не російським народом Київської Русі* (тут і далі підкреслення наше – *авт.*). Відтак, переконуючи, що Україна є прямою спадкоємницею Київської Русі, автор в українцях вбачає окремий від росіян народ.

¹⁰⁴ Див.: Шевчук В. О. Муза Росколанська: Українська література XVI-XVIII століть: У 2 кн. Книга друга: Розвинене бароко. Пізнє бароко. – К.: Либідь, 2005. – С. 630-648.

¹⁰⁵ Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / Авториз. пер. з англ. М. Климчука. – К.: Laurus, 2013. – С. 223-224.

¹⁰⁶ Див.: Шевчук В. Нерозгадані тасмніці «Історії Русів» // Історія Русів / Пер. І. Драча. – К.: Рад. письменник, 1991. – С. 5-28.

¹⁰⁷ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К.: Альтернативи, 1997. – С. 306-314.

¹⁰⁸ Цит. тут і далі за: Історія Русів / Пер. І. Драча; вступна стаття В. Шевчука. – К.: Рад. письменник, 1991. – 318 с.

По-друге, автор рішуче *заперечує протиставлення понять «Стародавньої Русі, або нинішньої Малоросії» та «України», яка начебто немає нічого спільного з Київською Руссю* (на це звернув увагу В. Шевчук)¹⁰⁹. Козацька Україна, починаючи від Дикого Поля «по обох сторонах річки Дніпра», розглядається як невід’ємна складова частина *«України Малоросійської власної, предковічної отчизни нашої, од Святого Рівноапостольського князя Володимира Київського...»*. Разом з тим, С. Плохій звертає увагу на те, що анонімний автор цілеспрямовано намагається уникати терміна «Україна», уважаючи його «польською інтригою». Натомість використовує поняття «Мала Росія», вводить термін «руси» та зводить в єдиний наратив історію «русів», козацького стану та малоросійського дворянства¹¹⁰.

По-третє, відзначаючи самостійність і *відрубність історичного розвитку українського народу від історії московського, литовського і польського народів, автор не проводить подібного розмежування з білоруським народом*. Загалом розуміння під поняттям «руський народ» спільно українців і білорусів було досить поширеним. В. Смолій та В. Степанков як приклад наводять універсал Б. Хмельницького до українського народу (травень 1648 р.), в якому наголошувалося, що поляки «підкорили істинні і прадавніх часів землі і провінції Сарматські, або Козацькі, наші, Руські, од Подоля, Волині і Волох посполу і аж до самого Вільня і Смоленська, довгі і обширні свої імущії, а саме: землю Київську, Галицьку, Львівську, Холмську, Белзьку, Подільську, Волинську, Перемишльську, Мстиславську, Вітебську, Полоцьку»¹¹¹.

По-четверте, у творі *вперше в українській історичній та публіцистичній літературі чітко сформульовано ідею, що найбільшою цінністю для народу є незалежна національна держава*. І саме в її досягненні автор вбачає смисл боротьби народних мас України з кінця XVI до початку XVIII ст. Не випадково в промову Б. Хмельницького, звернену до реєстрових козаків (весна 1648 р.) вкладається думка про законність виступу проти польського панування: *«Ми підняли зброю*

¹⁰⁹ Шевчук В. Нерозгадані таємниці «Історії Русів» // Історія Русів / Пер. І. Драча. – К.: Рад. письменник, 1991. – С. 21.

¹¹⁰ Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / Авториз. пер. з англ. М. Климука. – К.: Laurus, 2013. – С. 172-194.

¹¹¹ Див.: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. III. Кн. 1. – Третя чверть XVII ст. / Упор., передмова В. Шевчука. – С. 177.

не за для користолюбства якого або порожнього марнославства, а єдино на оборону вітчизни нашої, життя нашого і життя дітей наших, а так само й ваших! Всі народи, що живуть на світі, завжди боронили і боронитимуть вічно життя своє, свободу і власність; і навіть найнижчі на землі тварини, які суть звірина, худоба і птаство, боронять становище своє, гнізда свої і немовлят своїх до знемоги». Тут же висловлюється вкрай важливе положення про святість обов'язку українців захищати свою Батьківщину: «...більше всіх присяг ви зобов'язані своїй вітчизні – самою природою; і вірі святій, символом її, що ви його сповідаєте».

По-п'яте, неодноразово **підкреслюється добровільний, договірний і рівноправний характер українсько-московської угоди 1654 р.** Автор стверджує, буцімто російський цар у листі до Б. Хмельницького підкреслював: «...угоди про те і статuti суть права старі Малоросійські і Козацькі, котрі ми за ними укріпимо і підпишем за себе і наслідків наших, і не будуть вони порушувати вічно». Договірні статті були розроблені й зачитані в Переяславі московським послам, котрі, «погодившись з усім, у них написаним, підтвердили присягою своєю від особи Царя і Царства Московського про вічне і непорушне шанування умовлених договорів». Вони передбачали, що Україна залишатиметься «на всіх колишніх угодах і пактах, укладених з Польщею і Литвою і затверджених привілеями Королів Польських і Великих князів Литовських, і по них користуватися всіма перевагами і свободами вічно і без жодної одміни» впливало, що Українська держава не входила до Росії як її складова частина, а утворювала з нею військово-політичний союз (за словами згадуваної царської грамоти – «поєднання») на кшталт конфедерації. Щоправда, сам автор іноді вдається до терміну «протекція»¹¹².

По-шосте, автор **вперше переконливо розкриває антиукраїнський характер московської політики та виступає палким захисником збереження державної самостійності України**, демократичності й політичної форми правління, соціальних завоювань середини XVII ст. Однозначно негативна оцінка дається каральним акціям в Україні 1708–1709 рр., здійсненим підрозділами О. Меншикова: «За-

¹¹² Історія Русів / Пер. І. Драча; вступна стаття В. Шевчука. – К.: Рад. письменник, 1991. – С. 104, 135, 164.

гони війська Царського, роз'їжджаючи по ній, палили й грабували геть усі оселі без винятку і правом війни, майже нечуваним. Малоросія довго ще куріла після полум'я, що її пожирало». Проте щодо політичних переконань автора (та його оточення), історик С. Плохій робить висновки, що він «намагався примирити конфліктні лояльності – по відношенню до суверена та нації». Слідуючи, загалом, уже усталеному канону «добрих» та «поганих» гетьманів, автор вкладає свої думки в уста П. Полуботка – «він уособлює ідеального гетьмана, готового вмерти, захищаючи інтереси своєї нації, не зраджуючи принципу відданості правителів»¹¹³.

По-сьоме, у творі **республіканська форма правління протиставляється московському деспотизму**. Ілюстрацією цього є сцена відмови Б. Хмельницького від пропозиції «затвердження гетьманства спадкового в потомстві і фамілії його, Хмельницького» на тій підставі, що це буде суперечити «правам і звичаям народним».

По-восьме, **засуджується міжусобна боротьба еліти за владу**, яка для автора, послідовного поборника соборності козацької України, **одна з головних причин занепаду країни**. А виражаючи соборницькі уподобання, автор вважає, що до складу козацької держави повинні входити як землі, визначені Зборівським, іншими договорами, так і всі етнічні українські території. До них він включає як західні, кордон котрих визначено Б. Хмельницьким «по Віслу, аж поки мова руська чути», так і Слобожанщину. До того ж українські землі повинні бути об'єднані під єдиною владою гетьмана¹¹⁴. Політичним заповітом для нащадків звучить передсмертне застереження Б. Хмельницького з вимогою триматися «завше одностайної згоди і братерської дружби, без чого ніяке царство і ніяке суспільство стояти не може».

По-дев'яте, автор неодноразово підкреслює, **що носієм державної ідеї в Україні виступало козацтво**. Зовсім іншою є його оцінка шляхетського стану. «Шляхетство теє бувши завжди серед найперших чинів та посад в Малоросії і серед її військ, підводило під уряд її чимало мін підступами своїми, контактами та відвертими зрадами,

¹¹³ Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / Авториз. пер. з англ. М. Климука. – К.: Laurus, 2013. – С. 198-199.

¹¹⁴ Салтовський О. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX століття). – К.: Вид. ПАРАПАН, 2002. – С. 128-130.

задуманими на користь Польщі, а народів дало випити найгіркішу чашу запроданства і введенням його у підозру, недовір'я і в найбільш тиранські за те муки, урядом верховним по необачності над ним учинені, бо всім замішанням, неладові і побойцям в Малоросії, що після Хмельницького сталися, саме вони були причиною...»¹¹⁵.

По-десяте, **визнається роль геополітичного фактора в утвердженні незалежності Української держави**, витвореної в ході Національної революції. На думку автора, саме несприятливість геополітичного становища штовхала Б. Хмельницького до пошуку союзників за межами України.

По-одинадцятье, вперше в жанрі історично-публіцистичних творів **автор широко використовує нові як на той час терміни й поняття**: «революція» (для характеристики подій національно-визвольної боротьби середини XVII ст.), «нація», «національні вигоди і інтереси», «національні вигоди і інтереси», «патріот», «антипатріот» тощо.

Політико-правові ідеї «Історії Русів» у спеціальній літературі пояснюються не однозначно. Зокрема, на думку В. Шевчука, автор «закономірно творить своєрідний міф, на якому й буде свої візійні структури; йому не йдеться про історичну закономірність чи достовірність, навпаки, хоче витворити образ войовничого, історично активного народу...». Відтак, за В. Шевчуком, в «Історія Русів» подається не так історичний, як художній образ України, що випливало із завдання автора (чи авторів): збудити приспалий героїчний дух нації на прикладах героїчних подвигів предків¹¹⁶. Н. Яковенко переконана, що у творі отримала серйозне історіософське обґрунтування ідея державності. Власне саме ідея української державності, навіть попри те, що подавалася у дещо урізаному автономному вигляді, надавала твору опозиційного і навіть антиурядового характеру¹¹⁷. В. Смолій та В. Степанков мислять, що мають усі підстави стверджувати про те, що провідною ідеєю «Історії Русів» виступає **не автономія, а ідея неза-**

¹¹⁵ Історія Русів / Пер. І. Драча; вступна стаття В. Шевчука. – К.: Рад. письменник, 1991. – С. 113, 257-262.

¹¹⁶ Шевчук В. О. Муза Роксоланська: Українська література XVI-XVIII століть: У 2 кн. Книга друга: Розвинене бароко. Пізнє бароко. – К.: Либідь, 2005. – С. 636.

¹¹⁷ Яковенко Н. Гетьманська Україна під колесами просвітницьких ідеалів / Н. Яковенко // Сучасність. – 1997. - № 9. – С. 146.

*лежної соборної Української держави*¹¹⁸. Сергій Плохій взагалі відмовляється від вписування процесу творення «Історії Русів» у наперед визначене річище «національного відродження» та «розбудови нації». Для нього твір - це не маніфест російсько-української єдності або зародження українського націоналізму, а тільки спроба частини нащадків козацької старшини виторгувати якомога вигідніші умови інкорпорації в імперію – рівні правам російського дворянства.

До того ж, історик переконливо демонструє, що на початку XIX ст. у свідомості малоросійської еліти могли одночасно співіснувати лояльність до імперії/ династії та боротьба за права своєї нації (для ілюстрації: Полуботок помирає, захищаючи права своєї нації, але не повстає проти царя). Звісно, у тому вигляді, в якому нація та права розумілися в ту епоху, тобто як права дворянської корпорації, зокрема й боротьба за першість в імперії з конкуруючими дворянськими корпораціями. На відміну від багатьох інших народів Росії, нащадки козацької старшини були переконані (і це знайшло відображення в «Історії Русів»), що вони не завойовані підданці, а повноправні члени правлячої імперської нації, ба більше, її найдавніший, автентичний та головний компонент¹¹⁹.

Відтак вільно допускати, що в період початку XIX ст. ідею малоросійської батьківщини, а отже, малоросійську ідентичність, допомогло втримати панівне становище української шляхти в імперській адміністрації Малоросії, а також збереження тут українського звичаєвого права. Певну роль, гадаємо, відіграло епізодичне відновлення деяких традиційних малоросійських правових і військових інституцій. Та чи не найважливішим фактором цього стало зацікавлення історією і фольклором України.

Остання обставина підготувала новий етап у розвитку концепції України як Малоросії у вітчизняній політико-правовій думці. З одного боку, малоросійська ідентичність на Наддніпрянщині майже упродовж усієї першої половини XIX ст. й надалі залишилася формою самоусвідомлення нової української еліти. Так, Яків Маркович писав

¹¹⁸ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації.- К.: Альтернативи, 1997. – С. 313.

¹¹⁹ Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / Авториз. пер. з англ. М. Климчука. – К.: Laurus, 2013. – С. 10, 20.

«Записки о Малоросии» (1799 р.), а Дмитро Бантиш-Каменський видав упродовж 1822-1842 рр. чотиритомну «Историю о Малой России». А з іншого – появляється наратив «*малоросійської народності*». Крізь призму нового бачення історико-культурної спадщини, етнографічні особливості українців, «*мужицька мова*» і «*мужицька пісня*», криваві подробиці воєн і повстань стають переконливим свідченням культурної своєрідності та історичної осібності народу. А це в свідомості інтелігенції мало таку ж легітимізуючу роль, як династично-конфесійні чинники та військова доблесть для представників шляхти¹²⁰. У цьому контексті до ідеї «малоросійської народності» зверталися Осип Бодянський та Михайло Максимович. Останнім зокрема була започаткована історична та етнографічна школа народовського спрямування, яка домінувала в українській суспільній думці протягом цілого XIX ст. Визначальним у цьому сенсі був зв'язок з Малоросією для харківської інтелектуальної еліти. Так, укладачі - Розковшенко і Срезневський – включили в «Украинский альманах» (1831 р.) «все, що стосується Малоросії, зі смаком написане, і не дуже вчене»¹²¹. На наш погляд, першим паростком переходу від малоросійської ідентичності до української, була «Запорожская старина» (1833-1838 рр.) того ж Ізмаїла Срезневського. Хоча вона належить до числа дуже поширених тоді романтично-літературних містифікацій, але для наступних поколінь стає символом України справжньої (обмеженої не лише козацькою верствою), історичної. Під впливом цього збірника у свідомості національної інтелігенції закарбовується ідеальний образ вільнолюбного, однак зневаженого народу¹²². Невдовзі така візія насамперед виявиться у творчості Миколи Костомарова («Книга буття українського народу» тощо) та особливо яскраво засяє в творчості «пророка національного відродження» - геніального Тараса Шевченка.

Отже, на початку XIX ст. українська державна ідея розвивалася у руслі концепції України як Малоросії, більш того, остання в той час вже утвердилася як особлива форма історичної і політичної свідомості в Україні. Навіть знаменита «Історія Русів», книга, у корінь якої спра-

¹²⁰ Розумний М. Українська ідея на тлі цивілізації / Максим Розумний. – К.: Либідь, 2001. – С. 216-217.

¹²¹ Українські поети-романтики 20-40-х рр. XIX ст. – К.: Дніпро, 1968. – С. 32.

¹²² Див. докл.: Скринник М.А. Наративні практики української ідентичності: Доба Романтизму: Монографія / М.А. Скринник. – Львів: Каменяр, 2007. – С. 126-266.

ведливо ставиться природне право кожної нації чи народу на власне, самостійне, автентичне життя, в якій Русь бачиться в етнографічних межах українського народу, а козацтво визнається носієм державної ідеї в Україні, де відверто говориться про іноземні, в тому числі й московські, насилля над Україною також не була позбавлена «малоросійського фактора» – захист прав і привілеїв козацької нації у ній поєднувався зі збереженням лояльності до правлячої династії. Так само російська мова твору (на відміну від української мови «Енеїди» І. Котляревського), насамперед, засвідчувала пов'язаність спадкової козацької еліти з російським імперським ядром та віддаленість від її власного народу.

Загалом розвиток концепції Малоросії упродовж другої половини XVIII - першої половини XIX ст. насамперед ідентифікувався з особливостями історичної «малоросійської» свідомості. Остання еволюціонувала від відстоювання «козацького інтересу» до появи наративу «малоросійської народності». А зацікавлення історією і фольклором України започаткувало трансформацію малоросійської ідентичності в українську. І це був початок кінця політико-ідеологічної концепції України як Малоросії, й, відповідно, започаткування нового етапу розвитку (розуміння) української державної ідеї.

У підсумок відзначимо, що українці справді доклали чимало зусиль, і то на найвищих щаблях, до творення Російської імперії упродовж XVIII та на початку XIX століття. Але варто зауважити, що у ті часи поняття «імперія» було не лякачкою, а навіть певним ідеалом – таким собі гарантом стабільності й благополуччя, тоді як серце петербурзького сановника відпочивало в «милій серцю отчизні нашій – Малоросії». Розквіт же імперії стався пізніше, й там уже загалом обійшлись без українців.

ВИСНОВКИ

Появу в народі ідеї власної державності дуже часто прийнято вважати за ознаку політичного етапу в процесі його націотворення і, власне, за появу нації. З іншого боку, вважається, що на межі Середньовіччя і раннього Нового часу, нації виникають навколо вже існуючих політико-державних владних ядер, а ознакою, що супроводжує виникнення нації дуже часто є війна¹. У будь-якому випадку для виникнення нації, послуговуючись терміном М. Фуко², потрібен «зламний» період історії, коли протягом дуже короткого часу, відбуваються (або започатковуються) вкрай вагомими, епохальними змінами для народу, які висувають ідеї, здатні консолідувати суспільство до рівня нації, принаймні, стати прологом його нової якості.

Гадаємо, що для українців таким «зламним» історичним періодом стала друга половина XVI ст., коли новопостала польська за суттю держава - Річ Посполита - принесла з собою відмінний державний і правовий уклад й пригнічення руської (української) спільноти через втрату своїх попередніх законних прав – вольностей. Боротьба за вольності, в авангарді якої стало козацтво, спочатку призвела до появи (або відповідної трансформації) політико-державних інституцій (реєстрове козацьке військо, Запорозька Січ як символ борні за козацькі вольності), а незабаром – до тривалих війн з державою-утисником, фактично перманентних селянсько-козацьких повстань кінця XVI – першої пол. XVII ст., провідним помислом яких була ідея захисту своїх «споконвічних [старожитніх] прав і вольностей». Козацькі вольності сутнісно втрачають значення виключно станових, а набувають ознак консолідації українського суспільства – для більшості суспільних верств українців стають органічними ідеї козацького устрою, козацького права, ототожнених з козацтвом засад улаштування соціально-

¹ Лангевіше Дітер. Нація, націоналізм, національна держава в Німеччині і в Європі / Пер. з німецької. – К.: «К.І.С.», 2008. – С. 19-26.

² Фуко Мішель. Археологія знання / Пер. з фр. В. Шовкун. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – С. 7-9.

економічних відносин. Іншими словами, козацькі вольності стають тією національною ідеєю, що живила українське суспільство впродовж майже трьохсот років, до початку XIX ст.

Практикою козацького (тогочасного українського) державотворення й козацько-міждержавних відносин, а також українськими інтелектуалами, представниками вітчизняної політико-правової думки, які у козацтві вбачали чи не єдину силу, здатну вибороти втрачені вольності й захистити їх, було вироблено зорієнтований на впровадження комплекс правових та політичних ідей, який фактично стає доктриною української національної державності козацької доби, у сенсі керівної політичної програми для певного етапу козацького державотворення.

На етапі становлення ідеї козацької державності як національної державної ідеї, що обіймає період від другої половини XVI до середини XVII століття, провідним був задум козацької держави як автономного утворення в межах Речі Посполитої. Він зародився у колах вищого духовенства, шляхетства й верхівки козацтва як реакція на потребу правового урегулювання козацького питання у Речі Посполитій, що набувало ознак суспільно-станової та міжнародної проблем.

Наприкінці XVI ст. у вирішенні козацької проблеми особіне місце належить постатям київського католицького єпископа Йосифа Верещинського та ватажка козацького руху Северина (Семерія) Наливайка. Перший – піонер у пропагуванні ідеї використання українського козацтва як військових найманців із забезпеченням незалежного місця у суспільній структурі Речі Посполитої. Та найважливіше, - Й. Верещинський, висловивши ідею щодо козацтва як суб'єкта політичного процесу, став першим ідеологом Козацької держави у формі «Задніпровського князівства» з організацією територіальних полків. Тим самим зробив суттєвий крок до вироблення програми козацького автономізму, виявом якої загалом була і концепція С. Наливайка – домагався правового козацького простору на обмеженій території (Буго-Дністровське військо) в межах Речі Посполитої. До певної міри плани останнього були реалізовані Запорозькою Січчю, яка створила свою владу на широких степових просторах і звідти проводила самостійну політику, налагоджуючи зв'язки з різними державами.

З початку XVII сторіччя в українському суспільстві зростає роль козацтва, яке дедалі більше прилучається до боротьби за загальнона-

ціональні інтереси, стає основною соціальною базою й визначальним чинником процесів українського націотворення: шукає порозуміння й союзу з православним духовенством, шляхтою, міщанством на ґрунті спільної оборони «старожитної православної релігії». Гетьман П. Сагайдачний, провівши реформи козацтва, перетворив його у політичний чинник у боротьбі за державність. У творах Йова Борецького («Протестація»), Касіяна Саковича, Мартина Пашковського козацтво проголошується представником русько-українського народу, захисником церкви, продовжувачем і носієм його лицарських і державницьких традицій. На новий рівень розуміння місця козацтва у державотворчих процесах підняв митрополит Петро Могила, який спробою реального втілення ідеології духовного об'єднання українського («руського» - за тодішньою термінологією) народу навколо православної церкви виробив ідеологічні засади збереження українцями права на власну національну ідентичність. Вивищуючи закон і право як головну засаду громадянського життя, П. Могила плекав ідею політичної самодостатності Русі. І ця ідея мала реалізуватися в [Українській] державі, яка б не підлягала ні польському королеві, ні московському цареві. Духовні акції Петра Могили підняли українську еліту на вищий щабель: підготували до усвідомленого сприйняття національної державності, а отже й готовою до державотворчих змагань.

Політико-правова ідеологія українського державотворення в роки Національної революції середини – другої половини XVII століття, зокрема, в період Хмельниччини, ґрунтувалася на принципах розбудови національної, незалежної та, головне, соборної держави. Сформульоване положення про соборність Української держави стало основою української національної державницької ідеології, її визначальною складовою у визвольних змаганнях українського народу впродовж наступних кількох століть.

Юридичне закріплення української козацько-гетьманської державності відбулося на основі Зборівської та Білоцерківської угод (як автономія в межах Речі Посполитої) та Московсько-Переяславського договору з Московською державою (політично-васальна залежність). Значення останнього полягає в тому, що він у політичному відношенні юридично засвідчував на міжнародному рівні відокремлення України від Речі Посполитої (мало важливе позитивне значення), а у пра-

вовому – створення військово-політичного союзу антипольської спрямованості у формі сюзеренітету-васалітету з династією Романових сусідньої Московської держави.

Хмельниччина як перший період революції справила надзвичайно великий вплив на розвиток національної свідомості в широких колах української людності, й послужила потужним імпульсом для розквіту усної народної творчості й літописання. Саме на цьому етапі національної революції надзвичайно бурхливо розвивалися почуття українського патріотизму національної гідності й гордості за новоствореною державою утверджувалася назва «Україна» а її мешканці чимраз глибше усвідомлювали себе українцями.

Спроба відродження/запровадження монархізму, носієм якого був гетьман Б. Хмельницький, зумовлювалася передовсім потребою зовнішньої легітимізації держави - її визнання монархічною Європою. Попри те, що з козацтвом в Україні пов'язується зародження республіканської форми правління, яка розвивалася в рамках Запорозької Січі та реєстрового козацького війська, з утворенням козацько-гетьманської держави діяльність багатьох українських гетьманів була спрямована на обстоювання необхідності встановлення в Україні саме монархічної форми правління.

Найбільш відома і потенційно значима спроба реалізації монархізму лежить в основі Гадяцького проекту гетьмана І. Виговського. Останній хотів певною мірою відійти від засад демократичної республіки і, вслід за Б. Хмельницьким, перетворити Україну у змішану аристократично-демократичну республіку чи аристократичну з близьким до обмеженого монархічним гетьманським правлінням. Тим самим Іван Виговський хотів витворити з України державу європейського зразка під протекторатом польського короля з усіма (окрім вільних зносин з іншими державами) ознаками суверенної держави. Саме тому вчені-апологети І. Виговського обґрунтовано вважають, що у його проектах українська державна ідея як національна (чи національно-визвольна) піднялася на якісно вищий щабель. Зрештою реально піднята І. Виговським ідея реалізації українського суверенітету через створення Козацької держави з фактично монархічною формою правління ще довго, принаймні до початку XVIII ст., залишалася актуальною в теорії та практиці українського державотворення.

В умовах Руїни визначальним чинником у реалізації ідеї української козацької державності був геополітичний фактор. Україна зникла як суверенний суб'єкт міжнародних відносин. Козацький гетьманат спершу розпався на два ворогуючих між собою політичні утворення з проросійською та пропольською орієнтаціями козацької старшини. Проросійська модель козацької державності розвивалася у руслі поступового й неухильного обмеження суверенних прав («гетьманські статті»). Тоді як прихильники пропольської орієнтації (проект гетьмана П. Тетері, а згодом - статті М. Ханенка) воліли взагалі відмовитися від ідей політичної автономізації козацького Гетьманату й реанімувати вимоги станової автономії козацтва. Натомість найбільш проукраїнська (соборність) «турецька» модель реалізації ідеї української козацької державності не мала шансу реалізуватися в силу передовсім неприйняття її українською національною свідомістю.

Наслідком реального поділу України стало закладення в останній чверті XVII ст. в українській політико-правовій думці ідеологічних основ обґрунтування альтернатив подальшого політичного розвитку України – російсько- та польсько-центризму. Особливістю кожного із напрямів було те, що в оцінці українських подій їхні представники послуговувалися інтересами сусідніх держав. З останньої чверті XVII ст. концептуально почав формуватися погляд на Україну як на Малоросію. Його представляли українські автори, які й заклали в українську політико-правову думку ідеологічні основи обґрунтування подальшого політичного розвитку України – російсько-центризму. Найбільш показовим й концептуально довершеним російсько-центричним твором став «Синопис». У цьому творі українського автора Московію і Україну уперше поєднано через династію, релігію і навіть етнос.

Виявом еволюції політико-ідеологічної концепції України як Малоросії стали козацькі літописи кінця XVII – першої чверті XVIII ст., які фактично започаткували на Лівобережній Україні-Гетьманщині українську державницьку традицію як похідне історико-політичного мислення. Ця традиція ґрунтувалася на ідеї автономізму та українського патріотизму, але при незмінній російській орієнтації. Популяризована козацькими ідеологами концепція Малоросії у поєднанні з правовими засадами гетьманських «договірних» статей 1669, 1672, 1687

років фактично стала політико-правовою основою обмеження української автономії, а в підсумку – її ліквідації.

Від початку XVIII ст., зокрема після т. зв. «справи Мазепи», коли козацько-гетьманська держава, вступила у період занепаду й початку активної інкорпорації до складу Російської імперії, українська державна ідея розвивалася двома основними шляхами: в рамках першої політичної еміграції майбутня Українська держава уявлялася незалежною і соборною, а в межах Гетьманщини у складі Російської імперії – щонайбільше державною автономією.

Зусиллями першої української політичної еміграції було витворено підходи до облаштування української держави, які стали знаковими в історії української політико-правової думки. Передовсім йдеться про «Пакти і конституції прав і вольностей Війська Запорозького...» або Конституцію Пилипа Орлика, яка за змістом є документом, який у належних поняттях і термінах тодішнього права обґрунтовує державний устрій України та у якому вперше в історії української політико-правової думки цілеспрямовано координується концепція становища України в зовнішньому контексті з концепцією її внутрішнього устрою. А як політичний документ декларативні положення Конституції мають значення маніфесту «мазепинського» руху, тобто як програми борців за українську незалежність початку XVIII ст. Однак заслуга П. Орлика не тільки у тому, що він є можливим автором, як вважають першої, отже, найстаршої в своїй Конституції. Великим здобутком вітчизняної політико-правової думки є перша спроба П. Орлика теоретично обґрунтувати невід'ємне право українського народу на створення незалежної національної держави й переконати європейських політиків у необхідності її визнання.

З-поміж низки політичних і правових проблем козацької України початку XVIII століття, вирішення яких пропонувалося як в рамках першої політичної еміграції, так і в межах Гетьманщини у складі Російської імперії, чи не найважливіше значення мало розв'язка проблеми поділу влади та недопущення свавілля у політичному житті. Та попри неоднакові можливості і різне бачення обох козацьких середовищ зазначених проблем, пам'ятки політико-правової думки демонструють загальну тенденцію їх рішення - орієнтацію на конституціоналізм, себто - на цілеспрямоване вироблення за допомогою суспіль-

но-політичних інституцій таких правових норм, які б регулювали відносини між репрезентантами влади і суспільством, між представниками різних владних інституцій та рівнів.

З другої половини XVIII ст. основним питанням політичного життя козацької Гетьманщини стає протиборство російського імперського централізму з українським прагненням до автономії. Ідея збереження і розвитку української державності як автономної, напрям і зміст кодифікації козацького права, її головними провідниками – козацько-старшинською верствою – розумілася як збереження козацьких вольностей, що ототожнювалося із захистом національних прав. І попри те, що поширення ідей розвитку української держави як автономної мало своїм наслідком появу української інтелігенції – носія національної свідомості, доводиться констатувати, що козацько-старшинська верства прагнула обмеженої національної автономії в рамках царської Росії, і при цьому виступала за збереження основ тогочасної системи. Тому загалом можна погодитися з думкою, що козацтво не змогло (за винятком окремих осіб із його середовища) усвідомити себе повноцінним суб'єктом суспільно-політичних відносин, господарем власної землі, відповідальною за свій народ елітою.

Остаточна ліквідація залишків автономного статусу Гетьманщини призвела до народних протестів проти інкорпораційної української політики Російської держави, насамперед, стихійного опору закріпаченню та алегоричних протестів національної еліти проти знищення козацької державності. Протести українських інтелектуалів були співзвучні з головними настроями доби «української ірреденти»: змаганням за правду й пізнанням істини, проникнутим визвольним змістом, а особливо проголошенням «вольності» за найвищу цінність.

Найвидатніші філософи доби руйнування і знищення Козацької держави і М. Козачинський і Г. Сковорода основну увагу зосередили на обґрунтуванні необхідності збереження національної ідентичності. Перший – через ідею домінанти культури («Духовного дому») у національному житті, а другий – ідеалу свободи, рівності та братерства, що виражався у формулі т.зв. «Горної республіки». Філософи переносили увагу із суспільних чинників на індивідуальні – нація бачилась їм не у «юрбі», а у самозбереженні вибраних, свідомих її представників. А

умовою для зростання чисельності таких вибраних людей мала стати освіта, самопізнання і моральне самовдосконалення кожної людини.

На початку XIX ст. українська державна ідея продовжувала розвиватися у руслі концепції України як Малоросії, більш того, остання в той час вже утвердилася як особлива форма історичної і політичної свідомості в Україні. Свідченням цього є навіть знаменита «Історія Русів», книга, у корінь якої справедливо ставиться природне право кожної нації чи народу на власне, самостійне, автентичне життя, в якій Русь бачиться в етнографічних межах українського народу, а козацтво визнається носієм державної ідеї в Україні, де відверто говориться про іноземні, в тому числі й московські, насилля над Україною, також не була позбавлена «малоросійського фактора» – захист прав і привілеїв козацької нації у ній поєднувався зі збереженням лояльності до правлячої династії; російська мова твору (на відміну від української мови «Енеїди» І. Котляревського) засвідчувала, передовсім, пов'язаність спадкової козацької еліти з російським імперським ядром і її віддаленість від власного народу.

Загалом розвиток концепції Малоросії упродовж другої половини XVIII - першої половини XIX ст. насамперед ідентифікувався з особливостями історичної «малоросійської» свідомості. Остання еволюціонувала від відстоювання «козацького інтересу» до появи наративу «малоросійської народності». А зацікавлення історією і фольклором України започаткувало трансформацію малоросійської ідентичності в українську. І це був початок кінця політико-ідеологічної концепції України як Малоросії, і започаткування нового етапу розвитку (розуміння) української державної ідеї, в якому козацька доктрина української національної державності перетворювалася на націотворчий міф, що допоміг розколоти російську імперську ідентичність і ліг в основу модерної української нації.

Додаток 1

Спосіб осади Нового Києва і оборони колишньої столиці Київського князівства від всякої загрози без затрат для Його Королівської Милості і коштів коронних. Їхнім милостивим панам послам [депутатам] на майбутній краківський сейм подані. 1595 р.

(Витяги)

Милостиві панове браття!

Вашій Милості від усього щирого серця бажаю ласки і безпечного миру по новому літі від Бога Отця і Господа нашого Ісуса Христа, котрий віддав себе за гріхи наші, щоб звільнити нас з теперішнього злого світу, згідно з волею Божою і Отця нашого.

Озираючись, милостиві панове браття, на свою присягу [...] я вважав за гідне [...] звідомити про велику небезпеку, котра діється зі сторони для колись славної столиці князівства Київського від прикордонного ворога, і разом з оспалістю і недбалістю нашою доведемо її рано чи пізно до немалого розпачу. Через це справою необхідною і своєчасною є, милостиві панове браття [...] охороняти ту столицю колишнього князівства Київського на тому сеймі за одним завозом від всякої пограничної небезпеки; про те, щоб два великі старосвітські замки, які були древніші за Київське столичне князівство, а зараз опустіли, були б для осади двох міст ужиті. Це буде спосіб, по-моєму, легкий і такий, при якому Його Королівська Милість і Річ Посполита не витратять жодного гроша, а разом з тим річна кварта [...] від Київського староства приходитиме більш ніж на 1.000 злотих. З Божою допомогою все це влаштується не тільки без порушень публічного права, але і затрат для Корони.

Київ — місто здавна славне і до того ж старожитнє [...], раніше це місто, як хроніки свідчать, займало шість миль, чого і руїни сьогоднішні є доказом, воно мало, не враховуючи великим коштом змурованих, п'ятсот церков, сліди яких, як і самого міста, ледве позначені, однак вище всіх цих церков Київ у столичному замку мав особливу грецьку церкву, що називали з грецької «Софія» — тобто присвячену премудрості Божій. Храм цей збудовано за допомогою дуже великих коштів, так і не підрахованих.

Але не тільки сама церква була змурована з каменю [...] за зразком константинопольського [храму – авт.], де була патріарша столиця,

зверху він був увінчаний дванадцятьма банями, а тринадцята баня на зразок ліхтарні змурована над серединою церкви, з великою внутрішньою оздобою мозаїчними камінцями, такі ж багаті на різноманітні фарби постаті чотирьох євангелістів і інших апостолів, що були майстерно вправлені, саме ця баня ясності великої додає майже всьому храмові; воістину, як майже багато хто погоджується, що у всій Європі над храм, константинопольський і київський (бо однакової обоє є пропорції), в коштовності та чудовій роботі є неперевершені [...].

Київ столичний, то валами земляними величезними обсіпаний, є він висотою, як костел у собі св. Станіслава в Кракові на замку. Також і другий замок, котрий і тепер ще стоїть, від часу зруйнування його, ще за поганства, а по смерті забутий нащадками [...] Щека, рідного брата Кия, був потім осаджений як місто жидами. Вони ж за християнства на пропозицію св. Яцека, апостола київського, вигнані були з нього після замордування через свої жидівські забобони одного дитяти християнського, а надано було потім те поселення їхнє із згаданим замком, від їх милостей, королів польських, на столицю єпископства київського. Цей замок названий є містом і тепер — жидівським, неоподаль замку старого столичного розташування своє має, який тільки двома валами, також величезними, поміж собою розділений і валом величезним також довкола обсіпаний, висотою як у собі є костел св. Станіслава на краківському замку [...].

Ті два великі замки старосвітські порожні, милостиві панове браття, коли б могли знову людьми без всілякого кошту, як його королівської милості, так теж і витрат Річі Посполитої, осадитись для майбутньої оборони тих величезних валів від неприятелів прикордонних і захисту славної столиці перед тим Київського князівства, від небезпеки розмаїтої [...]. Замок сьогоднішній київський, що є найсумніше, міг би бути в кращому урядженні і забезпеченні, аніж є тепер, бо, на жаль, не тільки він є порожнім, але і напівгнилим. Тому треба буде, заради Бога живого, на нинішньому сеймі, за старанням Вашої Милості, моїх милостивих панів братів [...] застерегти і конституцією те міцно утвердити, аби ті замки, передусім старосвітських два, були обернуті на осад двох міст: одне місто на Його Королівську Милість, а друге на єпископа, яке після згаданих жидів віддавна до єпископства належить [...].

Щоби те нарешті, милостиві панове братія, до звершення свого могло дійти, потрібно повністю Його Королівській Милості вникнути в це разом із їхніми милостями панами сенаторами Його Королівської Милості, до чого тим не менше і консенсусу згідливого вашої милості самих потрібно на те, щоби ті два місця, у валах надзвичайно величез-

них, були належно осаджені людьми. Крім цього, щоб вони були особливими привілеями і вольностями забезпечені над інші польські міста. Оскільки ті дві осади, новоосаджені, не матимуть таких пристойних піль до ведення рільництва, як міста інші всюди мають в Короні Польській і у Великому князівстві Литовському, з котрих мали б діставати собі живність руками своїми, коли заледве дістанеться на кожного з них по стаю лановім для городу за названими валами, а в валах самих не годиться їм також більше брати площі на осади, а кожному з них лише по вісім сажнів вшир, а в довжину дванадцять сажнів. До того ж і води скупі мають, окрім Дніпрові, яка є для напою дуже нездоровою, і коли б стоків нинішні кияни не заживали, або криниць, або теж браги, замість пива, запареної з проса, яка мало чим різниться від отих помий горілчаних, або пивних залишків, із дріжджами змішаних, давно б уже поздыхали [...]. Не згадую горілки, яка по-старому годить чорту, однак її щогодини замість вина вживають, якою простолюд мало не щодень уминає, своє горе потішаючи. Бо такими навіть великими зневоленнями обтяжене те місто київське, що вже на світі гірше бути не може. А навіть їхня милість шляхта вся воеводства київського, коли приїжджають до Києва [...] на бажання щось з'їсти або випити, мусять із собою всілякі припаси з дому з немалими незручностями собі і підданим своїм привозити [...]. З огляду на те є потреба, на мою думку, забезпечити виключним правом і вольностями над інші міста Його Королівської Милості, з милостивої ласки Його Королівської Милості, ті нові осади із старим Києвом, хоч би в такий спосіб.

Передусім це те, що Київ не тільки неволею, але і ґрунтами стиснутий, зокрема в ґрунтах митрополитських, архімандритських, чернечих, ігуменських та інших попів руських; отож щоб ті двоє нових міст могли бути осаджені, як і сам старий Київ, спільно з підданими київського єпископа, як новими так і старими, всі повинні мати для свого статочного пробуття належний простір — потрібно їх наділити, з милостивої ласки Його Королівської Милості, від сходу сонця ґрунту на дві милі, від півдня також на дві милі, від заходу сонця на дві милі, від півночі також на дві милі, а в цьому розширенні земель щоб кожен міг мати свій хутір, а по нашому фільварок, як для худоби своєї, так і для зберігання сіна та інших припасів, для належної годівлі потрібних, а також для випасу худоби, для чого потрібно їм чимало простору, адже на таку осаду, яка може мати вся біля чотирьох тисяч домів, люди ледве тоді могли б мати своє обійстя. Тому, Бога ради, їхню худобу і коні у цій мірі є потреба охороняти, щоб вони мали свої простори пасовища. Адже, як Дніпро своєю водою оболоні замулить, тоді не матимуть окрім цього пристойних пасовиськ, а якщо з мулом трави тієї наїдяться

коні або їхня худоба, тоді щороку і по тисячі різноманітної худоби, а найбільше коней їм пропадає, з немалою шкодою з утяженням, жалісним людським скиглінням. По-друге, необхідно щоб ті нові два поселення за прикладом теперішнього старого Києва було забезпечено таким же Магдебурзьким правом. По-третє, щоб вони були вільні на вічні часи (як теперішній Київ) від усяких податків і мита на кожному місці. По-четверте, щоби їм вільно було не тільки склади свої мати для всіляких напоїв, але щоб усім можна було вільно шинкувати [...], однак, сповіщення своєму старості; таку прерогативу уживає і теперішній Київ за своїми правами і вольностями. По-п'яте, щоб вільними були до тридцяти років, поскільки міста будуть за щит всієї України, від чопового і всілякого побору. По-шосте, щоб у Дніпрі всі міщани київські мали право ловити рибу, в різний спосіб і в різних місцях, з чого піддані Його Королівської Милості повинні давати на вічні часи, як і тепер дають, щотретю рибу на королівський замок, а піддані єпископа на єпископський замок. По-сьоме, щоб вільні були тримати свої броварні, винниці, солодівні, воскобійні, возівні, ваги, стригальні, м'ясні ятки, лої, шкіри, свічі, склади солі, лазні, різноманітні цехи. По-восьме, бажаючи тим славним містам київським, щоб ще кращим достатком збагатитись, треба їм, з милостивої ласки Його Королівської Милості, дозволити два вільні ярмарки і мати їх у кожному році по шести тижнях у такий спосіб: у долішньому місті Києві Його Королівської Величності — два тижні; у другому на горі новому Києві — місті також Його Королівської Милості — других два тижні [...]. По-десяте, щоб тим двом новим горішнім містам було вільно на зразок старого Києва, який ті вольності має, вїта з-поміж себе також свого обирати. По-одинадцять, щоб кожний київський староста, від Його Королівської Милості призначений, всупереч звичаєвого права і свого уряду старостинського жодного безправ'я над ними не чинив, а кожне безправ'я щоб кожному дозволено було на нього Його Королівській Милості оскаржувати.

По-дванадцять, щоби київські міста дізнавали вічної ласки Його Королівської Милості однаково як старий Київ, долішне місто, так і горішній Київ і місто нове, на Його Королівську Милість осаджене, разом із третім містом, також новим горішнім, на єпископа київського осадженим, треба, щоб кожне місто мало свої окремі упривілейовані герби: старому Києву долішньому, за труди і невчаси і за дотримання аж доти статечної вірності їхнім милостям королям польським, панам своїм, щоб замість поганського лука з двома стрілами, якого тепер за герб вживають, вшановані були, як цнотливі і вірні піддані з милостивої ласки Його Королівської Милості, пана свого, з скипетром ко-

ролівським, тримаючи той скипетр в оголеній руці, витягнутій із хмари. [...]

По-тринадцяте, і останнє, щоб вольності були тим двом містам у двох замках старосвітських, наново осаджених, від всяких чиншів звільнено було на тринадцять років. Продовж тих тринадцяти, а потім і на вічні часи, ті міста як Його Королівській Милості, так і біскупу будуть будинок свій покривати пруським дахом з однаковою пропорцією. Крім того ж, теж великими баштами ті вали величезні мають укріпляти. До того гарматами і різноманітною стрільбою, як і достатком пороху і куль зміцняти. До того ж, щоб башта до башти були між собою лише на стаю польську змуровані або збудовані, мають цього пильно дотримуватись. А місто ж долішнє старе зобов'язане паркани біля міста свого будувати, з величезними баштами, або з повинності своєї нові вали висипати немалим коштом, як інші міста Його Королівської Милості ту повинність виконують,— як ніби даремно воду міряли, тому що лежать у місці незахищеному, крім цього, місто лежить розділеним для садів і городів, які поміж домами своїми мають, через таке розділене осадження їх треба б на оборону міста їхнього десяти тисяч люду вогнепального мати; але на те місце, для кращої безпеки своєї, повинні будуть на вічні часи теперішній замок Його Королівської Милості столичний не тільки підправляти, але, щоб не гнив, покривати, а коли б у тому була потреба, знову коштом своїм будувати. На той будинок, однак, столичного замку Його Королівської Милості всі волості як міста, так і села Його Королівської Милості, які є лише в Київському воєводстві, повинні будуть старому місту Києва матеріали всілякі додавати на вічні часи, а за це додавання матеріалу місто долішнє і старий Київ Його Королівської Милості повинні будуть своїм коштом замок мурувати або будувати на вічні часи також, аби не гнив, доглядати і де потреба поправляти. Окрім того ділами, гаківницями, порохом, кулями і пушкарями укріплятися, а це все має відбуватися за рахунок чопового та різних поборів, які повинні давати згідно сеймової ухвали, одночасно з іншими для потреб Річі Посполитої. Тоді, щоб у своїй обороні не були більше безборонними із замком Його Королівської Милості київського міста, мають вже все на той замок, і міста нові два київські, як Його Королівської Милості, так і бікупське, на свої башти, на діла, гаківниці, порох і кулі на вічні часи обертати. А до того ж місто долішнє старого Києва в кожний час небезпеки своїми особами той столичний замок спільно із старостою своїм і з городничим від Його Королівської Милості і їм підданими повинні будуть осаджувати, кожний правління доброго, згідно із своїм становищем, має дотримуватись і від небезпеки всілякої, яка б на столичний замок припала, своїми

грудьми обороняти. Тож і нові названі два міста ту повинність будуть виконувати, несучи щирю оборону в своїх осіlostях, міцно завжди поставати зі своєю обороною проти кожного неприятеля. І аби ліпше урядження мало бути і оборона надійніша у будь-якого часу небезпеки для столиці київської могла діятися, бажав би я від щирого серця, щоби Його Королівська Милість радше подавав старосту напотім до замку свого київського присяжного, а не воєводу вже київського, а це передусім тому, щоб там завжди на замку під загрозою втрати староства був присутній, а заживає правління пристойного, оборони статечної і чинення справедливості кожному невідкладних, а заодно, аби замок в кращому забезпечений вже був і пустою, як тепер, не стояв, його пильно охороняв, і згідно зі своїм становищем старости, що теж немаловажно, статечно на замку пробував, нарешті віру пану своєму, завжди ґрунтовну, під присягою, дотримував. Так само і біскуп київський, щоб не деінде замок свій катедральний мав, але тільки на тій другій біскупській горі, Щекавською названій — треба Ваша Милість того ретельно дотримуватись, аби саме на ній замок мурований або будований мав, а щоб пустою також не став і костел свій катедральний треба, як мовлю, щоб не деінде, а тільки там-таки мав. У чому я від доброго Річі Посполитій не виламуюсь, як правдивий син і правдивий шанувальник Річі Посполитої і коронний сенатор, а той не тільки на себе, але і на своїх наступників прийняти не відмовляюсь. Однак, щоб цього кожний біскуп досягти міг, треба відтак у конституції сейму нинішнього увести, щоб як замок Його Королівської Милості київський, всі волості як міста, так і села Його Королівської Милості, які тільки є у воєводстві Київському, мали всіляким матеріалом до будування або до мурування забезпечуватися; так, отже, замок біскупський катедральний аби волості всі також, які є у Київському воєводстві, а зокрема духовні, що є біскупські, митрополічі, архімандрічі, ігуменські та чернечі, як міста, так і села, які, одначе, не тільки панам своїм, але дорозі і псам їхнім, вольностями свавільними українськими дають захист, не без указу, були завжди в тій мірі повинні, за ласкою Його Королівської Милості, прикладатися на вічні часи, як матеріалом, так і грішми, до мурування або будування того замку біскупського на тій названій Щекавиці. Крім того, ділами, стрільбою всілякою, порохом і кулями однаково з біскупом і підданими його забезпечувати. Скільки для свого здоров'я безпечнішого, нерозумно то було б кожному з них, щоб мав бути в тій мірі хтось з них відмовний. У такому випадку, поки із діла тривогу вдарять, а віддаленішим біскупським листом дадуть знати, повинні були б під страхом смерті особами своїми в біскупському замку, а не деінде ставитись і грудьми своїми той замок від всілякої

небезпеки на вічні часи охороняти. А щоби, однак, місто своє порожнім не залишили, треба з міст вище названих, кожне місто духовне, з кожного десятка трьох міщан споряджати із рушницею, з шаблею, а крім того, з десяти фунтами пороху, а з чотирма копами олов'яних куль, а з села, скільки всіх духовних, мають повністю до оборони ставитись на біскупському замку у такий же спосіб, маючи кожен з них рушницю, десять фунтів пороху і чотири копи куль олов'яних, до того ж і шаблю біля свого боку. Бо справа очевидна, якби колись, чого Господи Боже вбережи, ту біскупську гору, названу Щекавська, неприятель здобув, тоді б ані столичний замок Його Королівської Милості, ані старе місто, долішній Київ, ані навіть тих нових два міста, хоч би були в величезні вали осаджені, дати відсіч жодною мірою не змогли б, бо їм би звідусіль від неприятеля задушно було, коли б їм звідусіль ворог не дав і трохи на світло вихилитися, бо скрізь з діл, з гаківниць і з рушниць неприятель міг би безпечно шкодити. Навіть із самих шанцівЗ, коли б ворог опанував цю біскупську гору, міг і замок столичний легко з руйнівних діл не тільки в нівець обернути, але і з землею зрівняти. Треба розуміти, що таким же способом і з боку біскупської гори, Щекавською названої, коли б столичний замок Його Королівської Милості неприятель, чого Господи Боже борони, також опанував, тоді б і до аптеки не треба ходити за ліками, бо жоден у тому єпископському замку від небезпеки ворожої не всидів би, коли б неприятель коронний з великих руйнівних діл камінними кулями на єпископський замок, гірше ніж на св. Степана безбожні євреї камінцями, зачали жбурляти. Перед цією небезпекою, щоб її можна було уникнути, треба повністю до осадження тих двох нових міст, між тими величезними валами, збудувати для охорони два названі замки і згідно із мого тверезого подання Його Королівської Милості привести. А в той спосіб,— вже я, Ваша Милосте, даю обіцянку сенаторським словом, що за Божою поміччю і за такою охороною той київський замок, як і ті величезні вали, поки людьми будуть осаджені, без будь-якого кошту Його Королівської Милості і витрат Річі Посполитої,— у такий спосіб на вічні часи безпечні будуть від всілякої небезпеки пограничних ворогів, у такій же обороні буде пробувати і катедральний біскупський київський замок. [...]

Відтак для більшого поширення слави Божої і захисту від всілякої небезпеки наймилішої вітчизни своєї, а до того ж перед тим славної столиці Київського князівства непотрібно зовсім Вам, ваші милості, сумніватися в ласці Його Королівської Милості і в їхніх милостей стану духовного, що у цій мірі могли б бути супротивними.

А що там за звичаями польськими і Великого князівства Литовського також із інших князівств, що до Польської Корони приналежні,

досконалі люди на ту осаду нову київську знову важаться, числом з міст усіх Його Королівської Милості по три особи, як і теж з міст усіх їхніх милостей духовних також по три особи, то вже напевно не стільки їх з розмноженням хвали Божої в тому новому осадженні київському осаджуватися буде, відтак з добрим урядженням, дільною справою, учасниками, гідними хвали, і зі звичаями досконалими київські русаки завдяки ляхам розквітнуть, а потім більшої слави за свою пристойну чулість і звичну відвагу безпохибно з ними разом доступляться, чого я їм з Божою поміччю віншую, а тоді зі втіхою і славою немалою Його Королівській Милості і всій Річі Посполитій на вічні часи будуть розкошувати.

Через те, милостиві панове браття, прошу для милосердя Божого, в чому перед Господом Богом і перед вашими милостями освідчуюся, аби ваші милості, якщо теж почувате себе правдивими ревнильниками Річі Посполитої, тієї перестороги і подання мого Річі Посполитій здрового, зводили б не злегковажити, але певне за тим приводом моїм сенаторським зводили б бути, оскільки носите, ваші милості, на собі депутатську особу від усієї Річі Посполитої, щирими будьте покровителями в Його Королівської Милості і в їхніх милостей духовних, аби це подання моє корисне для Річі Посполитої дійшло до свого завершення, не бажаючи вже більше, щоб через нас усіх недбалість, колись столиця славного князівства Київського і тамтешніх обивателів (якщо для них захочете бути їхньою щирою братією або правдивими їхніми членами) знову якоїсь грізної небезпеки зазнала, за що Його Королівська Милість разом із їхніми милостями стану духовного і ваші милості самі як зичливі браття і покровителі від нас, тамтешнього краю мешканців, не тільки вічне богомольство дістанете, але і також від Господа Бога доступитеся благословенства вічного. Цими щирозичливими моїми службами за звичаєм милостивими ласками Вашої Милості, як моїх милостивих панів і братів, пильно відзначаю.

Дано в Сецехові в день нового літа, року Божого 1596.

Вашої милості, моїх милостивих панів, брат, богомолець і завжди слуга покірний Йосип Верещинський, з ласки Божої біскуп київський і опат сецеховський.

Джерело: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. 2. Кн. 1. – XVI ст. / Упор., передмова В. Шевчука.- С.408-425.

ВІЙСЬКУ ЗАПОРОЗЬКОМУ ПРЕСВІТЛИЙ ВИКАЗ, ЯК І З БОКУ ВИХОВАННЯ, ТАК ТЕЖ ВІЧНОГО ЗАБЕЗПЕ- ЧЕННЯ НА ЗАДНІПРОВ'І. 1596

З товариства війська Запорозького має кожен бути певним свого виховання на Задніпров'ї, а також забезпечення. Тому, хто буде князем Задніпровським, повинен на вічні часи мати забезпечення зі своїм полком Переяслав і з всіма хуторами, а той, хто буде гетьманом, має забезпечення своїм полком на вічні часи в Лубні і з усіма хуторами. Другий полковник — Печатин зі своїм полком зі всіма хуторами. Третій полковник зі своїм полком — Ставище із всіма хуторами. Четвертий полковник зі своїм полком — Борисполя зі всіма хуторами. П'ятий полковник зі своїм полком — Остер зі всіма хуторами. Шостий полковник зі своїм полком — Лютич зі всіма хуторами. Сьомий полковник зі своїм полком — Гомель зі всіма хуторами. Восьмий полковник зі своїм полком — Чичерськ зі всіма хуторами. Дев'ятий полковник зі своїм полком — Пропойськ зі всіма хуторами. Десятий полковник зі своїм полком — Кричів зі всіма хуторами. Одинадцятий полковник зі своїм полком — Мстислав зі всіма хуторами. Дванадцятий полковник — Радовиль зі всіма хуторами.

Засади до опанування Переяслава

За наказом пана воєводи київського¹ переяславчанам, аби ті 500 козаків в домах своїх добр, які в підступний спосіб позабавано і розграблено: по-перше, ту здобич, яку взяли переяславчани на той час від козаків, аби козаки допоминалися перед комісаром Його Королівської Милості від переяслав'ян, як і перед їхніми милостями панам Претвичем, паном Козаківським, паном Оріщовським. Кому із переяславчан їхні милості панове комісари вказали про несправедливе вбивство і грабіж більше як на сто тисяч злотих, тим має бути нота з підписами комісарських рук у їхній військовій скриньці. Ті гроші, як свідчать самі переяслав'яни, суму чималу грошей козакам склали, бажаючи козаків за переступ приєднати до себе. Гроші пан воєвода київський, від переяслав'ян взявши, собі привласнив, а козаків при декреті комісарському залишив. Із цієї суми, переказаної декретом комісарів, козаки, вибравши, могли б в'їхати до Переяслава.

Другий відтак спосіб є взяття всього Задніпр'я. На писання його милості пана коронного гетьмана військо Запорозьке, хочаки догодити наказу його милості в тому, аби могли вчинити якусь прислугу його Королівській Милості, Пану своєму, і всій Річі Посполитій, на що кошту свого немало поклали, небезпеки і праці немало заживши, трудилися до Волох з чималим військом своїм, якого могло бути близько 20 тисяч. А що кожен слуга гідний винагороди, отож плату, доходячи на Його Ко-

ролівську Милість, Пана свого, і на Річ Посполиту, є гідно і слушно, за прикладом жовнірів Замборських, надати на все військо і все Задніпров'я. А коли Його Королівська Милість і вся Річ Посполита спричиниться до в'їзду козаків у Переяслав і до того в усе Задніпров'я, то щоб не платив вам тієї суми Переяславський через комісарів Його Королівської Милості, переяслав'янам визначеної. Також, щоб того вашого труда до Волох сумою немалою вам не винагороджувалося, нічого яснішого не скажу, одно тільки: вам хотів з тих сум відпустити і залишок Задніпр'я, пристаючи за вами швидше на три або чотири тисячі певного війська на вічні часи на все Задніпров'я на всяку потребу, чи Його Королівську Милість самого, або теж Річі Посполитої королівства Польського. Як ви розглянетесь у пожитках задніпровських, то можете виборно і більше Його Королівської Милості війську набавити, бажаючи собі здобути ще більшої ласки Його Королівської Милості і всієї Річі Посполитої. А щодо багатих шляхетських маєтностей, які є на Задніпр'ї, тоді, хочаби задовольнити Його Королівську Милість кількома тисячами певного війська від вас і з Задніпров'я, можна їм деінде забезпечення дати, або повинні будуть однакову повинність з військом Запорозьким відбувати під началом князя вашого. Те саме інші обивателі всього Задніпров'я мусять вчинити. Це подання моє, Ваша Милість, зволите від мене вдячно прийняти, як від того, який вам від душі на Задніпр'ї зичить установа статечного і доброго ім'я і слави нескортної в цілому світі.

А щоб ваші милості були певні ласки моєї до себе, тоді на знак того, спершу від казни Його Милості сто тисяч кіп [...] [кладу], в яких я є скривджений від уряду замку київського. А потім, за приводом пана воєводи Київського, вчинив би так загалом із нижчими учасниками його скарбу. До того ж силою мені видерли з рук того ж дня і підданого мого, через якого був тривалий час захований в граді рахунковому скарб. Чого є добрим свідком весь уряд міста Київського, перед яким я оповідав урядово про насилля мені вчинене. З тієї суми ваша милість коли зволить мені, щоб доходила на пана воєводи київського і його уряду допомога, тоді під страхом кари на горло підписуюсь, чого легко за Божою поміччю у великій мірі достигитися, щоб також навіть і маєтностями своїми могли той скарб насильно доплачувати. У тієї міри скарб свій військовий, Ви могли непомалу, на двічі по сто тисяч злотих довести і нестачу свою винагороджувати, а мені з капітулою київського єпископства п'ятдесят тисяч злотих на збудування костьолів і забезпечення їхне надати. Оскільки той скарб був біскупа київського, мого попередника, а за селянина мого, який мені насильно забраний, належить п'ятсот гри-

вень, я ж на побудову шпиталю і його забезпечення на пана воєводу київського те відказую.

Другий борг Ваша Милість відказує на військову потребу, він у пана дворянина Юндилу — три тисячі коп литовських, які він був узяв з підданих Коссусовських і пожитків протягом трьох років.

А ще виставляється на потреби Річі Посполитої, також і біскупства мого сто коней. Цього я до решти, згідно обов'язку, не вчинив, за частим нагадуванням моїм зволіть Ваші Милості — можна буде в нього тих три тисячі коп допоминатися згідно думки і уподобання Вашого.

Третій упоминок на військову потребу Вашій Милості я дам — кільканадцять втікачів до київських міщан, які втекли до них із маєтностями своїми із ґрунту єпископства київського; цих втікачів, коли б я правно доходив, мусили б або їх повертати з їхніми маєтками, або, коли б не захотіли, мусіли б за кожного втікача згідно статуту по п'ятсот гривень мені заплатити. Тому їх треба Вам кожною мірою розшукувати. До того відказую для пушкарів війська Вашої милості все, що в мого орендаря Ссатковсько-го за вісім років незаплаченої оренди від кладки Картовничі, по три талари рахуючи, протягом восьми років — таларів .

Навіть з худоби і з важкої вислуги моєї даю для Вашої Милості на потребу військову біскупську корчму в Києві на один рік; в ній якщо Ваша Милість корчмаря свого протягом року утримуватиме поважного і до того ж кмітливого, то це принесе Вашій Милості 1000 злотих. З інших багатьох пожитків теж виявилось б Вашій Милості [дещо] через мене, коли б Ви хотіли мене слухати і зі мною у статечній спільці бути. Бо як Господь Бог дав ізраїльському народові Мойсея таємним способом як князя і вождя, аби був з неволі їх єгипетської на побут ліпший за море вивів, так і мене Господь Бог в таємний спосіб для Вас, козацького люду, на цю країну догледів, щоб Вам був вождем за Дніпром для ліпшої свободи Вашої і доброго імені Вашого. І як Йосип Патріарх єгипетський, правдивий теска мій, весь світ захистив розмислом своїм на сім років від великого голоду, так і Ви теж, коли моїм розмислом будете фундуватись статечно на Задніпров'ї, тоді із нащадками через сімсот років не тільки із князівством своїм славними будете знані і від голоду ніколи вмирати не будете, а після сімсот років вже останнього суду Божого майбутнього сподівайтесь.

Консиліум *Йосифа Верецинського*,
єпископа київського, козакам прояснений

Джерело: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. 2. Кн. 1. – XVI ст. / Упор., передмова В. Шевчука.- С. 426-429.

**КОНДИЦІЇ (умови- прим.),
ПОДАНІ ВІД НАЛИВАЙКА ЙОГО МИЛОСТІ КОРОЛЕВІ**

Для того, щоб погамувалось свавілля козаків: різних гетьманів, на кілька частин розірваних, перед тим у Короні, Великому князівстві Литовському ніколи не було, через що великі шкоди від них гірше, ніж від ворога, діються у державах короля, Його Милості, і втрата скарбові, а велика неслава Річі Посполитій і королю, Його Милості. Перша подає, просячи короля, Його Милість, насамперед про пустині між Бугом і Дністром, над рікою Шеносед, майже на шляху татарському і турецькому, поміж Тегинею і Очаковом від Браслава 20 миль, де від створення світу ніхто ніколи не мешкав, на тому шляху хочу збудувати місто і замок, де із усіма козаками хочу проживати, яких певне число війська козацького, король, Його Милість, мати вкаже. За порогами не хочу утримувати гетьмана, окрім поручника. Щодо всіх свавільних козаків, яких у реєстрі своєму під юрисдикцією не буду мати, згідно із сеймовою постановою, на їхню силу, рушивши своєю, битву їм дати і обернути в прах маю, не даючи змоги шкодити обом державам Вашої Королівської Милості, а інших значніших до короля, Його Милості, посилати на екзекуцію, а тим, що незначні, як селянство, ніс і вуха їм відтинаючи, до свого війська не допускати. Крім запорозьких стаційних козаків, жовнірським, так само панським, шляхетським, княжим слугам вуха утинати. Банітам, також позбавленим честі, хіба за відомістю та листами короля, Його Милості, жодного до війська не допускати, але кожного піймавши, зараз королеві, Його Милості, відіслати до панів старост українних.

Як для стацій, так і для інших потреб самим не їздити, ані війська свого посилати не маю, окрім водою на Білу Русь по гроші, згідно статуту короля, Його Милості, для борошна і потреб воєнних козацьких. При цьому також, якщо короля, Його Милості, Пана нашого, і їхніх милостей панів сенаторів буде на те воля, то ті кондиції наші, подані для всього добра короля нашого, просимо задовольнити, щоб ми мали за те певну винагороду, або хай дасть те, що татарам король, Його Милість, в подарунках давати має, або також те, що жовнірам старим на 2000 і на сторожу нехай дає, або також, за волею короля, Його Милості, перепустивши, зволить, зокрема, як сукнами, так і грошима на певний час кожного року та в певне місце розсилати і так утверджувати наше підданство своєю милостивою ласкою. А ми за те на кожний наказ Його Королівської Милості і панів гетьманів обох держав, де потреба того вкаже, як на неприятеля святого хреста, так і князя великого Московського, готові з військом своїм і з гарматою раніше, ніж будь-хто в державі, рушати. До того ж язика всілякі, як турецькі, так і та-

тарські, діставати своїм коштом. Всіляку відомість панам гетьманам і королеві Його Милості при в'язнях і певних знаках давати знати. Маємо шпигунів і різноманітні калаури, чого ніколи жоден із старших не виказував, в Короні Польській королеві Його Милості служачи, і не чинив, своїм коштом мати і посилати.

Джерело: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. 2. Кн. 1. – XVI ст. / Упор., передмова В.Шевчука.- С. 430-436.

Додаток 2

ЗАЗИВНІ УНІВЕРСАЛИ від квітня—травня 1648 року

1

Богдан Хмельницький, великий гетьман війська Запорозького і все Боже військо Запорозьке.

Доводжу до відома духовних людей — владик, архімандритів, протопопів, ігуменів, священників та інших слуг домів Божих, а також старшин грецької віри — війтів, бурмистрів, радників та інших урядовців, що ми зазнали чимало шкоди і кривд від ляхів і різних панів, які порушили наші права і зневажали наше військо Запорозьке, через що Україна наша і слава і Божі доми мало не загинули, і святі місця і тіла святих, які до цього часу з волі Божої на певних місцях лежать, мало не втратили слави, а ми — радості; до того ж проливається кров батьків наших, матерів, братів, сестер, духовних отців і невинних діточок, над якими висіла жорстока шабля ляхів і тепер на них упала; і знову чути плачі, крики, ламання рук, рвання волосся (мати дитину, батько сина, син батька) — це ридання всієї України голосами пробиває небо, прохаючи помсти від Господа Бога,— ось чому хочу я шаблею знищити цього неприятеля, пробиваючись за ним до Вісли.

Прошу вашої ласки і Господнього милосердя, щоб ви — люди одного Бога, однієї віри та крові, коли я буду наближатися до вас з військом, приготували зброю — рушниці, шаблі, кульбаки, коней, стріли, коси, списи — для оборони стародавньої грецької віри. А де можете, будь-якими силами та способами готуйтеся зустрічати ляхів, цих ворогів наших і стародавньої віри нашої і нашого народу. Своїх панів і їхніх слуг, євреїв, вибивайте, рубайте, винищуйте для чистоти нашої землі, яку обіцяємо зробити благословенною. Запасайтесь найбільше порохом, а також оловом і грішми для справ, про які дам вам знати пізніше. А якщо довідаєтесь або почуєте від проїжджих чи перехожих про чужоземне військо, яке король зібрав проти нас, давайте нам знати і попереджайте нас. Це стосується і лядської землі, якщо є там таке військо і сила. Про все це прошу повідомити нас через нашого посильного.

За вашу доброту і прихильність обіцяю вам ласку мою і мого війська Запорозького і всім мій ласкавий поклін вдруде передаю.

Діялося у Чигирині.

Не слухайте одного пана Шемберга, не слухайте більше урядників, як невольники, ви, котрих батьки не піддавалися ніяким законам, ніяким королям, лише шанували його владу, та так жили, що вигнали татар і зайняли частину землі. Ніколи не знайдете способу на польську перемогу, як тепер не скинете цілком ярмо урядників і не здобудете свободи, тієї свободи, що наші батьки кров'ю окупили, і прийдете в недоступні місця на Дніпровому Низу.

Доволі вже, такі літа ми не дбали, що нас, обдертих з усякої при-
знаки публічного права, покинено на самоволю королівських урядовців, що найбільше тоді терпіли, на визискування від євреїв. Нас, чутливих і живих, уважають дикими і неспокоїними, відважних і добре заслужених, назвали нас бунтівниками. Це ж відомо цілому світові, що польське військо нищить козацьке і селянське добро, неславить їхніх жінок і дітей. Всім накладають невольницькі послуги, тягарі, панщинні роботи проти давнього звичаю, а як хто публічно чи приватно на стільки кривд вийде зі скаргою, зустрине тільки сміх і зневагу і — що найбільше — дістане наружні, безварті слова. Всі уважають лише, аби знищити козацький рід.

Навіть військову службу Річ Посполита призначила нам віднедавна безплідну, і ми в кордонах королівства втрачаємо козацьку відвагу, коли ж лише на Чорному морі, серед небезпек від турків, козацький народ росте, ширшає і живе.

Поляки поклали собі святою ціллю своєї політики опановувати наш лад самоуправи й вибору і наставляють над нами урядовців, як і деінде, не на те, аби вони розказували міщанам і селянам поправу, лише на те, аби силою могли затримувати міста.

На всі ті кривди немає іншого способу, як лише зламати поляків силою і погордою смерті, тих поляків, що вже відвикли від боротьби; а як доля нас покине, то покладемо перед ними мертві тіла і трупи, дамо ще стації, а душу і кров нашим начальникам; не полишимо міст і нив, лише дорогу застелимо могилами. Я вже з стількох прикладів знаю, що свобода не менше тоді певна, коли не маємо перед собою журби ворога, а найліпше її боронити в готовності і напрузі.

Дуже було б добре, якби вже раз на поляків, не відкладаючи, сполучно одним ударом козаки й селяни ударили. Мені здається, що це чесніше, ліпше й безпечніше, коли поляки почують залізо у власній середині, коли будуть мати щоденно перед очима ворогів, будуть бачити, як здобуваються і самим пострахом займаються міста — аж тоді знелюблять війну, повернуть волю козакам, аби мати спокій.

Щодо мене, то не буду жалувати ні життя, ні сили, готовий на всякі небезпеки, усе віддам, аби лише для загальної свободи і спокою, і душа моя не потішиться скоріше, доки не добуду свого плоду, що я в найвищій бажанні поклав.

Джерело: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. 3. Кн. 1. – Третя чверть XVII ст. / Упор., передмова В.Шевчука.- С. 176-178.

ЗБОРОВСЬКИЙ ТРАКТАТ

від серпня 1649 року

При звичайній королівській титулі.

ДЕКЛАРАЦІЯ ЙОГО КОРОЛІВСЬКОЇ МИЛОСТІ ЗАПОРОЗЬКОМУ ВІЙСЬКУ НА ДАНІ ПУНКТИ СУПІЛКИ

1. Його королівська милість своє Запорозьке військо захоче у всяких давніх вольностях і відповідно давніх жалуваних грамот свою жалувану грамоту видає.

2. Лічи війська, бажаючи вигодити підданих своїх прохання і захопити їх до своїх послуг та Річі Посполитої, дозволяє мати його королівська милість чотирнадцять тисяч Запорозького війська, а спорядження реєстрів повіряє гетьманові свого Запорозького війська з такою декларацією, аби котрий був би для того здібний відповідно гідності, і до реєстру вписувати козаків як у добрах шляхетських, так і в добрах його королівської милості.

І то за таким описом міст: від Дніпра почавши з того-ото боку в Димері, в Госностайполі, в Користишеві, в Паволочі, в Погребищах, у Прилуці, у Вінниці, у Браславлю, а отим-ото від Браславля до Ямполья, до Дністра, також і до Дністра має розумітися [загалом], мають прийматися козаки в реєстр. А з другого ото боку Дніпра: в Острі, в Чернігові, в Ніжині, в Ромні і всюди аж до московського кордону та Дніпра. А що стосується інших місць його королівської милості та шляхетських над міру в тих описаних пунктах, то там козаки вже не мають бути. Вільно, однак, із них тому, котрий хоче бути в козацтві, без панського гамування вийти з усією маєтністю на Україну, коли буде прийнятий котрий до реєстру. А те спорядження реєстру має відправлятися через гетьмана запорозького найдалі до нового року свят руських (тобто до Різдва Христового) таким ладом: гетьман Запорозького війська має з підписом своєї руки і з військовою печаткою учинити реєстр за іменем тих усіх, котрі будуть уписані в козацтво, а те для того, аби в козацтві залишалися при козацьких вольностях, а інші всі

мають підлягати замкам його королівської милості, а в шляхетських добрах своїм панам.

3. Чигирин, так як є в своєму обрубі, має бути завше при булаві Запорозького війська, який його королівська милість дає і теперішньому гетьманові війська Запорозького, доблорідному Богданові Хмельницькому, чинячи його вірним своїм слугою та Річі Посполитої.

4. Що тільки діялося під час теперішнього замішання з Божого допусту, те все має бути в забутті, не повинен жоден пан чинити помсти й карання.

5. Шляхті, як віри руської, так і римської, котра під час того замішання будь-яким способом бавилася при Запорозькому війську, його королівська милість із панської своєї ласки пробаचाє і переступ їхній покриває. А коли б котрого упрощено, як з добр дідичних, так і з інших, або котрого виведено, оскільки те все діялося в теперішнім замішанні, має бути сеймовою постановою скасовано.

6. Військо коронне, де козаки із реєстрового спорядження будуть, у тих місцях становиськ своїх не має мати.

7. Жида державцями, відкупниками й закупниками християн і жителями не повинні бути в українських містах, де козаки мають свої полки.

8. З огляду на замішання унії, як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському, також щодо церковної цілості добр, фундацій, які до них належать, які мали за давніх літ, також і щодо всіх прав церковних, як буде намовлено і постановлено з преосвященним отцем митрополитом київським і з духовенством на найближчому сеймі, щоб на жадання отця митрополита все було дозволено, його королівська милість готовий дотримати, аби кожен тішився із прав та вольностей своїх і дозволяє мати місце в сенаті преосвященному його милості отцю митрополиту київському.

9. Гідності й усі уряди у Київському, Браславському, Чернігівському та Руському воєводствах, а саме воєводства, каштелянства, підкоморства, староства, земські суддівства та інші уряди, також і гродські має роздавати його королівська милість жителям чину шляхетського, відповідно давніх прав та привілеїв, до чого книги й виписи із книг мають видаватися руським письмом, і хоча то недавнім часом така конституція була вийшла, щоб руські письма як у земствах, так і в градах відставити, то щоб та конституція відставлена була, а ті уряди й достойності шляхти мають віддаватися шляхті віри руської.

10. У місті Києві, де є упривілейовані руські школи, отці єзуїти не мають там і по інших українських містах бути фундовані й ані деінде

перенесені; школи отож усі інші, які там є з далеких часів, мають бути цілком утримані.

11. Горілкою шинкувати козаки не мають, окрім того, що на свою потребу зроблять щось; гуртом вільно йому,[козаку], буде продавати, шинки ж медів, пив мають бути згідно звичаю.

12. Вдови залишені козацькі щоб образи від панів та урядів не мали.

Ті пункти мають бути на сеймі затверджені, а тепер нехай усе піде в забуття, тільки згода, милість має бути захована поміж обивателями [...].

Джерело: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. 3. Кн. 1. – Третя чверть XVII ст. / Упор., передмова В.Шевчука.- С.230-233.

БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ТРАКТАТ ІЗ РІЧЧЮ ПОСПОЛИТОЮ від 28 вересня 1651 року (витяги)

ПУНКТИ СПОРЯДЖЕННЯ І ЗАСПОКОЄННЯ ВІЙСЬКА ЙОГО КОРОЛІВСЬКОЇ МИЛОСТІ ЗАПОРОЗЬКОГО НА КОМІСІЇ ПІД БІЛОЮ ЦЕРКВОЮ від 28 вересня 1651 року*

Віддаємо належну пану Богу подяку за заспокоєння і віддалення домового кровопролиття, яке досі тривало, оскільки військо його королівської милості Запорозьке із гетьманом та всією старшиною своєю віддало його королівській милості та Річі Посполитій вірне своє підданство.

Отож ми, комісари, [постановили]:

1

Лічбу війська реєстрового дозволяємо впровадити і призначаємо на двадцять тисяч, і це військо через гетьмана і старшину має бути зареєстроване, і в самих добрах його королівської милості, у воєводстві Київському, нічого не займаючи із Брацлавського та Чернігівського, має мати розташування на постій, а добра шляхетські мають залишатися вільні, і ті реєстрові ніде не мають залишитися, але хто козаком реєстровим у лічбі двадцяти тисяч залишається, той із добр шляхетських на Київщині, у Брацлавщині та Чернігівщині і з добр його королівської милості має перенестися до добр його королівської милості

* Примітки та переклад з польської мови В. Шевчука за виданням: «Пам'ятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов» - Т. I – II. – К., 1898. – С. 598-602.

Київського воєводства туди, де військо його королівської милості утримуватися буде. А хто тільки виходитиме із реєстрових козаків, такий кожен має вільний продати своє добро без перешкод панів, також старост і підстарост.

2

Те спорядження війська двадцяти тисяч його королівської милості реєстрового має початися за два тижні від сьогоднішньої дати, а закінчитися до Різдва. Реєстр того війська має бути відісланий із підписом руки гетьманської і до його королівської милості гродських книг [...], в якому виразно мають бути в кожному місті записані реєстрові козаки за іменем і прізвищем своїм, а весь компут [*список* – прим.] не має перевищувати лічби 20 тисячі; а хто тільки в тих реєстрах утримуватися буде, ті при давніх звичних вольностях мають залишитися, а ті, котрих той реєстр не покриватиме, залишатимуться у звичному підданстві замковім його королівської милості.

3

Коронне військо в Київському воєводстві у містечках, в яких залишатимуться реєстрові козаки, не має відправляти леж, але у воєводствах Брацлавському та Чернігівському, в яких козаків уже не буде. Тепер же, однак, до спровадження реєстрів, до призначеного терміну Різдва, хай би до жодного не приходили замішання, поки не вийдуть до свого місця, до Київського воєводства добр його королівської милості, ті, котрі в лічбі та реєстрі 20 000 перебуватимуть; війська мають затриматися й далі Животова¹ не ходити аж до закінчення реєстру.

4

Обивателі у воєводствах Київському, Брацлавському, Чернігівському, до своїх добр, також і самі старости через урядників своїх, приходити мають і відразу ж обіймати всілякі провектиб, корчми, млини, юрисдикції, однак у самому вибиранні податків від підданих до того терміну спровадження реєстрів мають затримуватися, щоб ті, котрі будуть реєстровими козаками, тим часом вибралися, і вже тільки ті залишаться, котрі до підданства належатимуть. Також і в добрах його королівської милості, що вже відомо буде, хто при вольностях козацьких залишиться, а хто при підданстві та послушенстві замковім.

5

Чигирин, згідно привілею його королівської милості, має залишатися при гетьмані, і як теперішній гетьман, уроджений Богдан Хмельницький, є з подання та привілею його королівської милості, так і напотім має бути під зверхністю й управою коронних гетьманів, і мають бути упривілейовані [*йдеться про гетьманів взагалі* – прим.]. Кожен, залишаючись гетьманом, має виконати присягу підданчої віри його

го королівській милості та Річі Посполитій, а полковники усі й старшина мають бути з подання гетьмана його королівської милості запорозького.

6

Релігія грецька, котру військо його королівської милості Запорозьке profitetur [через занесення (латин.) - прим.], має бути утримана в давніх вольностях, згідно давніх прав, [також] катедри, церкви, монастирі та Київський колегіум. Коли б хтось під час того замішання щось мав випросити або під котрим із духовенства, те жодної ваги не може мати.

7

Шляхта римської та грецької релігії, котра під той час замішання була при війську його королівської милості Запорозькому, також і київські міщани, ті всі мають покриватися амністією і утримані при здоров'ї, кондиціях та субстанціях своїх. Коли б щось під котрим було випрошено, має бути знесене конституцією, аби всі залишались у ласці його королівської милості. Навзаєм, козаки, котрі були при війську його королівської милості, мають залишатися при своїх вольностях, жінках та дітках.

8

Жиди в добрах його королівської милості і в шляхетських, як бували мешканцями та орендаторами, так і тепер мають бути.

9

Орда, яка на той час перебуває в землі, має бути зараз-таки відправлена і уступити із землі, жодної шкоди не чинячи в державах його королівської милості і не ставати кошем на ґрунтах Річі Посполитої; їх гетьман запорозький обіцяв привести до послуг його королівської милості, відтак коли б того не сталося, до майбутнього сейму більше жодного союзу та приязні із ними не має мати військо його королівської милості Запорозьке, але уважати за неприятелів його королівської милості та Річі Посполитої, рубежів боронити і супроти них із військом Річі Посполитої поставати. Також на майбутні часи з ними і зі сторонніми панами жодних не чинити зносин та конспірацій, але мають залишатись у вірному підданстві його королівської милості та Річі Посполитої цілком і непорушно. Так само як теперішній гетьман з усією старшиною і з усім військом Запорозьким, так і всі наступники після нього на майбутні часи цілком, вірно, зичливо мають залишатися на кожну послугу Річі Посполитій.

10

Оскільки ніколи військо його королівської милості Запорозьке реєстром не охоплювало рубежів Великого князівства Литовського, то

й тепер охоплювати не має, але так, як вище є подано, утримуватися буде в Київському воєводстві.

11

Оскільки Київ є місто столичне і судове, то в ньому якнайменше козаків до реєстру має прийматися.

Ті пункти всі для ліпшої віри та певності, що мають бути всі непо-рушені та виконані як від нас, комісарів його королівської милості, так і від Запорозького війська, гетьмана та старшини навзаєм, а затим і Річі Посполитій поприсяжені тією ротою³, що всі ті пункти цілком мають бути дотримані.

А за таким заспокоєнням і спровадженням у мирі та згоді коронне військо зараз рушить у призначені місця й чекатиме на спровадження реєстрів; орда також зараз із землі відійде, а військо його королівської милості Запорозьке до своїх домів має бути розпущене.

На сейм, що незабаром буде, мають послатися посли від гетьмана його королівської милості запорозького, покірно дякуючи за милосердя і ласку його королівської милості та всієї Річі Посполитої [...].

Джерело: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. 3. Кн. 1. – Третя чверть XVII ст. / Упор., передмова В. Шевчука.- С.250-254.

ДОГОВІРНІ СТАТТІ ІЗ РОСІЙСЬКИМ ЦАРЕМ ОЛЕКСІЄМ МИХАЙЛОВИЧЕМ

від 13 березня 1654 року* (*«Березневі статті»*)

[7] 162 року [тобто 1654 – прим.], березня в 13 день, государ цар і великий князь Олексій Михайлович, усієї Росії самодержець, указав бу-ти на казенному дворі у бояр: у боярина й намісника казанського у князя Олексія Микитича Трубецького, у боярина, намісника тверського, у Ва-силя Васильовича Бутурліна, в окольничого й намісника каширського у Петра Петровича Головіна, у думного дяка у Алмаза Іванова запорозь-ким посланникам Самійлу Богданову та Павлу Тетері [Самійло Богдано-вич-Зарудний був генеральним суддею, виконував дипломатичні доручен-ня Б.Хмельницького; Павло Тетеря на цей час був переяславським пол-ковником, згодом — гетьман – прим.] з товаришами.

І бояри та думні люди говорили посланникам: будучи у великого государя нашого, царя і великого князя Олексія Михайловича, всієї

* Переклад з російської мови В. Шевчука за виданням: *Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским.*— Ч.1.— Москва, 1858. - С. 53-58; примітки перекладача.

Росії, у його царської величності, ви, посланники, били чолом щодо тих справ до великого государя нашого, його царської величності, про які вам бити чолом наказали гетьман Запорозького війська і все військо Запорозьке. І великий государ наш, його царська величність, звелів од вас ті справи вислухати своїм, царської величності, ближнім боярам: боярину і наміснику казанському князю Олексію Микитичу Трубецькому, боярину й наміснику тверському Василю Васильовичу Бутурліну, окольничому й наміснику каширському Петру Петровичу Головіну, думному дяку Алмазу Іванову, і щоб ви зголосили про ті справи, про що бити чолом через вас вам наказано нам, боярам і думним людям царської величності.

1

Спочатку зволь, твоя царська величність, підтвердити права та вольності наші військові, як споконвік бувало в Запорозькому війську, щоб своїми правами судилися і вольності свої мали в добрах і в судах, щоб ані воевода, ані боярин, ані стольник у суди військові не вступався, а щоб від старших своїх аби товариством суджені були, і де три чоловіка козаків, там два третього мають судити.

Під цією статтею помітка дяка Алмаза Іванова: «Цій статті указав государ і бояри приговорили: бути так за їхнім чолобиттям».

2

Військо Запорозьке в числі 60000 щоб завжди було повне. Указав государ і бояри приговорили: бути за їхнім чолобиттям 60 000 чоловік із тим, щоб гетьман велів козаків розібрати невдовзі та й списка їм учинив за своєю рукою для його царської величності.

3

Шляхта, яка в Малій Росії є і віру вчинила за непорочною Христовою заповіддю тобі, великому государю нашому, твоїй царській величності, щоб при своїх шляхетських вольностях пробувала, і поміж себе старших на уряди судові обирала, і добра свої та вольності мала, як бувало при польських королях, щоб інші, побачивши таке ударування твоєї царської величності, схилялися під область і під кріпку та високу руку твоєї царської величності з усім миром християнським. Суди земські та гродські мають відправлятися через тих урядників, яких вони самі собі добровільно виберуть, як було до цього. Також шляхта, яка казну свою мала за кріпостями на маєтностях тоді й тепер, щоб їм виплачено було чи на маєтностях доволодіти дано. Цій статті указав государ і бояри приговорили: бути за їхнім чолобиттям.

4

По містах щоб урядники на те достойні обиралися із наших людей, які мають, як піддані твоєї царської величності, все справляти та уряду-

вати і віддавати належний прихід по правді в казну твоєї царської величності.

Указав цар і бояри приговорили: бути за їхнім чолобиттям, а бути урядниками: війтам, бурмистрам, райцям, лавникам і грошові доходи, і хлібні, і всякі на государя збирати їм і віддавати в государеву казну тим людям, яких государ пришле, і тим людям для тієї збірної казни государ пришле над тими збирачами доглядати, щоб чинили по правді.

5

На гетьманську булаву щоб було надано з усіма приналежностями Чигиринське староство, що і нині для цього уряду пробувало. Указав государ, і бояри приговорили: бути за їхнім чолобиттям.

6

Боронь Боже смерті для пана гетьмана, але оскільки кожна людина смертна, без чого не може бути, то щоб Запорозьке військо саме з-поміж себе гетьмана вибирало і його царській величності звіщало, аби те було не в доuku його царській величності, оскільки то давній звичай військовий.

Государ указав, і бояри приговорили: бути за їхнім чолобиттям.

7

Маєтків козацьких щоб ніхто не відбирав, ті, котрі землю мають, то щоб добровільно мали, як і всі пожитки з тих земель при тих маєтках. Удів, котрі залишилися після козаків, щоб діти такі ж вольності мали, як предки та батьки їхні.

Бути за їхнім чолобиттям.

8

Писарю військовому щоб за милістю його царської величності одна тисяча золотих для підписків, також і млина для прохарчування, бо великі витрати має.

Бути за їхнім чолобиттям, давати із тамтешніх доходів.

9

На кожного полковника щоб по млину було через те, що великі витрати мають, але коли буде милість твоєї царської величності, то й більше того, чим твоя царська величність ударувати зволиш. Государ ударував за їхнім чолобиттям.

10

Також і на судей військових по 300 золотих і по млину, а на писаря судейського по 100 золотих.

11

Також і осавулам військовим та полковим, що на послугах війська завжди перебувають і хліба сіяти не можуть, щоб по млину їм було, просимо твою царську величність. Государ ударував за їхнім чолобиттям.

12

На чинення військового спорядження, і на пушкарів, і на всіх людей робітних для спорядження просимо твою царську величність свого милостивого розгляду, як узимку, так і на станах; також і на обозного 400 золотих.

Государ ударував, звелів давати із тамтешніх доходів.

13

Права, надані з віків од князів та королів як духовним, так і мирським людям, щоб ні в чому не були порушені.

Государ указав, і бояри приговорили: залишити права духовні та мирські без усякого порушення. Митрополиту ж київському, також і іншим духовним Малої Росії бути під благословенням святійшого патріарха московського, а в права духовні патріарх вступати не буде.

14

Посли, які відвічно з чужих земель приходять до Запорозького війська, щоб тих, які на добро були б пану гетьману і Запорозькому війську, вільно приймати і щоб це не було в докуку його царській величності, а коли б що було супроти його царської величності, то маємо ми звістити його царську величність.

Государ указав, а бояри приговорили: послів із добрими ділами приймати й відпускати, а на які діла приходили і з чим були відпущені, про те писати до государя. А які послы прислані будуть від когось із супротивним ділом, то тих затримувати і писати про них государю і без государського указу їх не відпускати. А з турським султаном та польським королем без государевого указу не зсилатися.

15

Як у інших землях данина віддається за раз, воліли б так і ми, щоб у відомій ціні давати від тих людей, котрі твоїй царській величності належать. А коли б інакше бути не могло, то на жодного воєводу не дозволяти, і про те домовлятися, хіба було б вибрано воєводою достойного чоловіка із тутешніх людей, має він ті всі доходи віддавати по правді його царській величності.

Цій статті государ указав і бояри приговорили: бути за тим, як вище написано: збирати війтам, і бурмистрам, і райцям, і лавникам та й віддавати в государську казну тим людям, кого государ пришле, а тим людям над збирачами наглядати, щоб чинили правду.

16

А тут про те мають посланники наші домовлятися, що коли б воєвода, наїхавши, почав ламати права і якісь чинив установи, то те мало б бути з великою докукою, оскільки вони до іншого права не можуть швидко звикнути і тягот таких не можуть зносити. А коли будуть старші

із тутешніх людей, то справлятимуться відповідно тутешніх прав та уставів.

Бути урядникам із того війська; права та вольності доглядати їм.

17

Передоцім од польських королів ніякого гоніння на віру та вольності наші не було; завжди ми, [люди] всілякого чину, свої вольності мали, через що ми й вірно служили. А тепер, за наступом на вольності наші, примушені були піддатися його царській величності, під кріпку та високу руку. Старанно просити мають послы наші, щоб привілеї його царської величності нам на хартіях дав писані, щоб на вічний час непо-рушні були. А коли те дістанемо, ми самі поміж себе роздивимоя: хто козак, той вольність козацьку матиме, а хто орний селянин, той буде повинність звичайну віддавати його царській величності, як було й перед тим. Також і на людей усяких, які є піддані його царської величності, [подати], на яких правах та вольностях мають бути.

Государ указав, і бояри приговорили: бути за їхнім чолобиттям.

18

Мають згадати про митрополита, як будуть розмовляти, і щодо того послам нашим дали ми усного наказу.

Государ указав, і бояри приговорили: митрополиту й усім людям духовного чину на їхні маєтності, якими нині володіють, дати жалувану грамоту.

19

Також просити старанно мають наші послы його царську величність, щоб його царська величність рать свою швидко прямо до Смоленська послав, нітрохи не відстрочуючи, аби ворог не зміг оправитися і з іншими з'єднатися, тому що тепер війська у нужді і щоб ніяким їхнім [противенця] звабам не вірили, коли б те у чомусь почали чинити.

Указав государ, і бояри приговорили: про похід оголосити посланникам, що царська величність зволить на ворога свого, на польського короля, їти сам, і бояр та воєвод послати з численними рятями, як просохне, коли будуть уже кінські корми.

20

І те надібне діло пригадати, щоб найманого люду тут, на рубежі від ляхів, для всілякої небезпеки було 3 000, чи як воля царської величності буде, навіть і більше.

Оголосити: люди ратні царської величності завжди на рубежі для України для безпеки є і далі стояти будуть.

21

Був той звичай, що завжди війську Запорозькому платили; просити й тепер його царську величність, щоб на полковника по 100 єфимків, а

осавулам полковим по 200 злотих, на осавулів військових по 400 злотих, на сотників по 100 злотих, на козаків по 30 злотих.

Відговорювати: великий государ, його царська величність, бажаючи задля християнської віри оборонити їх од гонителів і тих, котрі хочуть викоренити християнську віру Божої церкви, від латин, зібрав численні раті, і йде на ворогів, і своєю государську казну для їхньої оборони роздав ратним людям численну. А коли був у гетьмана, у Богдана Хмельницького, государевий ближній боярин і тверський намісник Василь Васильович Бутурлін із товаришами, то говорив із гетьманом про число Запорозького війська. І гетьман казав: хоча число Запорозького війська й велике буде, а государ у тому збитків не матиме, тому що вони плати у государя просити не почнуть; і говорив гетьман при них, при судді та полковнику, тож їм про те казати не випадає.

22

Коли б мала вторгнутися орда, тоді від Астрахані та Казані треба на них наступити, також і донським козакам готовими бути, а тепер іще в братстві дати строку і їх не задирати.

Мовити: на Дон до козаків государеве повеління буде послано; а як тільки кримські люди задору якогось не учинять, то й на них не ходити, а коли задор учинять, то в той час государ укаже чинити над ними промисел.

23

Кодак-городок, котрий поставлений на рубежі від Криму, в якому пан гетьман там по 100 чоловік тримає і корми всілякі їм дає, то щоб і тепер його царська величність як кормами, так і порохом за нарядом зволив їх забезпечити; також і щодо тих, котрі за порогами коша бережуть, щоб його царська величність зволив виказати свою милість, оскільки не можна його, [Кодака], самого без людей залишати.

Про ту статтю царської величності милостивий указ буде потім, як про те відомо стане, скільки яких запасів у ті місця посилялося і скільки буде доходів у зборі на царську величність.

Понад те бояри говорили: коли які государські люди всяких чинів почнуть утікати у государеві черкаські городи та міста, то тих-бо розшукувати, щоб віддавати.

Джерело: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. 3. Кн. 1. – Третя чверть XVII ст. / Упор., передмова В. Шевчука.- С. 262-267.

ГАДЯЦЬКИЙ ТРАКТАТ

В ім'я Боже амінь.

До вічної пам'яті тепер і тих, що будуть потім завжди.

Комісія поміж станами Корони Польської та Великого князівства Литовського з одного і вельможним гетьманом та військом Запорозьким з другого боку [...] в обозі під Гадячим, дня 6 (16) вересня, року Божого 1658 [...] постановили ми вічний, який ніколи не можна розірвати, мир.

1. Релігія грецька старожитна, та і така, з якою стародавня Русь приєдналася до Корони Польської, аби залишалася при своїх прерогативах і при вільнім відправленні набоженства, аж куди мова руського народу сягає, в усіх містах, містечках, селах, як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському, також на сеймах, у військах, трибуналах, не лише в церквах, але в публічних процесях, візитованні хворих, на священних зібраннях, при похованні вмерлих і в усьому взагалі і то так, як набоженства свого вільно та публічно заживає римська віра.

Також релігії грецькій дається сила вільно засновувати церкви, чернецтва, нові монастирі, так само поновлювати та відбудовувати старі.

Що ж стосується церков і добр, фундованих здавна на старожитну церкву грецької релігії, при них залишатись мають греки старожитні, православні, а церкви ті після надання публічних прав вірним через полковників та іншу старшину Запорозького війська протягом половини року віддано буде через зобабіч призначених комісарів. А ту віру, що є супротивна вірі грецькій православній і яка множить незгоду між римським і старогрецьким народами, жоден із духовного та світського, сенатського та шляхетського станів церков, монастирів, фундушів засновувати й помножувати не може як у духовних добрах, так і в його королівській величності і у власних дідичних у будь-який спосіб, і силу цієї комісії не порушуватиме на вічні часи. А римську віру у воєводствах Київським, Брацлавським, Чернігівським вільно сповідувати, але пани світські, так і дідичні, так само й урядники його королівської милості релігії римської жодної юрисдикції не матимуть над духовними, світськими і ченцями релігії грецької, окрім їм належного пастора.

А що в спільній витчизні спільні прерогативи взаємно належно мають обидві віри, то отець київський митрополит, що є зараз і буде згодом, з чотирма владиками: луцьким, львівським, перемишлянським, холмським і п'ятим з Великого князівства Литовського мстиславським, згідно їхнього власного порядку, мають засідати в сенаті з такою прерогативою і вільно голосувати, як у сенаті засідають ясновелебні їхні милості римського сповідання. Місце однак призначається його милості отцю митрополитові після його милості ксьондза архієпискупа львівського, а владикам після єпископів їхніх повітів. У Київському Воєводстві се-

наторські достоїнності не мають даватися тільки шляхті грецької віри в правочинності тих урядів. А у воєводствах Брацлавському, Чернігівському переваги сенаторські мають подаватися альтернативно, так що після відставки сенатора грецької віри має заступати сенатор римської віри. В усіх однак трьох тих воєводствах в осаді й добру посесію уряди мають віддаватися, подавши клятву теперішніх посесорів.

Для того, щоб розросталася зупільна любов у містах коронних Великого князівства Литовського, скрізь, куди поширилися церкви грецької віри, мають заживати вольностей, свобод і ніякою перешкодою до магістрату грецька релігія не може бути.

Академію Київську дозволяє його королівська милість і стани коронні установити, вона такими прерогативами та вольностями має задовольнятися, як і академія Краківська, з тією однак кондицією, аби в тій академії не було жодних сект аріанських, кальвіністських, лютерських професорів, учителів та студентів. Отож аби між студентами та учнями не було жодної okazji до звади, всі інші школи, які були перед тим у Києві, його королівська милість накаже перенести в інше місце.

Його королівська милість, пан наш милостивий, і стани коронні та Великого князівства Литовського дозволяють також другу академію там, де побачать їй принагідне місце, яка буде заживати таких прав і вольностей, як і академія Київська, але така має бути установлена кондиція, щоб у ній сект аріанських, кальвіністських та лютерських професорів, учителів, студентів не було. А де та академія буде, вже там інших шкіл не можна буде відкривати на вічні часи.

Гімназії, колегії, школи і друкарні, скільки їх буде потрібно, буде вільно відкривати без утруднень і вільні науки відправляти, і книги друкувати усякі із релігійною конверсійністю, без ушербку, однак, королівського маєстату і без насмішок на короля, його милість.

А оскільки вельможний гетьман із Запорозьким військом, од Річі Посполитої одірваним, з любові до його королівської милості, пана свого милостивого і власної вітчизни, відступаючи від усяких сторонніх протекцій, повертається, тож його королівська милість пан наш милостивий і всі стани коронні та Великого князівства Литовського, оскільки пан Бог допустив на два боки, офірувати за спільні гріхи його святому маєстату, покрити вічною амністією; тобто вічним забуттям, подаючи різної кондиції людям від найменшого до найбільшого, ніколи не виключаючи як з-посеред Запорозького війська, так і урядників шляхетного стану, так само і приватних людей, тих загалом усіх, які будь-де і будь-коли залишилися й залишаються при вельможних гетьманах як померлому, так і теперішньому, ніякої помсти ані королівський маєстат, ані сенат, ані вся Річ Посполита, ані ніхто з приватних супроти них і

кожному зосібна, від найбільших до найменших, не буде чинити і взагалі всі несмаки і все те, що тільки під час війни діялося, цілим християнським серцем під свідомством страшного Бога зупільно добре, по-дружньому собі подарувавши, жодної один до одного ані явної, ані потаємної не повинні чинити помсти і практики, не даючись зводитись без жодного звільнення, коли б хотіли чинити скритні задуми, звільняючись від присяги.

... (Конфіскації), як під тими, які є належні до Запорозького війська, так і під шляхтою, яка при вельможному гетьмані у Запорозькому війську і при шведах в'язалася, від будь-кого запрошена, і надані від початку війни без усяких вимовлень, загалом усі і кожен зосібна касуються і законом публічним зносяться, і щоб вони нічиєму не шкодили гонорові, ані власності добр, які будь-де були за касацією і з книг оголошеними вважати і тих добр власним посесорам вільно віддавати володіти, і не мають боронити того кадуками під цілковитим знеславленням.

А оскільки сама річ, так і ім'я самої амністії повинні бути святі і оскільки в давнім стані речі й особи всілякої кондиції людям відновлено, то до тієї ж єдності, згоди, милості, права, пана повертаються, як було перед війною. Також застерігається, коли хтось би важився рвати те святоблिवе з'єднання публічно чи приватно, смів би комусь за посідання ворожі дії поприкати, такий, як осквернитель згоди, карі має підлягати. В чому, коли б трапилася okazія для збереження лихослів'я, пильно має бути чинена інквізиція, з обох боків, Вся Річ Посполита народів польського, і Великого князівства Литовського, і Руського та провінцій, що до них належать, відновлюється в повноті так, як було перед війною, тобто аби ті народи залишалися в своїх межах і свободах непорушно, як були перед війною, згідно прав, описаних у радах, судах і вільної елекції панів своїх, королів польських, і Великого князівства Литовського, і руських.

А коли буде необхідність війни зі сторонніми панами на зміну кордонів, або щось би сталося вольності тих народів - проти озлоби й пустоти має бути, а при свободах своїх вище названі народи мають ставати добре, по-дружньому як одне ціле, однієї і нероздільної Річі Посполитої, не чинячи поміж себе різниці щодо віри, але хто заявить і зголосить себе до релігії християнської, римської і грецької, усіх при мирі й вольності залишати. Також на права чи декрети, що (постали) з очевидної контрверсії, так і в супротиві, правні приводи були встановлені перед війною і в час війни.

Війська Запорозького має бути число шістдесят тисяч, або як вельможний гетьман подасть на реєстрі. Затяжного війська - десять тисяч, яке також, як і Запорозьке, має залишатися під владою того-таки гетьмана, і з податків, ухвалених на сеймі, у воєводствах Київському, Брац-

лавському та Чернігівському та інших має йти кошт від Річі Посполитої на те військо.

Стан Запорозького війська у тих воєводствах і добрах признається, в яких лишалися перед війною, і тому війську стверджуються всілякі вольності привілеями найясніших королів польських надані, утримуючи їх при стародавніх вольностях та інших звичаях, і їх не тільки ні в чому не ображатимуть, але всілякі загалом підтверджують повагу. Надто жоден державець добр його королівської милості і староста, ні дідичний пан і пожиттєвий, ані їхні підстарости, урядники та інші всілякі службові особи жодних податків з козацьких хуторів, сіл, містечок і домів не братимуть жодним претекстом, але, як люди рицарські, мають бути вони вільні від усіляких найбільших і найменших утяжень, також від цел і мит по цілій Короні і Великому князівству Литовському Також і від сусідів усіляких старост, державців, панів і їхніх намісників мають залишатися вільні, перебуваючи тільки під юрисдикцією самого гетьмана руських військ. При тому всілякі напої, лови, польові та річкові, та інші козацькі пожитки вільно мають лишатися при козаках, згідно старих звичаїв.

Зосібна також для подальшого прихилення до послуг його королівської милості, кого гетьман руських військ презентуватиме за гідних шляхетського клейноду, тих усіх без утруднень буде нобілітовано з наданням усіляких шляхетних вольностей так, однак, визначаючи, щоб з кожного полку могло бути сто нобілітованих. Жодних військ польських та литовських або чужоземних ніхто не буде впроваджувати у воєводства Київське, Брацлавське, Чернігівське. Війська однак платні, які будуть під владою гетьмана військ руських, будуть вибирати хліб з добр королівських та духовних у згаданих воєводствах за ординансом того-таки руського гетьмана. А коли б мала бути якась війна від границь руських і була б потреба у посиленні коронних військ, то ті мають бути під регіментом гетьмана руських військ.

Для ліпшого підтвердження цих пактів і певності, гетьман руських військ до кінця свого життя гетьманом руських і першим сенатором у воєводствах Київському, Брацлавському та Чернігівському залишатиметься, а після його смерті має відбутися вільне вибрання гетьмана, тобто оберуть чотирьох електів статусом воєводств Київського, Брацлавського та Чернігівського, його милість вибере.

Монетний двір для карбування всіляких грошей у Києві, або будь-де, як належить і буде зручно, має бути засновано, згідно однієї ліги і з королівською особою. Податки, котрі Річ Посполита ухвалюватиме на сеймі, у воєводствах Київським, Брацлавським та Чернігівським мають йти

на платного жовніра, який залишається під владою гетьмана руських військ.

Спільна рада і спільні сили тих народів мають бути супроти будь-якого ворога. Дбатимуть ті три народи спільно, всілякими способами, аби вільна була навігація Річі Посполитій на Чорне море.

Однак коли його милість цар не захоче повернути провінцій Річі Посполитої і наступатиме на Річ Посполиту, тоді всі сили, як коронні і Великого князівства Литовського, так і війська руські Запорозькі під регіментом свого гетьмана будуть з'єднуватися і воювати.

Добра рухомі й нерухомі, королівщини, також і суми грошей обивателів Руської землі, котрі в'язалися чи при шведському війську, чи Запорозькому, і зараз до вітчизни повертаються, конфісковані, мають бути повернені і заслуги їхні у війську коронним та Великого князівства Литовського мають бути компенсовані й оплачені рівно із заслугами військ коронних та Великого князівства Литовського.

А що від цього часу гетьман із Запорозьким військом теперішнім і що буде потім, відступившись від усіляких сторонніх протекцій, не повинен буде більше до них в'язатися і взагалі у вірності, підданстві, послушенстві найяснішого маєстату польського королівства і наступників його, також усієї Річі Посполитої має і мають, буде і будуть на вічні часи, не порушуючи однак постановленого братерства з його милістю кримським ханом.

Ніяких послів від сторонніх держав не приймати, а коли такі трапляться, їх до його королівської милості мають відсилати. Також ані військ чужих не впроваджувати і не мати жодного із сторонніми порозуміння на шкоду Річі Посполитої, хіба доповівши його королівській милості.

Приватом усім зобабіч, так і духовним римської віри у воєводствах Київським, Брацлавським, Чернігівським, Подільським, також у Великому князівстві Литовському і на Білій Русі, і в Сіверщині до біскупств, пробств, каноній, плебаній і добр, що до них належить, також ченцям усім до костьолів, кляшторів, дібр, фундацій, також світським зобабіч до добр дідичних, староств, держав і власностей своїх дожиттєвих, заставних і за іншими контрактами належних у тих-таки воєводствах і у Великому князівству Литовському, на Білій Русі і на Сівері, які там залишаються, відкривається безпечне повернення і віддача майна. Час однак повернення і віддачі майна його королівська милість, знісшись із гетьманом запорозьким, має призначити. Також спосіб того повернення майна має бути дотриманий, щоб жоден до своєї власності не повертався, а тільки за універсалом його королівської милості та вельможного

гетьмана Запорозьких військ. З чого має бути взаємна зобабіч конференція.

А для розгляду різних справ, як кримінальних, так і поточних повинні мати в тих воєводствах свій особливий трибунал із таким укладом, які самі собі визначають. Окрім того, мають бути особні судові староства овруцьке та житомирське.

А для ліпшої певності, оскільки гетьман із Запорозьким військом і відірвані воєводства відкидають усі інші протекції сторонніх народів, а добровільно, як вільні до вільних, рівні до рівних і шляхетні до шляхетних повертаються, для певнішого дотримання цього теперішнього постановлення дозволяє тому народові руському його королівська милість та Річ Посполита мати особних печаткарів, маршалків, підскарбіїв разом із сенаторською достойністю та інші уряди руського народу, які згідно роти коронних урядників мають виконати клятву, додавши той пункт, що нічого супротивного теперішньому постановленню печаткувати не будуть і взагалі остерігатимуть, щоб тому постановленню через конституцію або сеймові декрети і задвірні рескрипти, універсали, привілеї, не діялося нічого супротивного. До тих печаткарів, уряду і канцелярій належатимуть всі тільки духовні милості митрополій, єпископій, ігуменій та бенефіцій, надання деяких дає його королівська милість, пан наш милостивий у воєводствах Руським, Київським, Волинським, Подільським, Брацлавським, Чернігівським, також і суди з королівських міст і згаданих тільки трьох воєводств, і всілякі декрети як задвірні, так і сеймові.

А що тільки б супротивне вийшло тому постановленню з коронної канцелярії або великого князівства Литовського, те недійсне має бути і голова такого привілею не тільки тратить привілея, але і карі має підлягати на десять тисяч литовських кіп, і це ставитиметься на суд перед королем, його королівською милістю спеціальним списком.

Щоб випадки суперечок щодо підданих, звинувачених у сваволі, не приводили до нових заворушень, усі процеси про належність підданих до наїздів, забоїв, шкод, починених під час внутрішніх колотнеч, земські, городські, трибунальські, також декрети трибунальські персонально щоб розглядалися, особливо у воєводствах Київським, Волинським, Брацлавським, Чернігівським, і касувалися.

З царем, його милістю московським, коли б дійшло до постановлення пактів його королівською милістю і станами коронними та Великого королівства Литовського, має бути забезпечено репутацію й теперішнього постановлення вельможному гетьманові і Запорозькому війську і застережено.

Оцю комісію як їхні милості комісари, так і вельможний гетьман князівства Руського фактично підтвердили присягою і запис присяги виразно підписано рукою їхніх милостей. Більше того, та комісія постановлена буде особливою присягою з сенату через ясно превелебного його милість ксьондза біскупа віленського, також їхніх милостей панів гетьманів чотирьох коронних і Великого князівства Литовського, і печаткарів обох народів, так само і через маршалка посольського, боку ричарського на сеймі, який повинен бути якнайшвидше скликаний у присутності послів, відправлених від вельможного гетьмана Запорозьких військ.

А що стосується присяги його королівської милості, пана нашого милостивого, те з ласки своєї панської на покірливе прохання Запорозького війська зволяє його королівська милість і за неї панове комісари, їхня милість, асекурують.

Присяги ж полковників, сотників та усіх старшин Запорозького війська після сейму, на якому буде затверджено теперішнє постановлення, буде виконано перед комісарами, на те депутованими.

Щоб та комісія мала вічну вагу та повагу так як звучить з початку до кінця, буде вона вписана в право посполите, тобто в конституцію, сеймом, апробована, знана і утримана як вічне і невідкличне право.

До великої руської булави має належати Чигиринське староство, так як постановлено в певний час у привілеї уродженого Богдана Хмельницького, наданому від його королівської милості. А гетьман військ руських вільний мати резиденцію при його королівській милості.

Конвокація воеводств Київського, Брацлавського, Чернігівського після майбутнього сейму, дасть Бог, буде складена найшвидше від його королівської милості, пана нашого милостивого, універсалом.

Діялося, як вище подано, в таборі під Гадячим, дня і року вище названих.

*Іван Виговський, гетьман військ
руських рукою власною.*

***Джерело:** Грабовський С., Ставрояні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К.: Генеза, С.497-508.*

ІВАН БРЮХОВЕЦЬКИЙ
ЛИСТ ДО ЄПІСКОПА МЕТОДІЯ
від квітня 1662 року*

Явна є пагуба, як бачу, нашій більшій, оплаканий, що її трохи залишилося, Вітчизні, і має прийти до останнього розору із таким справлен-

ням, бо не хочемо її оборонити від неприятелів, тільки за гетьманством уганяємося, бо панове городові прагнуть дістати ще нового наслідника Виговського та Хмельницького [тобто Юрія Хмельницького; йдеться про П.Тетерю – авт.], а хто сподівався такої зміни від Хмельницького, яка є явна всьому світу? А ваша святиня змінника Сомка замовляєш, який більше цигана всіх людей морочив, а він є ліпший зрадник, на викриття якого й листа посилаю до вашої святині. Тож нам не про гетьманство треба дбати, тільки про князя малоросійського від царської величності, а на це князівство бажаю мати Федора Михайловича [на думку В.Шевчука, - ймовірно, хтось з царської родини – авт.], щоб предок ліпший був і всяке обереження [мали], щоб люд служивий був готовий зустріти неприятеля. А щоб маєтків та млинів, які є під панами полковниками, то нехай би доходи ті йшли до військового скарбу, а нам усіма силами треба буде міцно триматися його царської величності — це буде нам славно і здорово. А я сам, як Бог подасть, після тієї непотрібної ради бачитиму з усім військом той порядок, що там діється, коли самі для себе не захочуть чогось доброго учинити, а для чого потім [...] а якогось городка не поставити, як чернь з милою охотою дозволяє. Нехай же, собаки, на одне оглядаються: якби його милість, князь Ромодановський із царською раттю неприятеля вигнав, то до того часу сиділи б за Дніпром [на думку В.Шевчука, Брюховецький тут висловлює бажання російської окупації – авт.]. Про те, що ваша милість зволяє писати, хоча й не дуже, але сподіваюся на милість Божу — обернути лицем до його царської величності. А Кодак, хвалю Бога мого, осадив своїми людьми, які [нападу] не витримують, що й сам ваша святительська милість знаєш.

Писано з коша із Киславки, квітня, 6 дня, 1662 [року].

Іван Брюховецький, гетьман

* Перекладено В.Шевчуком з російської мови за виданням: *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.* — Т. V. — СПб., 1867. — С. 100—101.

Джерело: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. 3. Кн. 1. – Третя чверть XVII ст. / Упор., передмова В. Шевчука.- С.383-384.

НАКАЗ ГЕТЬМАНА ПЕТРА ДОРОШЕНКА ПОСЛАМ У ОСТРОГ ... від 10 травня 1670 року (Витяги)

Віра грецька руська давня та і така, з якою стародавня Русь приступила до Корони Польської, щоб при своїх свободах та вільному вживан-

ні співом доти була, доки мова народу руського поширюється у всіляких містах, містечках та селах, як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському. Також на сеймах, у військах, на трибуналах, не тільки в церквах, але явно в процесіях, у відвіданні хворих і в усьому цілковито так, як свого співу вільно і явно заживають чини віри римської — [щодо цього] твердішої потрібно постанови.

Тій-таки вірі грецькій має бути дана сила вільної будови й уладнання церков та монастирів, нових і старих, полагодження і маєтностей. А що древні церкви й монастирі здавна будувались на церкву віри грецької руської стародавньої, то в них мають перебувати не уніати, але віри православної грецької русь, і всі оті церкви, монастирі, єпископії, архимандрії, ігуменства та інші влади з усіма до них належними маєтками мають бути взяті від уніатів та віддані у володіння православним. Також унія, яка супротивна є вірі грецькій православної руській і яка незгоду множить між польським та руським православним народом, аж ніяк щоб не могла обновлюватися і всяких церков, монастирів будівників ніде не буде допущено, щоб будувати на унію, як у маєтностях його королівської величності, так і в дідичних, духовних та мирських сенаторських і всілякої шляхти чинів. Також панам, дідичним державцям та їхнім урядам, римської віри не мають підлягати наші духовні, мирські та іноки віри православної руської, окрім належного їм віри руської православного пастиря.

А що у спільній Вітчизні спільні права, вольності і прикраси мають належати навзаєм обом народам, то отець митрополит київський тепер, і надалі які будуть, неуніатські, із чотирма владиками: луцьким, львівським, перемиським, холмським і п'ятим Великого князівства Литовського мстиславським, за їхнім суцим чином мають засідати в сенаті із такою засторогою та вільним голосом, як засідають у сенаті їхні милості ксьондзи-біскупи віри римської, відповідно до постанови Гадяцької комісії, про що наші комісари міцно будуть домовлятися. Місця ж його милості митрополиту після його милості ксьондза арцибіскупа львівського, а владики після біскупів мають призначатися.

У воєводстві Київському сенаторські чини, двірські та земські, не мають бути давані сповідникам віри римської, тільки шляхті віри руської православної, достойним тих чинів. У воєводствах же Чернігівському та Брацлавському ті ж достоїнності сенаторські на перемену підтверджені, щоб були так, аби після відходу сенатора віри руської мав би бути наслідником сенатор віри римської — треба [щодо того] постанови. Так само щоб примножувалася спільна любов у коронних містах і у Великому князівстві Литовському, де є віра греко-руської церкви, купно як міщани віри руської неуніати, так і римські то щоб заживали спільних

вольностей та свобод, і кожному уряду руська віра хай не буде переполою.

Академію в Києві щоб будувати вільно було, в якій грецькою, латинською і руською мовою мали навчати, і щоб правами та вольностями так були укріплені, як Краківська академія. Також аби між студентами та учнями приклучки для посвару не було, всім училищам єзуїтським, які раніше були в Києві іншої віри, не греко-руським, звелів указати королівська величність деінде із Києва [вийти] — про це домовлятися потрібно.

Також іншу академію в Могилеві білоруському чи тут, в Україні, де для будівництва віднайдеться місце, щоб вільно будувати і щоб та академія, як і київська, однаково правами та вольностями обережена була.

Також школи і друкарні, скільки їх буде потрібно, без утруднень щоб вільно було будувати, а вчення справляти і всілякі книги друкувати.

Скільки не є шкод та переступів од Запорозького війська, говдар король і Річ Посполита покладають, аби те, заради Вічного миру, віддано їй покладено у вічну непам'ять і щоб того ніколи не оголошувано і не згадувано. І аби нам, війську Запорозькому, пообіцяли, щоб усякого чину люди, від найвищого і великого, не виключаючи з війська Запорозького хто не є, щоб ніхто не важився проти них, до кожного зосібна, від найбільших до найменших, на жодну помсту — ні державний маєстат, ані сенат, ані вся Річ Посполита, а наостаток ніхто з приватних осіб, і взагалі всі несмаки, що тільки діялося у війну, все прийняти зобопіль християнським серцем собі в забуття; ніхто не має замислювати один одного ні явної, ні потаємної ворожнечі, помсти і практики.

До того ж усякі кадуки *[спадок без дідичний і без заповіту; право на такий спадок – авт.]*, як під тими, хто від зглонків Запорозького війська, так само і під шляхтою, яка зв'язана із Запорозьким військом, і під духовним станом нашої грецької віри, від будь-кого випрошені як від початку війни, так і в ці літа, і в теперішні часи, всі огулом і кожен зосібна щоб були скасовані і обернені внівець, так щоб вони не шкодили нічиєму гонорові чи власності добр. А коли які ще будуть після скасування, то щоб їх було викинено з книг і щоб були скасовані вони публічним правом; так само, як усілякі листи та сеймові конституції, що суперечать вольностям нашим, Запорозького війська, і цілого народу нашого греко-руського, щоб були знесені й анульовані, — наші комісари повинні будуть про те уїюминатися.

Запорозьке військо в Київському, Чернігівському й Браславському воєводствах по той кордон, який буде встановлений і схвалений комісією, щоб лишалося без жодної одміни, як є тепер у королівських, княжих та всіляких дідичних, шляхетських, також у духовних землях,

містах і селах. І щоб кожен козак жив спокійно та вільно в своїх власних домових хуторах, фільварках, млинах, ставах, полях, займищах, сіножатях і всіляких ґрунтах, також з варіння пива, куріння горілок, сичення медів і тримання корчем як у королівських, так і в шляхетських дідичних добрах в усіх трьох згаданих воєводствах без жодної від панів і їхніх старост перешкоди — про те належить нашим комісарам учинити постанови, і то для того, щоб не було завади козацьким вольностям і тим більше щоб міг ґрунтовно тривати між обома боками на вікопомні часи без порушення пожаданий мир.

Запорозьке військо потребує обмеження України в Київському, Чернігівському й Браславському воєводствах, виділення від Корони, яке замикається в тих воєводствах. А в тому обмеженні щоб могли безпечно заживати вольностей і спокійно поширюватися в своїх добрах без перешкоди, в чому б то не було, всі полки Запорозького війська: Київський, Паволоцький, Браславський, Уманський, Кальницький, Подільський і Торговицький, які були відпасовані так само, як стародавні полки Чигринський, Черкаський, Канівський, Корсунський і Білоцерківський. В Україні ніколи не повинні бувати війська коронні та литовські, не мати собі жодних зимових, і не належатиме їм доправлятися хлібів у повітах, що до України належать. Також і сенатори вищеназваних українських воєводств, як і панове дідичі, не мають наїжджати на міста, містечка і села, що будуть у тому обмеженні України, і не насилатимуть своїх слуг, але рік у рік кожен має дошукувати способу, щоб збирати через своїх висланих належний, згідно до зопільної ухвали й постанови, собі чинш зі своїх добр від посполитих людей. А коли б ті панове дідичі наїздили сюди, в Україну, то захотіли б через постійну свою нетерплячість виганяти козаків зі своїх добр або утискувати їх та примушувати до свого підданства й послушенства, а відтак мир не може бути тривалий.

Доми, хутори, фільварки і всілякі козацькі ґрунти від усіх загалом чиншів та податків, які потім мали бути ухвалені (щоб брати їх із посполитих), цілком мають бути вільні як у королівських, так і в дідичних добрах. Самому ж числу козаків, що будуть усюди на Україні, либонь, має бути обмеження, однак це треба постановляти особливим додатком до конституції; щоб їх жодним звичаєм не тягали навіть до найменших панських послуг ні сам пан у своїх добрах, ні старости, ані жодні насланники; щоб, заживаючи всіляких вольностей, вони належали тільки до влади запорозького гетьмана і віддавали своє послушенство у воєнних послугах гетьманові Запорозького війська. А коли козакові випаде їхати до Корони і до Великого князівства Литовського у будь-яких справах, то щоб з нього не витягали жодних цел і мит по шляхах,

перевозах, переправах і жодним способом його не обтяжувано і не затруднювано.

Либонь, жодні коронні й Великого князівства Литовського війська ніколи не мають уступати за кордон в Україну, однак коли б у межах України мала бути якась війна від якихось ворогів, а гетьман іменем Запорозького війська потребував би допомоги, тоді коронні війська за першою відозвою гетьмана Запорозького війська до коронних гетьманів одразу повинні будуть йти на поміч гетьману і Запорозькому військові в такому числі, як це потрібно. І всі ті коронні помічні війська мають бути під рейментом гетьмана Запорозького війська, а після упокоєння ворога зараз-таки мають з відома гетьмана Запорозького війська повертати з України на мешкання до Корони.

Також охотні, комонні й піхотні запорозькі війська, що перебувають під рейментом запорозького гетьмана, як завше, стають на оборону пограниччя від ворога; і щоб мали за розпорядженням того-таки гетьмана Запорозького війська своє задоволення без будь-якої перешкоди в харчах і в одежі з королівських і духовних добр, що знаходяться в Київському, Чернігівському й Браславському воєводствах; належить умовлятися, щоб одержувати заплату з податку від людей тих-таки воєводств, згідно сеймової ухвали.

На булаву гетьмана Запорозького війська щоб було конферовано привілеєм Чигринське староство, також індукта зі всієї України без жодної ні від кого перепони як у добрах дідичних, так і королівських, і щоб це належало, з огляду на військові витрати як тепер, так і наступцям, гетьманові Запорозького війська.

А на військові гармати мають іти заразом староства Лисянське, Корсунське, Богуславське.

Обозному, також військовим генеральним суддям, осаулам, писареві, полковникам, полковим осаулам, сотникам та іншій старшині Запорозького війська щоб, згідно Галицької комісії, було призначено відсоткове і надано на вічні часи річний королівський прибуток з інших староств українських, а не тих, що визначені на булаву й на гармати.

Коли потрібно буде панові королю й Річі Посполитій явної послуги Запорозького війська в польський край, то не гетьмани коронні, великий і польний, але сам його милість король має прислати указ до гетьмана Запорозького війська. А тоді, коли треба буде йти на ту послугу далеко від українських кордонів, сам гетьман із Запорозьким військом за указом його милості короля не має бути витягнений з України, але поспішити повинна буде частина війська з наказним гетьманом. І в польських краях на тих послугах або в будь-яких місцях, куди буде повернено, повинна доходити тому військові з ласки пана короля особлива плата за ті послуги.

ги, а коли ту послугу відправлять, вільно буде їм знову бути відпущеними до своїх домів, на Україну, без найменшого присилування.

Так само, як просимо про зведення залоги Білоцерківського замка, коли буде повернено з московської влади на бік пана короля Київ, щоб не було там впроваджено жодного коронного й чужоземного війська; про те наші комісари повинні будуть пильно домовлятися іменем Запорозького війська.

Терехтемирів і тамтешній монастир з усіма, що до нього належать, селами та ґрунтами має бути захований при гетьмані й Запорозькому війську на вічні часи.

Коли всі духовні та світські руського православного українського народу стани з гетьманом та Запорозьким військом оберуть пастором вільною елекцією київського митрополита, щоб було те потверджено. Іншого ж такого, якого не хочуть Запорозьке військо і всі стани православно-руські українські, жодним звичаєм щоб не ставлено на катедру Київської митрополії і щоб поза українськими межами нікому не допущено зватися київським митрополитом,— про те нашим комісарам належить пильно умовлятися.

Щоб свята Софія, катедральна церква, як й інші всі церкви й монастирі, що будуть у Києві та в інших місцях, згідно старожитніх прав, лишалися в усіх своїх, кожній церкві й монастирю належних, добрах і ґрунтах без жодного порушення і ніхто щоб їх не забирав,— це стосується всіх монастирів і Божих церков; комісарам належить про те пильно умовлятися.

Доглянуто [...] минулої конфедерації [...] з жодної такої ради, два супротивні і шкідливі для віри нашої православної, греко-руської, не уніатської, пункти, що дозволяють уніатам чинити все зле, і порушувати народний мир, і віднімати гвалтовно церкви, монастирі і бенефіції церковні. Адже в першому пункті, що постановив оборону римського костела, є той придаток про обряд грецької й уніатської церкви, а на другому місці він є під титулом про релігію грецьку (другий доказ); ми не можемо аж ніяк сподіватися такого миру, не судячи про права владництва Перемиського і архімандрії Лещинської, найшовши, перш за все, в повіті Пінському й будь-де віддані уніатам церкви. Бо ми найменше хочемо через тих уніатських і уб'єктів, що встановились, порушувати тепер (через таке написане завдяки їхній сваволі право) права їхньої милості короля, дані православної Русі і апробовані повагою цілого з'їзду Річі Посполитої, а хочемо дати спокій святим монастирям, церквам і нашим духовним. Для того, оскільки ми до всієї Річі Посполитої били чолом на сеймі коронації *[йдеється про сейм у березні 1670 р., де козацькі послы виголосили свої вимоги – перекладач-упоряд.]* його королівської

величності і Річі Посполитій, відповідно до минулої Гадяцької комісії, щодо того уніатського збурення, від якого всіяке зло походить, нашу інструкцію-наказа посилаючи, як домагалися, так і тепер [хочемо, щоб] вищезгадані обидві статті про них із минулої конфедерації аби допряма вичорнені і викинуті були чи на майбутньому, дасть Бог, сеймі знесені конституцією і надалі в правах судейських постанов ніякого нагаду про руську унію щоб не посміли писати, але щоб єдиної русі неуніатської давні права і теперішні підтвердження обережено, домовитися про те, і обіцянку оберігальну від їхніх милостей панів комісарів його королівської величності та Річі Посполитої на знесення тих уніатів, у конфедерацію прилучену за ділом прав, мають одержати наші комісари, а без того оберігання не мають приступити до завершення комісії.

* Примітки та переклад з російської мови В. Шевчука за виданням: «Летописи событий в Юго-Западной России в XVII в.». — Т. II. — К., 1851. — С. 227—232.

Джерело: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. 3. Кн. 2. — Остання чверть XVII – початок XVIII ст. / Упор., передмова В.Шевчука.- С.62-68.

СТАТТІ-ПРОХАННЯ ДО ТУРЕЦЬКОГО СУЛТАНА від 1668 року, 10 серпня*

Переклад з латинського письма, а це перекладено із грецького письма, на чому піддався Дорошенко під владу турського султана.

ПРОХАННЯ І МОЛІННЯ КОЗАЦЬКІ, УЧИНЕНІ ДО ТУРСЬКОГО СУЛТАНА ВІД ГЕТЬМАНА ДОРОШЕНКА

1

Ми готові воювати з усяким неприятелем твого повелительства, а на затвердження цих договорів послано було посла, чауша, в літо від Різдва Христового 1668, в 10 день серпня.

2

За договором і установленням, які були в час Богдана Хмельницького, гетьмана, те ж хоче й Петро Дорошенко, гетьман, разом із послами, посланими до султанської величності, тобто: хай утвердить такі примирення і установлення, раніше мовлені, бо й він сам завжди готовий стати супроти всякого неприятеля султанської величності, коли буде нужда й потреба.

3

Того просимо, щоб раті, які повинуються султановому повелительству, тобто кримські, черкаські, ногайські, також і буджацькі й

інші такі ж, котрі мають приходити в нашу поміч і в посіб'я, хай будуть під владою й керівництвом нашого гетьмана, а потім його наступників через те, щоб ті раті слухали гетьмана і купно із козацьким військом, коли буде потреба, змогли находити й нападати на неприятельські міста чи обороняти нас.

4

На утвердження цього прийму я, гетьман, і все козацьке військо знамено, також булаву і знамено, що його турки звуть туї.

5

Коли ж зволить такими знаменами нас пошанувати й ударувати, султан оттоманський не захоче через те гадати, що ми є піддані й вельми уярмлені, чи данники, чи будь-яким податям повинні, але від усіх податей вільні і від усіх тяжких уярмлень жорстокості бажаємо бути відчужені. До того жадаємо, щоб гетьмана не перемінати, його ж Запорозьке військо собі вибере, і замість нього іншого не ставити, але тільки нехай оті знамена воїнські будуть для ознаменування і свідчення правдивого приятельства та згоди козацьких військ із оттоманською міццю й татарами — хай будуть готові перед нашим гетьманом у будь-якій війні, що буде супроти козацьких недругів, чи султанських, чи супроти татарських.

6

Коли султанові раті чи татарське військо прийдуть на поміч козакам і виходитимуть для посіб'я їм у вітчизну та країни їхні і до міст на відвернення неприятельської сили, не хочемо, щоб вони будували свої молитовні храми, що звуться мечеті, ані будь-які будови, котрі шкодять християнській вірі, також, де є руські церкви, щоб не могли їх розоряти і грабити, аби потім побудувати свої. До того, коли будуть козаки пошановані султанськими знаменами, ті ж таки знамена нехай шанують і турки, а в честь і любов тих знамен не зможуть грабити чужих маєтків і міст палити і нікого чоловічої та жіночої статі із козацького роду полонити і в царське місто Константинопольське відводити, а хто дерзне те вчинити, то покарати смертю, знищивши той рід, котрий буде супротивний роду козацького війська.

7

Війська, що приходитимуть із Волох та Мултян пособити нам, хай не зможуть марноти творити всім тим містам, монастирям, церквам, які є під гетьманською владою; священники, які живуть у нашій землі, нехай будуть у мирі, і без жодного страху, і без боязні та жаху, щоб пробували подібно всі, котрі хиротонію приймають од патріарха царгородського, а живуть у Києві та Галичі [*митрополит мав титул: кийсь-*

кий та галицький, за назвами двох князівських столиць – авт.], щоб ними свій митрополит правив і рядив.

8

Щоб наш гетьман завжди був утверджений у своїй достойності аж до останнього дня життя свого так, щоб його ніхто не міг із султанової влади перемінити і з престолу його не скидати. Знову-таки, коли козаки, які з нами не годяться, почнуть творити зібрання і стануть супроти нас творити підступи та сітки зваб, хай не зможуть собі поставити іншого гетьмана через те, що ми вельми задоволені є і щирість маємо до панування цього гетьмана і згодні однодушно йти на супротивників наших аж до останньої відомсти.

9

А оскільки руський народ тепер розвівся [*тобто потрапив у залежність до різних володарів – авт.*], коли б поляки взяли думку, щоб не віддати їм Києва, а казали те все турку і до нас мали своє незакрите серце — та світла справа нехай іде в різні країни людей [*йдеться про те, щоб православні українці, перебуваючи під різними володарями, заживали вольностей і корилися одному митрополитові. Далі подається етнічне обмеження українського народу, незалежно від державних кордонів – авт.*], а тримати ту ж таки віру з греками не тільки в тих країнах, але і в інших межах і границях, тобто з однієї сторони — Перемишля, Самбора, і від міста Києва, і далі на двісті миль; з другого боку від ріки Вісли, а інші — з третього боку, тобто від гетьмана; і з четвертої сторони — від Севська та Путивля — всі тут є козаки. Сподіваємося, що й усі в малому часі це установлення приймуть і будуть із нами згодні — це подбає з великим старанням, з Божою помічю, учинити гетьман наш, щоб інші звільнилися від уярмлень, які їх тримають і під ігом найбільшим; коли ж вони привернуться до нашої влади, величезне створимо старання — нехай і ті не творять ніякого підступу й пагуби супроти султана й татарського хана. Одначе, оскільки нам такі численні не повинуються, але чи полякам, чи москві підданствують, чи від своїх царів переконані, а більше грошима схилені, коли чинитимуть марноту людям турського повелительства чи супротивлятимуться ордам кримського хана, обіцяємо з ними нічого не діяти, а від співдружності із ними ухилятися і від дружби з ними хоронитися, а як на супротивника оттоманського султана поставати однодушно разом із гетьманом, щоб заради султана оттоманського помститися — як супротивників їх поб'ємо, сильно на них наступаючи.

10

Бажаємо до того, щоб не було находу і грабунку від тих, що довкола нас, підданих міст та меж турського султана, за велінням підда-

них, як у місцях, що є біля ріки, названої Деркус, так і тих, що поблизу Буга, на тих місцях, що поблизу Сочави, де нам фортеці ніяк не творити, ані сторожі не тримати.

11

А оскільки руський народ не знає жодної мови, окрім природної, старанно молить наш начальник і пан, щоб після повернення послів од султанської величності грамоти писалися до гетьмана і до всього козацького війська чи по-польському, чи по-грецькому; знову-таки, посли, що приходитимуть у наші краї, хай цілком говорять руським діалектом.

12

Просимо царської величності, щоб після смерті теперішнього царгородського патріарха, що зветься Методій, аби ніхто не став наступником, хіба той, що його архієрейський собор разом із кліриками виберуть, і такому в жодному разі не бути зміненому, а сидіти на престолі аж до останнього в своєму житті дихання. Це учинення хай цілим залишиться і для майбутніх патріархів. Коли ж хтось із архієреїв чи з кліриків дерзне заколочувати й скидати правдивого патріарха і посміє зійти на престолу патріаршого чи через золото, чи дари,— такі люди, які знайдуть і триматимуть чужу річ, кріпко й сильно нехай будуть скарані.

13

Коли прийде час воювати із яким-небудь неприятелем і придуть звідусюди на поміч турські війська до нас, у нашу країну, не мають жити по селах та містах за своїм бажанням і вподобанням і щось насиллям брати, але хай живуть у місцях, їм призначених, і хай пробувають у них задоволені харчем та оброком, від нас дозволеним. Це саме зберігатимуть і наші козаки, коли підуть, покликані бувши на поміч султану, як є,— нехай задоволені будуть тим, що вільно зволяється.

14

Коли котрий козак судитиметься із турком, як винний буде турчин чи козак, усяк має судитися перед своїм старшиною і від нього караний бути у міру свого переступу. Коли ж хтось невинним виявиться, то щоб був вільно відпущений.

15

Нехай не учинить султан турський миру, ані хан татарський, із порубіжними і близькими володарями, а передусім із королем польським і з царем московським, союзу дружества нехай не творить без відома та згоди нашого гетьмана і всього козацького війська; нехай не будуть такі договори, як на війну, так і на мир схильні, без відома обох країн та дозволу. Коли ж турський султан чи татарський хан постановить мир і довершить договір чи вдома, чи в полі із козацькими неприятелями чи

на марноту Запорозького війська, то явно зголошуємо, що наш гетьман такий мир матиме у ніщо, як нам шкідливий і пагубний. Так само відтак, щоб був мир твердий і постійний, є потреба, щоб той був із явною відомістю гетьманською і Запорозького війська, бо коли козацькі раті приймуть якусь марноту і сліпо постраждають од своїх супостатів, випаде потреба вдіяти відомству Запорозькому війську, так само й турському на скоєну образу без будь-якого розору нашого прийнятого миру, оскільки воїстину обидва боки з'єднані навзаєм і єдиним тілом учинені супроти своїх недругів.

16

Завершення насамкінець хай буде таке: коли турський султан і татарський хан цієї постанови нашої прийняти не захочуть, але всеконечно замислять вчинити нас підданими й данниками цілковитими і все захочуть валити, гетьмана проганяти за своїм зволенням та іншого на його місце наставляти, монастирі й церкви наші розоряти і нові мечеті зводити, і наших митрополитів перемінати, і данини від них вибирати, і з їхніх престолів скидати, податі від нас, русі, вишукувати та інші всілякі наклади, уярмлення, забираючи коні, воли та інші речі їстівні, ячмінь, овес та дрова чи будь-яку іншу річ і найменшу коли насиллям візьмуть, то тим приязнь нашу відкинуть і спротивляться нашим оцим статтям. Тоді ж бо гетьман і Запорозьке військо подбають, щоб іншим якимсь способом помислити про себе, міста свої зберігаючи і тримаючи під владою й пануванням своїм вільними, вільними і від усіляких уярмлень у всьому, а ніяк не змінно, однак ніколи супроти султанової величності не воюючи, ані рук наших не підносячи за неприязельським звичаєм, хіба раніше будемо переконані і примушені від турського і татарського війська.

17

Коли військо Запорозьке захопить якийсь певний град чи місто із поміччю турського війська, те взяте місто нехай буде під областю гетьмана і Запорозького війська; ніякої там не залишати сторожі і не творити турської фортеці.

* Перекладено В.Шевчуком з російської мови за виданням: *Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским.* — М., 1858. — Ч. I. — С. 208-212.

Джерело: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. 3. Кн. 1. – Третя чверть XVII ст. / Упор., передмова В. Шевчука.- С.464-468.

Додаток 3

УГОДА ТА КОНСТИТУЦІЯ ПИЛИПА ОРЛИКА

**В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, Бога, славленого в Трійці.
Нехай станеться на вікопомну пам'ять та славу Запорозького
війська і всього народу малоросійського.**

Дивний і невідомий у долях своїх Бог, милосердний і довготерпеливий, праведний у покарах як завжди від початку видимого всього світу, вивищує на праведнім мірилі свого правосуддя одні держави, а інші за гріхи та беззаконня смиряє; одні уярмлює, інші звільняє; одні підносить, інші скидає долі. Так і народ бойовий стародавній козацький, який раніше називався козарський, спершу був піднесений безсмертною славою, просторим володінням та рицарськими відвагами, якими не тільки довоколишнім народам, а й самій Східній державі був страшний на морі й на землі, і то так далеко, що цісар східний, бажаючи його собі довічно примирити, з'єднував подружнім союзом синові своєму каганову дочку, тобто, князя козарського. Потім, славлений у вишніх, той таки праведний суддя Бог через примножені неправди й беззаконня, покаравши численними карами той козацький народ, знизив, змирив і ледве не вічною руїною скинув долі, нарешті військовою зброєю Польській державі піддав через Болеслава Хороброго та Стефана Баторія, королів польських. І хоч невідомий і постійний у правосудді своїм Бог, караючи, покарав рідних наших предків незчисленними тягарями, однак, не до кінця прогнівливаючись і довіку не ворогуючи, а бажаючи винести згаданий козацький народ до першо-початкової волі із підтяжного на той час польського панування, висунув ревного оборонця святого православ'я, стародавніх прав та вольностей військових Вітчизни, подвижного гетьмана, славної пам'яті Богдана Хмельницького, котрий при всесильній Божій допомозі, при незламному сприянні найяснішого короля його милості, шведського, безсмертної та вічно достойної пам'яті Карла Десятого і при повній підтримці зброї Кримської держави та Запорозького війська, а при своєму добророзумному промислі, визволивши працями та відвагами з польського підданства Запорозьке військо та уярмлений та утиснений малоросійський народ, піддався з ним добровільно під самодержавну руку великих государів, царів та великих князів, повелителів російських, сподіваючись, що Московська держава, яка з нами єдиновірна, дотримає обов'язків своїх у договорах та статтях, відбитих та присягою стверджених і вічно збереже Запорозьке військо та вільний народ малоросійський непорушно при правах та вольностях під своєю обороною. Але після смерті того, славної пам'яті, гетьмана Богдана

Хмельницького, коли та Московська держава численними винайденими способами намагалася надвередити і до решти зруйнувати військові права та вольності, які сама ж потвердила, і на народ вільний козацький, якого вона ніколи не завойовувала, накласти невідільне ярмо, тоді, скільки Запорозьке військо в тому терпіло, стільки вимушене було кров'ю та відвагою боронити цілість своїх прав та вольностей, і до такої оборони сам Бог помститель нахилив. Напоследок, коли вже оце тепер, за гетьмана, славної пам'яті небіжчика, ясновельможного Іоанна Мазепи, згадана Московська держава, бажаючи довести свій лихий намір до завершення і віддаючи злом на добро, замість удячності й уваги за такі численні вірні служби і за гоніння на них до останнього знищення, кошти і утрати, за незчисленні відваги та воєнну криваву працю хотіло неодмінно перетворити козаків у регулярне військо, міста забрати в свою область, права і вольності поламати, Запорозьке низове військо викоренити і ймення його навіки згладити, чого явні були і під сей час знаки, докази й початки. Тоді вище згаданий, славної пам'яті ясновельможний гетьман Іоанн Мазепа, поставивши правдою та ревністю цілість Вітчизни, прав та вольностей військових, а бажаючи щирим жаданням бачити у дні свого гетьманського володіння і залишити квітучою і наповненою ту ж таки Вітчизну, милу матір нашу, та військо Запорозьке городове й низове, після смерті своєї для вікопомної пам'яті імені свого не лише в непорушних, але і в розширених і помножених вольностях, віддався у незламну оборону найяснішого короля, його милості, шведського Карла Дванадцятого, який за особливим промислом усемогутнього Бога вступив на Україну зі своїми військами, тим послідуєчи й наслідуючи попередника свого, славної пам'яті звияжного гетьмана Богдана Хмельницького, який із найяснішим шведським королем, його королівської величності однойменним дідом Королем Десятим, погоджуючись однодумністю та промислами військовими на звільнення Вітчизни своєї від польського тодішнього підданства, не меншу мав поміч у своїх замислах, прагнучи розірвати польські сили. І хоч невідомі долі Божі такі ревні наміри небіжчикові, за приводом звісної відміни воєнної фортуни, не лише не здійснили, але й самого тут, у Бендері, прикрили смертельним декретом, однак осиротіле після смерті свого найпершого реймента Запорозьке військо, не покидаючи прагнути бажаної собі свободи і покладаючи надію на Божу поміч у протекції найяснішого короля, його милості, шведського, і в праведній нашій справі, яка мала звичай тріумфувати, постановило на підпертя її і для ліпших військових порядків та проводу, на спільну раду генеральної старшини, наслідуючи й погоджуючись у тому з волею найяснішого протектора нашого, королівської величності шведської, вибрати собі нового гетьмана, на об-

рання якого призначити термін, як належне тому елекційному актові місце під Бендером, з'єдналося на загальну Раду з керівником своїм паном Костянтином Гордієнком, кошовим отаманом. Тоді всі загалом із генеральною старшиною та послами від війська запорозького та низового, що лишається біля Дніпра, знісшись, за давніми звичаями та за військовими правами, вибрали собі вільними голосами одноголосно гетьманом його милість пана Пилипа Орлика, достойного тієї гетьманської честі, під сей важкий час спроможного той гетьманський уряд двигати, управляти і при Божій помочі і при протекції найяснішої королівської величності шведської дбати і радити в інтересах Вітчизни малоросійської. А оскільки колишні гетьмани Запорозького війська, лишаючись під московськими самодержцями, осмілювалися присвоювати собі над слушність і право самодержавну владу, якою були значно надвередили давні порядки, права та вольності військові не без всенародного утяження, отож ми, генеральна старшина тут присутня, і ми, отаман кошовий із Запорозьким військом, запобігаючи надалі такому безправству найбільше під протекцію найяснішої королівської величності шведської і тепер її кріпко й непорушно тримається не для чого іншого, тільки для поправки й підняття впалих своїх прав та вольностей військових, домовилися і постановили з яснорозумною милістю паном Пилипом Орликом, нововибраним гетьманом, аби не тільки його вельможність при щасливому своєму гетьманському володінні, непорушно дотримував усіх тих, що тут ідуть написані, пунктів, договорів та постанов, собою поприсяжних, а також, щоб вони були дотримані і збережені неодмінно і за інших, що будуть потім, гетьманів. Вони мають у собі таке.

I

Оскільки між трьома богословськими добродійностями перша є віра, тож у першому сьому пункті належить почати діло про святу православну віру східного сповідання, якою раз звияжний козацький народ був просвічений у столиці апостольській константинопольській ще за володіння козарських каганів, так і тепер, триваючи в ній непорушно, не хитався ніколи жодним іновір'ям. І не таємниця се, що славної пам'яті гетьман Богдан Хмельницький із Запорозьким військом ні на що інше, а тільки за військові права й вольності піднявся і почав праведну війну супроти Річі Посполитої польської, а в першу чергу за святу православну віру, яка всілякими утяженнями була присилувана від польської влади до унії з римським костелом, і ні для чого іншого добровільно піддався із тим Запорозьким військом та народом малоросійським у протекцію Московської держави, а тільки задля православної одновірності. Через се теперішній нововибраний гетьман, коли Господь Бог, кріпкий та сильний у бранях, пособить щасливою зброєю найяснішому королеві,

його милості, шведському звільнити Вітчизну нашу Малу Росію від невольничого московського ярма, має й повинен буде у першу чергу дбати та міцно поставати, аби жодне іншові'р'я до Малої Росії, Вітчизни нашої, не було запроваджено, а коли десь, чи таємно, а чи явно могло виявитися, тоді владою своєю має його викорінювати, не допускати проповідуватися і розширюватися йому, іншові'р'цям співжиття на Україні, а найбільше лихові'рності жидівській, не давати дозволу і на те масти все дбання, щоб була утверджена вічно єдина віра православна східного сповідання під послушенством святійшого апостольського трону константинопольського з примноженням хвали Божої, святих церков, а із навчанням у вільних науках малоросійських синів розширялася і, наче крин у терні, процвітала поміж навколишніх іншові'рних держав. А для більшої поваги першоначального в Малій Росії митрополичого престолу київського і для кращого управління духовних справ, має той таки ясновельможний гетьман після звільнення ним Вітчизни від московського іґа справити в апостольській константинопольській столиці первісну екзаршу владу, щоб через те поновилися подання і синівське послушенство згаданому апостольському константинопольському трону, від якого євангельською проповіддю має бути просвічена і зміцнена у святій католицькій вірі.

II

Як кожна держава складається і стверджується непорушною цілістю кордонів, так і Мала Росія, Вітчизна наша, щоб у своїх кордонах, стверджених пактами від Річі Посполитої польської і від Московської держави передусім у тому: які відійшли по ріку Случ за гетьманства, славної пам'яті, Богдана Хмельницького були відступлені, вічно віддані й пактами укріплені від Річі Посполитої польської в гетьманську область, не були насильно змінені й порушені - має про те ясновельможний гетьман старатися при трактатах найяснішого короля, його милості, шведського і кріпко, скільки Бог сили пошле, поставати, де належатиме, а передусім писати про се до найяснішого маєстату його королівської величності, шведської, як оборонця і протектора нашого, щоб його величність не допускав нікому не тільки прав та вольностей, але й військових кордонів пошкоджувати й собі привласнювати. Над те має той таки ясновельможний гетьман після закінчення, дай Боже, щасливої війни впросити в королівської величності шведської такого трактату, щоб його величність та його спадкоємці, найясніші королі шведські титулувалися постійними протекторами України і залишалися такими на ділі для більшої кріпості Вітчизни нашої і для збереження її цілості в наданих правах та кордонах. Також і про те має писати ясновельможний гетьман до найяснішого королівського маєстату, щоб у трактатах його

величності з Московською державою було й таке викладене, щоб як невільників наших, які зараз у Московській державі перебувають, було нам вільно повернено після закінчення війни, так і винагороджено і слушно поповнено всі починені від Московської держави у теперішню війну на Україні шкоди. А особливо про те просити і дбати має в найяснішої королівської величності, щоб було всіх звільнено і до нас повернено наших невільників, які залишаються в державі його ж величності.

III

Оскільки нам завжди потрібна сусідська приязнь Кримської держави, від якої не раз засягало допомоги Запорозьке військо для своєї оборони, тож, скільки під сей час буде можливо, має ясновельможний гетьман із найяснішим ханом, його милістю, кримським дбати через послів про відновлення давнього з Кримською державою братерства, військової колегатії та підтвердження постійної приязні, на яку оглядаючись, доколишні держави не наважувалися б бажати уярмлення собі України і її будь у чому насильству вати. А після закінчення війни, коли Господь Бог посприє, при бажаному і задовільному для нас мирі, новообраному гетьманові осісти у своїй резиденції, а по тому кріпко і невсипуще стерегти того. Має він бути зобов'язаний посадою свого уряду, аби ні в чому приязні і побратимства з Кримською державою не порушували свавільні легковажні люди з нашого боку, які звикли розривати й руйнувати не тільки сусідську згоду та приязнь, але й мирні союзи.

IV

Запорозьке низове військо, як заслужило собі безсмертну славу численними рицарськими відвагами на морі і на землі, так не меншими було збагачено для спільного свого пожитку та промислів наданнями, але коли Московська держава, винаходячи всілякі способи для утиснення та знищення його, побудувала на їхніх власних військових ґрунтах та угіддях чи городи Самарські, чи фортеці на Дніпрі тим бажаючи тому Запорозькому війську низовому учинити перешкоду в рибних та звіриних промислах, створило праволомство і пригнічення. Нарешті військо-ве гніздо Запорозьку Січ розорило військовим наступом. Отож, після щасливого, дай Боже, закінчення війни (коли тепер Запорозьке військо не очистить ґрунтів своїх і Дніпра од московського насильства і себе не задовольнить) має ясновельможний гетьман при трактуванні найяснішого короля, його милості, шведського з Московською державою про мир дбати про те, щоб Дніпро від городків та фортець московських, так і ґрунти військові було очищено від московської посесії і до первісної області Запорозького війська повернено, де надалі не тільки не має ясновельможний гетьман ані фортець будувати, ані городів фундувати, ані слобід осаджувати і в будь який спосіб та військові угіддя пустошити,

але й буде зобов'язаний до їхньої оборони чинити всіляку поміч Запорозькому низовому війську.

V

Город Терехтемирів, оскільки здавна до Запорозького низового війська належав і називався його шпиталем, хай і тепер отож після звільнення, дай Боже, Вітчизни від московського підданства, має ясновельможний гетьман те місто повернути Запорозькому низовому війську з усіма угіддями й перевозами на Дніпрі, що там є, побудувати в ньому шпиталь для старих зубожілих і ранами покалічених козаків військовим коштом і з нього має бути їм харч та одежа, промисел. Також Дніпро увесь згори від Перевалочної вниз, перевіз Переволочанський і саме місто Переволочну з містом Керебердою, і ріка Ворскло із млинами, які є в Полтавському полку, і козацьку фортецю із належним од неї, має ясновельможними гетьман, а по ньому наступні наслідники того гетьманського уряду зберегти при Запорозькому війську, згідно давніх прав та привілеїв, нікому з духовної і світської влади не допускаючи і не дозволяючи забивати й будувати там, на Дніпрі, від Переволочної єзів, заводити ставів та ловитовирибних, особливо в полі мають належати на вічні часи ріки, річки та всілякі прикмети аж по самий Очаків не до кого іншого, тільки до низового Запорозького війська.

VI

Коли в самодержавних державах заховується хвалебний і корисний суспільному станові порядок, той порядок завше, як у війні, так і у мирі звичайно відправляють приватні й публічні Ради для спільного добра Вітчизні, в яких самі самодержці ведуть перед своєю присутністю, кладучи без заборони своє зізвольнення на спільні міністрів своїх та радників рішення та ухвали, а чому б у вільнім народі не мав би бути збережений такий добрий порядок, який був либонь у Запорозькому війську при гетьманах перед сим неодмінно, згідно давніх прав та вольностей? Однак, коли деякі Запорозького війська гетьмани, привласнивши собі неслухно й безправно самодержавну владу, узаконили самовладно таке право: «Як хочу, так повеліваю!» - то через те самодержавство, невластиве гетьманському урядуванню, вирости численні у Запорозькому війську незгоди, розорення прав та вольностей, посполите утяження, насильне й купне легке розкладення урядів військових: генеральної старшини, полковників та значного товариства. Отож ми, генеральна старшина, кошовий отаман і все Запорозьке військо домовилися і постановили з ясновельможним гетьманом при елекції його вельможності таке право, яке має бути збережено постійно у Запорозькому війську: щоб у Вітчизні нашіх першими радниками була генеральна старшина, як за перспектом їхніх первісних урядів, так і в установленій при гетьманах

резиденції. За ними за звичайним порядком слідують городові полковники, нехай вони будуть пошановані подібним чином публічних радників. Над те з кожного полку мають бути до загальної ради генеральні совітники з кожного полку по одній значній, старовинній, добrorозумній та заслуженій особі, вибрані за гетьманською згодою, і з тими всіма генеральними особами, полковниками й генеральними має радитися ясновельможний гетьман та його наступники про цілість Вітчизни, про її загальне добро і про всілякі публічні діла, нічого без їхнього дозволу й поради не зачинаючи приватною своєю владою, не встановлювати і до завершення не приводити. Тому тепер, при гетьманській елекції, за одноголосною всіх радою й ухвалою призначається три генеральні в кожному році Ради, які мають відправлятися в гетьманській резиденції: перша на Різдво Христове, друга на Воскресіння Христове, третя на Покрову Пресвятої Богородиці, на які мають і повинні бути не тільки пани полковники зі своєю старшиною та сотниками, не тільки з усіх полків генеральні радники, а й послы Запорозького низового війська для прослуховування і рішень перебувати після прислання до себе від гетьмана розпорядження, не порушуючи аж ніяк призначеного терміну. А де що тільки буде від найвельможнішого гетьмана запропоновано до загальної ради, про те всім добропорядно, без жодного приватного свого й чужого порядку, респектів, без душепогибної заздрості та ворожнечі, зобов'язані будуть радити і так прозорливо, щоб не було нічого в тих радах до применшення гетьманської честі, до публічного утяження та розору і, не дай Боже, пагуби Вітчизні. А коли б на ті вищеоголошені терміни для генеральної старшини трапилися б якісь публічні справи, які потребували б швидкого управління, справлення та відправлення, то ясновельможний гетьман матиме силу та волю, за порадою генеральної старшини, такі діла управляти й відправляти своєю гетьманською повагою. Також, коли якісь листи трапляються із закордонних сторонніх держав, ординовані до ясновельможного гетьмана, то про них має оголосити його вельможність генеральній старшині і відповіді, які відписуватимуться, освідомлювати, не утаюючи ніяких листовних кореспонденцій, особливо закордонних і тих, які можуть пошкодити вітчизняній цілості й загальному добру. А щоб була конечна надія в секретних та публічних радах між ясновельможним гетьманом та генеральною старшиною, з полковниками та генеральними радниками, має кожен із них при посіданні свого уряду виконати на вірність і у Вітчизні на зичливість до реймента-ря свого, на збереження повинностей своїх, які тільки до уряду якогось належатимуть, формальну присягу, згідно клятви, публічно ухвалені. А коли б щось було помічено в ясновельможного гетьмана супротивного, негачійного, шкідливого правам та вольностям військовим, тоді та ж та-

ки генеральна старшина, полковники й генеральні радники матимуть силу вільними голосами чи то приватно, чи коли вкаже на те належна і невідправна потреба, на Раді того вельможності виказати і з'явити про порушення прав та вольностей вітчизняних без применшення і найменшого ушкодження високого рейментарського гонору. На такі викази не має ясновельможний гетьман вражатися й чинити помсти, а дбатиме такі недоладності справити. [...]

VII

Коли б хто з генеральних осіб, полковників, генеральних радників, значного товариства та інших військових урядників над тією ж черню чи б то гонор гетьманський зважився б образити, чи якомусь іншому ділі провинитися, то таких переступників сам ясновельможний гетьман не має карати своєю приватною помстою та владою, а повинен таку справу (чи кримінальну, чи некримінальну) здати на військовий генеральний суд, і який на нього випаде нелицемірний та нелицеглядний декрет, такий кожен переступиш має й понести.

VIII

Тії ж генеральні особи, які належно резидують при гетьманському боці, мають донести ясновельможному гетьману всілякі військові справи, які до чийогось чину й повинності належатимуть, і відбирати декларації, а не приватні домові слуги, яких до жодних справ, доповідей та діл військових не використовувати.

IX

Оскільки перед цим у Запорозькому війську завжди були генеральні підскарбії, які завідували військовим скарбом, млинами і всілякими до скарбу військового приходами та повинностями і ними з гетьманського відома керували, то й тепер такий порядок устанавлюється загальним договором і неодмінно узаконюється, аби після звільнення, дасть Бог, Вітчизни нашої з московського ярма був обраний увагою гетьманською і зі загального зволення генеральний підскарбій, людина значна і заслужена, маєтна і добросовісна, який мав би в своєму догляді військовий скарб, завідував млинами і всілякими військовими приходами й повертав їх на публічну військову потребу з відомом гетьманським, а не на свою приватну. А сам ясновельможний гетьман до військового скарбу й приходів, які до нього належать, не має належати і на свій персональний пожиток уживати, а задовольнятися своїми оброками та приходами, які кладуться на булаву та його гетьманську особу, а саме: індуктою, Гадацьким полком, сотнею Шептаківською, добрами Почепівськими й Оболвнськими та іншими витратами, які здавна ухвалено й постановлено на уряд гетьманський. А більш ясновельможний гетьман маєтностей, добр військових не має самовладно собі привласнювати та

іншим, менш у війську заслуженим, а найбільше ченням, попам, бездітним удовам, урядникам посполитим і військовим дрібним слугам своїм гетьманським та особам приватним з уваги до них не роздавати. І не тільки до боку гетьманського має вибиратися поприсяжений генеральний підскарбій для догляду військового скарбу і, де гетьманська резиденція утвердиться, там і залишатися, але мають бути два підскарбії в кожному полку, так само поприсяжені, люди значні й маєтні за загальною ухвалою полковника, військової та посполитої старшини, які взнали про полкові та городові приходи й посполиті побори - вони мали б щороку звітувати щодо свого завідування та управління. Ці полкові підскарбії повинні будуть, маючи реляцію до генерального підскарбія, знати про належні до військового скарбу приходи у своїх полках, їх відбирати й віддавати до рук генерального підскарбія. А пани полковники так само не повинні мати інтересу до скарбів полкових, задовольняючись своїми приходами й добрами, які належать до полкового уряду.

X

Як за всякими у Вітчизні й Запорозькому військові порядками, за посадою уряду свого, має ясновельможний гетьман стежити, так найбільше має тримати й на те пильне й невисипуще око, щоб людям військовим та посполитим зайві не чинилися утяження, наклади, пригнічення та здирства, через які вони, покинувши житла свої, звикли прічїти і в закордонних державах шукати спокійнішого, легшого й кориснішого собі мешкання. Через те, щоб пани полковники, сотники і всіякі військові й посполиті урядники не важилися панщини та роботизн своїх приватних господарських козаками і посполитими людьми тими, які до їхнього уряду не належать і не є під їхньою персональною державою, брати до кошення сіна, збирання з піль жнива, гачення гребель примусом, чинити насилля, віднімаючи й гвалтовно купуючи ґрунти, за будь-яку вину з усього майна лежачого й рухомого оголяти, приневолювати до діл своїх домових безплатно ремісників та козаків - має те ясновельможний гетьман своєю владою заборонити, чого й сам для доброго прикладу іншим, підручним собі, має вистерігатися і так не чинити. А оскільки всіякі утяження та здирства вірним людям походять найшвидше від владолюбних накупнів, які не покладаються на свої заслуги, прагнучи неситою пожадливістю для свого приватного пожитку військових та посполитих урядів, зваблюють гетьманське серце корупціями і завдяки цьому втискуються без вільного обрання понад слушність та право чи на полковничі уряди, чи на інші посади - щодо цього конечно постановляється, щоб ясновельможний гетьман не заводився жодними, хоч і найбільшими датками та респектами, нікому за корупції полковничих урядів та інших військових та посполитих начальств не да-

вав і насильно на них нікого не встановлював, але завжди, як військові, так і посполиті урядники мають бути вибрані вільними голосами, особливо ж полковники, а після вибрання потверджені гетьманською владою, однак елекції таких урядників мають відправлятися не без гетьманської волі. Те ж таки право мають і полковники зберігати й не постановляти без вільного вибору цілої сотні сотників та інших урядників через корупції та будь-які інші респекти, не повинні також через своє приватне урядження їх від урядів відставляти.

XI

Козачі вдови й осиротілі козацькі діти, козацькі вдови і жінки без присутності самих козаків, коли в походах, або на будь-яких перебуватимуть службах, щоб не притягалися до всіляких посполитих повинностей і не утяжувалися вимаганням датків - домовлено і постановлено.

XII

Не менше городам українським і від того чиниться утяження, що багато хто із жителів, які мають відбувати всілякі посполиті повинності для різних державців, духовних та світських, повідходили в посесію, а їхні посполиті, які залишилися малолюдно, мусять без жодної полегши ті ж таки двигати тяжарі, які носили на собі з допомогою відторгнених і тих, що відійшли, сіл. Через це після заспокоєння після воєнної колотнечі, Вітчизни і після звільнення, дай Боже, її від московського підданства, має бути встановлена через вибраних на те комісарів генеральна ревізія всіх маєтностей, і які залишилися під державцями й подана до уваги генеральної Ради при гетьмані, за якою розсудиться і постановиться, кому гідно належить, а кому не належить тримати військові добра і маєтності, і які повинності та послушенства підданські має поспільство державцям віддавати. Також і від того убогим людям посполитим примножується утяження, що численні козаки інших людей посполитих, приймаючи собі в під сусідки, охороняють та від належних їм повинностей, які кладуться на загальну тяглість городову та сільську, а маєтні купці, захищаючи гетьманськими універсалами, чи полковничою та сотницькою протекцією, ухиляються від несення спільних посполитих тяжарів і не хочуть допомагати відбувати її людям убогим. Хай через те ясновельможний гетьман не забуде своїми універсалами привернути як підсусідків козацьких, так і купців до посполитих повинностей і заборонити їм протекції.

XIII

Столичне місто Київ та інші українські городи з маїстратами своїми в усіх правах та привілеях наданих, щоб були заховані непорушною повагою сього акту елекційного постановляється і доручається підтвердження їх свого часу гетьманській владі.

XIV

А що найбільше приносили утяження посполитим людям на Україні передусім наїзди і підводи, а козакам провідництво, через які люди приходили до крайнього в майні своєму знищення, то тепер аби ті підводи й провідництва зовсім були знищення, то тепер аби ті підводи й провідництва зовсім були залишені і щоб ніхто з переїжджих аж ніяк не важився ніде жодної підводи брати, напоїв, кормів і датків найменших вимагати, хіба хто в публічних справах і то за подорожньою ясновельможного гетьмана їхатиме, але й тому без жодних поклонних датків, а дати лише підвід, скільки в подорожній буде написано. Особливо, щоб жодні особи військові та їхні, ясновельможного гетьмана, переїжджі слуги не вимагали за приватними ділами, а не військовими, підвід, кормів, напоїв, поклонів та провідників, бо через те городовим розорення, а бідним людям наноситься знищення. Однак, усяка особа, великий, дрібний і найменший, за приватним своїм ділом, а не військовим, коли переїжджає без рейментарської подорожньої, має своїм коштом усуди по городах та селах послуговуватися, а не вимагати і силою ніколи не брати підвід та провідників.

XV

А що оренди, установлені для річної плати компаній та сердюкам і для наших військових витрат вважаються за тяготу посполиту від усіх малоросійських обивателів, військових та посполитих, так само за прикрість і утяження у поспільства є компанійська та сердюцька стація. Тому як оренди, так і згадана станція мають бути залишені й цілком знесені. Відтак хай військовий занедбалий скарб реставрується та постановиться на відбування і задоволення всіляких публічних військових таки витрат. А як багато після закінчення війни ясновельможний гетьман має тримати платних компаній та піхотинців при своєму боці на послугах військових, про те на генеральній Раді буде увага й постанова.

XVI

Стократ убогі люди кричать і скаржаться, що як індукторі та їхні фактори, так і виїздні ярмаркові чинять численні понад звичай і незчисленні їм зди́рства, через які неможливо взагалі убогій людині вільно з'явитися на ярмарок продати якусь малу річ для покриття убожества свого або на домову потребу купити без ярмаркового платежу, а, не дай Боже, у провину якусь, хоч малу, втрапити, то випаде бути обідраному з ніг до голови від виїздних ярмаркових. Через що хай індукторі та їхні фактори від них стільки відбирають до військового скарбу, скільки товарів, і такі екса́кції, еве́кти та індукти, які буде вичислено в інтерцигах, нічого зайвого від купців не вимагаючи і людям вірним убогим не чинячи найменшого зди́рства. Так само й виїздні ярмаркові аби вибирали

повинність із кого належить, а не в убогих людей, прибулих на ярмарок з малою домовою продажею або для купівлі чогось на домову потребу, жодних справ, не тільки кримінальних, але й поточних, не судили і здирства понад звичай не чинили людям та городовим - сприятиме тому ясновельможний гетьман своїм добродумним дбанням та владою; йому доручаються і всі у Вітчизні нелади для премудрого справлення, права та вольності військові для непорушного збереження та оборони, договори сі та постанови для конечного виконання, які його вельможність зболить потвердити не тільки підписом своєї руки, але і формально присягою і тисненням військової печатки.

***Джерело:** Грабовський С., Ставрович С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К.: Генеза, С. 509-527.*

МАНІФЕСТ

Пилипа Орлика 1712 р.

Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа. Володарі, що дорожать своїм добрим ім'ям та славою, більше, ніж інші люди виставлені на суд загалу, саме тому вони дивляться один на одного, немов відповідальні перед ним загально за спонуки власних чинів та за свої ухвали, хоча насправді вони звітують перед єдиним Богом за свої діяння. З огляду на це ми маємо за необхідне дати знати Королям, Князям, Республікам та іншим Християнським державам про причини, які схилили мене прийти в Оттоманську імперію і підняти сьогодні зброю проти царя Московського, тепер уже переконані, що ця ухвала не буде кимось невірно тлумачена, а надто ж тими, які не відають про справедливість нашої справи або ж застережені підступством недругів наших. Найперше годилося б сказати, що ми не могли помилитися, ідучи услід і за прикладом нашого попередника, славної пам'яті гетьмана козацького Івана Мазепи, чий видатні заслуги й християнське благочестя досить знані були у світі. А втім, ми знаємо, що природним правом є визволятися від гноблення і трудитись, аби повернути те, що несправедливістю та переважною силою було у нас забрано: всім відомо, як трактовано нас у Московській імперії.

Всім відомо, що безсмертної пам'яті найясніший гетьман Богдан Хмельницький власною волею, не будучи ніким до того примушений, прихилив руський народ і козацьку націю Московській імперії. І, укладаючи урочисту угоду, московський цар Олексій Михайлович клятвою присягнув вічно охороняти під своєю протекцією козацьку націю і руський народ. Всім відомо, що по смерті блаженної пам'яті найславнішого гетьмана Богдана Хмельницького Московська імперія, вдавшись до

найрозмаїтіших способів, порушила закони та вольності козацької нації, підтверджені самим Московським царем: він хотів обернути у рабство вільний народ руський.

Всім відомо, що Петро, цар Московський, прагнув перетворити вільних козаків на регулярну армію, і порушити наші закони та вольності, і навіть вигубити назавжди Військо Запорозьке. Тоді блаженної пам'яті найясніший гетьман Іван Мазепа, з наміром оборонити права своєї Вітчизни та зберегти Військо Запорозьке, увійшов під протекцію найяснішого короля Шведського. Він у цьому наслідував приклад свого попередника, блаженної пам'яті гетьмана Богдана Хмельницького, який уклав із найяснішим королем Шведським Карлом угоду та військовий союз заради визволення Вітчизни від польського ярма, що від нього терпів тоді народ руський.

Козацька нація від фатальної Полтавської битви стогне під тиранічним ярмом Москви і жадає одного — повернути собі волю.

Після смерті в Бендерах блаженної пам'яті гетьмана Івана Мазепи козацьке військо милістю Божою та під опікою найяснішого короля Шведського стародавнім звичаєм обрало мене новим гетьманом. У цю загрозливу мить, попри найтяжчі обставини, я дав згоду взяти на себе цю величезну справу — з поміччю Божою володарити задля громадських інтересів нашої коханої Вітчизни, Війська Запорозького та всієї України. Разом з тим я прийняв це звання лише за тієї умови, що найясніший король Шведський дає запевнення козацькій нації обстоювати її права перед московитами; і заради цієї мети найясніший король Шведський підтвердив урочистим дипломом, що він не складе зброю і не почне жодних переговорів із Московією, не включивши до них інтересів козацької нації.

Проте ані прагнення наші, ані ревність до нашої коханої Вітчизни не змусили нас удатися до дій, супротивних нашому обов'язку, і, яко християнську націю, великий Володар зміцнив нас урочистою угодою, уклавши з нами союз; ця угода така почесна і вигідна для християнської нації, що міністри Порти, за їхнім твердженням, не знаходять подібного прикладу в своїх історичних анналах.

Його високість запевнив нас, що не планує ні завоювати, ані включити Україну до своєї імперії, а прагне відновити цю державу згідно з її колишнім устроєм, з тим, щоб відгородити Оттоманську імперію від держави царя Московського, позаяк їхнє близьке сусідство стає причиною великих і кривавих війн: таким чином, якщо на перший погляд ми виглядаємо прибічниками оттоманських сил, із цього не мусить випливати, ніби ми з'єдналися з турками задля звоювання християн; ідеться лише про очікування часу, коли ми зможемо очолити всю козацьку

армію, аби з поміччю Божою трудитися заради визволення нашої Вітчизни від ярма, під яким вона стогне вже стільки років.

Ми не можемо незворушно дивитись на страждання нашої коханої Вітчизни, бачити порушення її прав за стількома пунктами. Ми не будемо діяти, керуючись почуттям помсти, а навпаки, згідно із справедливістю та правом, що дозволяє кожному боронити свою власну справу та свою власну мету. Цим самим ознаймуємо, що на нас не лежить вина за людську кров, яка може пролитися. При цьому, аби дати знати, що ми не зрікаємось добрих обов'язків християнських володарів, обумовлено у статті нашої угоди з королем Шведським, що, коли з поміччю Божою козацька нація буде відновлена у своїх правах, не буде нашої відмови щодо посередництва безсторонніх держав у справі усталення кордонів та справедливого розв'язання інших проблем, якщо такі виникнуть.

Нарешті, яким би не був успіх нашої справи, і якою б не була доля зброї, що її, гадаю, ми по справедливості мусимо підняти, розрадою нам буде те, що ми трудилися, важачи самим життям нашим, заради слави та користі нашої коханої Вітчизни, а також звістували всім безстороннім особам правоту наших намірів та справедливість мотивів, які спонукали нас до дії.

У Демотиці, 4 квітня 1712 р. Гетьман Запорозьких козаків

Пилип Орлик

Джерело: Кресін О.В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття: Монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – С.379-382.

«ВИВІД ПРАВ УКРАЇНИ» (1712 р.)

По довгій й кривавій війні вічної пам'яті найхоробріший гетьман Хмельницький визволив з під польської кормиги вельми пригнічену козацьку націю. Він то утворив з України незалежне князівство і вдоволівся титулом гетьмана Війська Запорозького і син його переняв це по нім у спадку й Стани названого князівства по смерті його обирали далі своїх князів і ніяка держава не присвоювала собі права противитися цьому. Україна залежала тільки під деяким оглядом від царів московських.

Не розводитимуся далі про історію України; моя ціль лише показати, що вона є вільним князівством і що Стани її вільно обирали гетьманів по своїй уподобі. Цей факт установлений і правда загально відома, що козацька нація і Україна були вільними. Яко така Україна увійшла з

своїм гетьманом у договір вічного миру, заключеного коло Пруту в Молдавії, де вона називається союзницею султана; яко така увійшла вона в договір з ханом татарським і в договір, який заключив гетьман Хмельницький зі шведським королем Карлом X і який можна бачити в архівах Корони Шведської.

Але найсильнішим і найнепереможнішим аргументом і доказом суверенності України є урочистий союзний договір, заключений між царем Олексієм Михайловичем з одного боку та гетьманом Хмельницьким і Станами України з другого. Трактат цей уложений в 1654 р. і підписаний уповноваженими представниками, призначеними для цього обома сторонами. Цей, такий урочистий і докладний трактат, названий вічним, повинен був, здавалося, назавжди установити спокій, вольности й лад на Україні. Це дійсно так і було б, якби цар так само сумлінно виконав би його, як у це вірили козаки. Вони передали московському війську свої твердині і злучили свої війська з царськими за для успіху загальної справи, але царські Генерали, скориставши з довіря названої нації, хитрощами захопили велику кількість інших укріплень і потім почали командувати, мов би господарі, в цілій країні.

Однак козакам залишили тінь суверенності і навіть по смерті гетьмана Хмельницького цар дав в 1658 р. грамоту Станам України.

Гетьман Брюховецький, удавшись в подорож до Москви під покривкою добра для України, вчинив так, що признано царя за протектора козаків. Це була основа всіх нещасть України. Україну примушено зректись прав козацького суверенітету. Громадянство досі не знає, чи Брюховецького примушено до цього негідного кроку погрозами чи чемнішими способами. Але річ відома, що це зречення не касує ні в чому прав України, бо гетьман не міг дарувати того, що належало Станам. Дарма скаржилися козаки; на Україну вислано війська, які збройною силою тримали козаків у неволі і давали їм відчувати увесь тягар деспотичного панування.

Те, що я оце щойно сказав, показує кожній неупередженій людині безперечне право Станів України й вопіючу несправедливість, учинену їй, поневолюючи козаків, позбавляючи їх власних прав та вольностей під покривкою свято:» союзу і урочистого договору, котрий забезпечив їм уживання цих прав і вольностей. Але які б великі не були московські насильства, вони не дають ніякого законного права Москалям що до України. Навпаки, козаки мають за собою право людське й природне, один із головних принципів котрого є: Народ завжди має право протестувати проти такого гніту і привернути уживання своїх стародавніх прав, коли він матиме на це слушний час.

Такий слушний час настав для України, бо шведський король прийшов на поміч пригніченій Україні; козаки набрали відваги й думали тільки про те, якби використати цю нагоду, щоби визволитися з неволі. Князь Мазепа і Стани України ужили своєї влади в 1708 р., щоби знову заволодіти тим, що їм належало. Аби краще забезпечити собі свої вольности, вони злучилися з королем шведським і умовилися з ним не трактувати ні з ким окремо.

Ось деякі точки договору, що відносяться до мого предмету:

Й. К. В. зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська, коли вимагатиме того потреба і коли помочі цієї проситимуть князь і Стани. Війська ці, вступаючи в країну, будуть під командою шведських Генералів, але підчас операцій на Україні Й. В. довірять керування ними князеві та його наступникам і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме того війська, котрому Й. К. В. видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі.

Все, що завоюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що — як виявиться, належало колись народів українському, передається й задержиться при українським князівстві.

Князь і Стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть захищені і вдержані на всім просторі князівства і частин прилучених до нього.

Іван Мазепа, законний князь України, жадним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством; по його смерті, яка — треба сподіватися — не наступить ще довго, Стани України захищають всі вольности згідно з своїми правами та стародавніми законами.

Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено що до герба й титулу князя України. Й. К. В. не зможе ніколи присвоїти цей титул і герб.

Для більшого забезпечення як цього договору, так і самої України, князь і Стани передадуть Й. К. В. на весь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі з своїх городів, а саме Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч.

Уповноважені Його Величества Царя зазначають:

Що Україна ніколи не була незалежною, що з під ярма невірних визволила її побідна зброя Його Царського Величества.

Що колиби змінити щось, то цим би порушилося умови Карловицького договору.

Що до першого пункту, то що з того, що Україна була колись польською провінцією, коли зважимо, що від 1649 р. до наших днів її визнала як князівство ціла Європа і навіть сам Цісар. В ім'я якого принципу

релігії і побожності Московський Двір, визволивши козаків з під так мовити польської опіки, накинув їм — як показав це досвід — ярмо без-конечно жорстокіше ніж те, яке невірні накидають завойованим наро-дам?

Вкінці, коли, як то дехто твердить — хоч таке твердження зовсім фальшиве, — що Його Царське Величество придбав від Поляків якесь право на Україну, то це право не може бути нічим іншим, як правом опіки, бо Поляки ніколи не мали іншого, тож і не могли передати біль-ших прав, ніж самі мали, і — більше навіть, — на які ніколи не претен-дували. Ось чому Й. Ц В. не має жадної підстави відбирати Україні її вольности та привілеї.

Отже з цього зовсім законно й природно виходить, що Карловиць-кого трактату ні в чому не порушиться, коли оголоситься Україну віль-ною, якою вона була колись, з тими границями й межами, які мала вона перед тим, як була підступом поневолена. Я питаю, на що цар включив Україну в інструкції що до миру, котрий маєтсья заключити за посеред-ництвом Англії та Генеральних Штатів (Голяндії), коли він не хотів, щоб Україна брала участь у переговорах?

Отже з повною рацією можна вивести з усього цього, що Мос-ковський Двір належить уважати за узурпатора. України і що є причина покладатися на зрозуміння права природного й людського тими, що чи-татимуть це писання, що вони переконуються в безперечнім праві Станів України обрати п. Пилипа Орлика за свого гетьмана і що цей гетьман може допоминатися посідання неї країни і сподіватися привернення цьо-го посідання від справедливости європейських держав, які є в силі нака-зати, щоб її йому звернено назад.

Це ж бо інтерес усіх європейських держав так зробити, щоб Україну звернено гетьманові Орликові, котрого вільно обрали й прого-лосили Стани України. їх бо власний інтерес — кажу я — обов'язує їх не санкціонувати і не: давати спричиняти небезпечних для себеж самих наслідків від узурпації, що її якась сильніша держава могла, би вчинити над слабшою під єдиною прикривкою вигоди.

Міжнародне право вимагає допомагати в крайніх випадках при-гніченим громадянам; тим слухніше, справедливіше і в більшій згоді з обов'язком християнства й навіть гуманности причинитися до відбуду-вання держав, пригнічених тому лише, що повірили в союз.

Стародавня історія завела б мене занадто далеко, якби я хотів наво-дити з неї приклади на доказ, що держави в тих часах завжди брали сто-рону пригнічених князів чи республік. Не брак нам і новітніх прикладів і за останнє століття можна було бачити, як у цілім Цісарстві, Італії, Льотарингії, Померанії, Швеції і в багатьох інших місцях визнали ми-

рові трактати повну суверенність князівств, на які держави виставляли свої права з різних титулів, а часом просто по причині завоювання. Україна знаходиться майже в такому самому становищі. Вона має ті самі права; невжеж не зробиться на її користь того, що було в звичаю робити для інших протягом стількох століть?

А що Цісар запропонував гетьманові Хмельницькому свою Гарантію й король шведський теж яко союзник, то гетьман і Стани України мають причини бути переконаними, що гарантії трактатів в Оліві (козаки включені в Олівський мировий договір як союзники шведського короля) спричиняться до того, що не можна буде зрабувати Україні її вольности. А тому, що всі європейські держави мають намір утримати цей трактат, що є основою європейського миру, то їм не тяжко буде знайти в ньому мотиви й способи поставити знову гетьмана Орлика на Україні і включити його в цей новий трактат.

Кажу бо, що цей загальний мир не буде тривалим доти, поки не задоволься справедливих жадань гетьмана Орлика що до України, поки Московський Двір не задовольть справедливі скарги конфедерації, на чолі якої стоїть гетьман.

Не треба лякатися, що в разі відновлення цього князівства (України) через ослаблення Московщини порушиться європейська рівновага. Навпаки, — як свідчить про це приклад Генеральних Штатів, котрі ніколи стільки не прислужилися спільній справі, як саме від часу, коли утворили могутню республіку.

Та, що можна думати, що цей останній доказ не досить переконуючий і що цар після цього миру зможе вжити всіх сил, щоб остаточно підбити й поневолити Україну, я не клопотатимуся виказувати труднощі, невігоди і крайности, до яких такий намір (царя) зможе довести цей народ (український), а саме кинутися стрімголов під турецьке панування. А тим більше не покликуюватимуся на мотиви справедливості і слави, котрими повинні керуватися європейські держави, щоби звернути Україну її гетьманові. Все це було вказано й доведено. Скажу тільки, що коли всіх наведених мотивів не досить, то інтереси, котрих я де в чому вже торкався, зобов'язують європейські держави веліти звернути Україну і тим самим обмежити державу (московську), яка незабаром може змагати до повалення європейської свободи.

Ті, що дбають про інтерес цілої Європи і кожної її держави з окрема, легко зрозуміють небезпеку для свободи Європи від такої агресивної держави. Вони можуть судити про це краще за мене не тільки з прикладів історії, але також завдяки глибокому досвідові й досконалій мудрості, котру мають про все, що відноситься до добра їх держав та інтересів Європи.

Треба сподіватися, що вони переконаються, що все сказане тут, основане на доказах і досвіді минулого і що забезпечення та тривалість миру залежить у деякій мірі від реституції України.

Джерело: Кресін О.В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття: Монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2001. – С.382-387.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

1. *Борецький Йов* Протестація // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. II. Книга друга (перша половина XVII ст.) / Упор., передм. *В. Шевчука*. - С.286-300.
2. *Величко С.В.* Літопис. Т.1. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, коментарі *В.О. Шевчука*. К.: Дніпро, 1991. – 371 с.
3. *Величко С.В.* Літопис. Т.2. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, коментарі *В.О. Шевчука*. К.: Дніпро, 1991. – 642 с.
4. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. В 3 т. - М.: Издательство Академии Наук СССР, 1953. - Том 1. 1620-1647 годы. - 588 с.
5. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. В 3 т. - М.: Издательство Академии Наук СССР, 1953. - Том 2. 1648-1651 годы. - 558 с.
6. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. В 3 т. - М.: Издательство Академии Наук СССР, 1953. - Том 3. 1651-1654 годы. - 646 с.
7. [Григорій Полетика] [Історична звістка] про те, на яких умовах Мала Росія була під державою Польською...// Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. 4. Кн. 2. – Середина XVIII ст. / Упор. *В. Литвинова, В. Шевчука*, примітки *В. Литвинова*. - С.276-283.
8. *Дівович Семен*. Розмова Великої Росії з Малоросією 1762 року // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. 4. Кн. 2. – Середина XVIII ст. / Упор. *В. Литвинова, В. Шевчука*, примітки *В. Литвинова*. - С.115-145.
9. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: 36. документів / Відп. ред. *Л.А. Дубровіна*. – К. : Наук. думка, 1993. – 392 с.
10. Документи Богдана Хмельницького / Упоряд. *І. Крип'якевич* та *І. Бутич*. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1961. – 740 с.
11. Документы об освободительной войне украинского народа. 1648–1654 гг. / АН УССР. Ин-т истории; Архивное упр. при Совете Министров УССР; Редкол.: П.П. Гудзенко и др. – К.: Наук. думка, 1965. – 827 с.
12. Історія Русів / Пер. *І. Драча*; вступна стаття *В. Шевчука*. – К.: Рад. письменник, 1991. – 318 с.

13. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / За заг. ред. *А.П. Коцура, Н.В. Терес.* - Київ-Чернівці: Книги-XXI, 2008. - 1100 с.
14. *Козачинський М.* Філософія аристотеліканства / *М.Козачинський* // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. IV. Кн. 2. – Середина XVIII ст. / Упор. *В. Литвинова, В. Шевчука*, примітки *В. Литвинова.* – С. 19-40.
15. Літопис Самовидця / Вид. підгот. *Я.І. Дзира.* – К.: Наук. думка, 1971. – 208 с.
16. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. – К.: Т-во «Знання» України, 1992. – 192 с.
17. Марсове поле. Героїчна поезія на Україні. Друга половина XVII – поч. XIX ст. / Упоряд., біогр. довід. та приміт. *В.О. Шевчука.* – К.: Молодь, 1989. – Кн. 2. – 384 с.
18. Межигорская лѣтопись 1608-1700. // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе / [авт. предисл. В. Антонович]. - Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1888. - [2], II, LIX, 322 с. – [Електр. ресурс]. – Режим доступу <http://litopys.org.ua/sborlet/sborlet04.htm>
19. *Могила Петро.* Великий требник // Пам'ятки братських шкіл на Україні. (Кінець XVI – початок XVII ст.): Тексти і дослідження.- Київ, 1988. – С. 29-42.
20. *Могила Петро.* Служебник // Пам'ятки братських шкіл на Україні. (Кінець XVI – початок XVII ст.): Тексти і дослідження. - Київ, 1988. – С.98-119.
21. *Могила Петро.* Тридіон // Пам'ятки братських шкіл на Україні (Кінець XVI – початок XVII ст.): Тексти і дослідження. – Київ: Наук. думка, 1988. – С.54-65.
22. *Могила Петро.* Учителське Євангеліє // Пам'ятки братських шкіл на Україні. (Кінець XVI – початок XVII ст.): Тексти і дослідження. - Київ: Наук. думка, 1988. – С.303-333.
23. *Орлик, Пилип.* Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибр. твори / Пилип Орлик / Упоряд. та примітки *М. Трофимука* (латинські тексти), *В. Шевчука.* – К.: МАУП, 2006. – 736 с.
24. Пам'ятки братських шкіл на Україні. (Кінець XVI – початок XVII ст.): Тексти і дослідження.- Київ: Наук. думка, 1988. – 568 с.
25. *Пашковський Мартин.* Розмова козака запорозького з перським гінцем... // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. II. Книга друга (перша половина XVII ст.) / Упор., передмова *В. Шевчука.* - С.190-195.

26. *Пашковський Мартин*. Україна, татарами терзана... // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. II. Книга друга (перша пол. XVII ст.). – С. 118-124.
27. Прохання малоросійської шляхти і старшини...., подане Катерині II у 1764 р. // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. 4. Кн. 2. – Серед. XVIII ст. / Упор. *В. Литвинова, В. Шевчука*, прим. *В. Литвинова*. - С.147-167.
28. *Сакович Касіян*. Вірші на жалісний погріб шляхетського рицаря Петра-Конашевича Сагайдачного // Українська поезія XVII століття (перша половина) : антологія / [упоряд., вступ. ст. та прим. *В. В. Яременка* ; редкол.: *І. Ф. Драч* та ін.]. – Київ: Рад. письменник, 1988. – С. 160-183.
29. *Сафонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх / АН України, Археог. Комісія, Ін-т археографії, Ін-т історії України. Підготовка тексту до друку, перед., коментарі. *Ю.А. Мицька, В.М. Кравченка*. – К.: Наук. думка, 1992. – 336 с.
30. *Симоновский П. И.* Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах, собранное из разных историй иностранных... / П.И. Симоновский. - М., 1847. – Режим доступу: <http://elbib.shpl.ru/ru/nodes/27443-simonovskiy-p-i-kratkoe-opisanie-o-kozatskom-malorossiyskom-narode-i-o-voennyh-ego-delah-sobrannoe-iz-raznyh-istoriy-inostrannyh-m-1847#page/1/mode/grid/zoom/1>
31. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. II. Книга перша (XVI ст.) / Упор., передмова *В. Шевчука*. – 560 с.
32. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. II. Книга друга (перша половина XVII ст.) / Упор., передмова *В. Шевчука*.- 536 с.
33. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. III. Кн. 1. – Третя чверть XVII ст. / Упор., передмова *В. Шевчука*.- 504 с.
34. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. III. Кн. 2. – Остання чверть XVII – початок XVIII ст. / Упор., резюме *В. Шевчука*. - 576 с.
35. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. IV. Кн. 1. – Перша третина XVIII ст. / Упор., примітки *В. Литвинова*, передмова *В. Шевчука*.- 520 с.
36. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. IV. Кн. 2. – Середина XVIII ст. / Упор. *В. Литвинова, В. Шевчука*, примітки *В. Литвинова*.- 360 с.

37. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. - К.: Дніпро, 2001. - Т. IV. Кн. 3. - Кінець XVIII ст. / Упор., прим., словник В. Литвинова. - 296 с.
38. *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России / А. Шафонский. - К., 1851. - 724 с. - Режим доступу: http://history.org.ua/LiberUA/ShafChemNamTopOp_1851/ShafChemNamTopOp_1851.pdf
39. Українська поезія XVI ст. / Редк. О. Є. Засенко та ін., Упоряд., вст. стат. та приміт. В. В. Яременка. - К.: Рад. письменник, 1987. - 287 с.
40. Українська поезія XVII століття (перша половина) : антологія / [упоряд., вступ. ст. та прим. В. В. Яременка ; редкол.: І. Ф. Драч та ін.]. - Київ: Рад. письменник, 1988. - 352 с.
41. Українські гуманісти епохи Відродження (Антологія): У 2-х ч.: Ч. 1. / Упор., склав прим. та словн. імен, назв, терм. В. Литвинов; перекл. з лат. В. Литвинов та ін. - К.: Наук. думка, 1995. - 432 с.
42. Українські гуманісти епохи Відродження (Антологія): У 2-х ч.: Ч. 2. / Упор., склав прим. та словн. імен, назв, терм. В. Литвинов; перекл. з лат. В. Литвинов та ін. - К.: Наук. думка, 1995. - 432 с.
43. *Epicedion* // Українська поезія XVI ст. / Редкол. О. Є. Засенко та ін., Упоряд., вст. стаття та приміт. В. В. Яременка. - К.: Рад. письменник, 1987. - С. 169-194.
44. PACTA ET CONSTITUTIONES LEGUM LIBERTATUMQUE EXERCITUS ZAPOROWIENSIS (Правовий уклад та Конституції) / Перекл. з латин. М. Трофимук // Орлик, Пилип. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибр. твори / Пилип Орлик. - К.: МАУП, 2006. - С. 25-72.

Література

45. *Андрусак М.* Зв'язки Мазепи із Станіславом Лещинським і Карлом XII // ЗНТШ. - 1933. - Т. 152. - С. 35-61. - [Електрон. ресурс]. - Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Naukove_tovarystvo_imeni_Shevchenka/Zapysky_Tom_152.pdf
46. *Андрусак Т.* Роль «Просвіти» у розвитку української правової думки / Т. Г. Андрусак // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Вип. 19: «Просвіта» - оберіг незалежності та соборності України. - Львів, 2010. - С. 160-164.
47. *Антонович В.* Про козацькі часи на Україні. - К.: Дніпро, 1991. - 238 с.
48. *Антонович В.* Три національні типи народні // Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор.

- О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. – К.: Либідь, 1995. – С. 90-101 с.
49. *Безклубий О.* Сутність і склад особистих немайнових відносин за статутами Великого князівства Литовського / О. Безклубий // Вісник Київського національного ун-ту ім. Т. Шевченка. Юридичні науки. – 2013. – Вип. 2 (96). – С. 74-77.
50. *Білоусько О. А., Мокляк В. О.* Нова історія Полтавщини (друга половина XVI - друга половина XVII століття): підручник / О.А. Білоусько, В.О. Мокляк. - Полтава: «Оріяна», 2003. – 264 с.
51. *Бойко І.Й.* Цивільне право Гетьманщини за Кодексом 1743 року. Автореф... канд. юрид. наук. - Львів, 1999.
52. *Бойко О.Д.* Історія України. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2002. – 656 с.
53. *Бобрович М.А.* Мирослав Грох: формирование наций и национальные движения малых народов // Национализм и формирование нации: теории, модели, концепции / отв. ред. А. И. Миллер. - М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1994. - С. 70-93.
54. *Бориславська О.* Сутність конституціоналізму: конституціоналізм як ідеологія, доктрина і практика обмеженого правління / О. Бориславська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2015. Випуск 61. - С. 247–256.
55. *Борщак І.* Мазепа. Орлик. Войнаровський Історичні есе. – Львів: Червона калина, 1991. – 215 с.
56. *Брехуненко В., Леп'явко С.* Українське козацтво і Московія в XVI - першій половині XVII століття / В. Брехуненко, С. Леп'явко // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. - К., 2003. – С. 740-777.
57. *Брехуненко В.* Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. – Київ, 2005. – 367 с.
58. *Василенко Н.* Конституція Филиппа Орлика // Академічна юридична думка/ Укл., І. Усенко, Т. Бондарук; заг. ред. Ю. Шемшученка. – К., 1998. – 135-153.
59. *Винар Л.* Северин Наливайко і революційний рух брацлавського міщанства (1594-1596) // Винар Л. Козацька Україна. Вибрані праці. – К.; Львів; Нью-Йорк; Париж, 2003.
60. *Володько В.* Українці, які створили Російську імперію. Частина 1 - ідеолог Прокопович / В. Володько. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/01/26/18230/>

61. *Гмітерек Г.* Молодь з українських земель у Замойській академії в XVI–XVII ст. / Генрик Гмітерек // Соціум, - 2003. - Вип. 2. - С. 11-22.
62. *Голобуцький В.* Запорізьке козацтво. – К.: Вища школа, 1994. – 437 с.
63. *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII - першої чверті XVIII ст. - К.. 1995. – 70 с.
64. *Горобець В.* «Волимо царя східного...». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К.: Критика, 2007. – 463 с.
65. *Горобець В.* Козацький гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої : проект устатеюваної моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664 // Молода нація.- №1.- К.: Смолоскип.- 2000.-С.40-61.
66. *Горобець В.* Переяславський вибір Богдана Хмельницького 1654 року / В. Горобець // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. - К., 2003. – С. 760-791.
67. *Горобець В.* Політичний устрій українських земель другої половини XVII – XVIII століть.- К.: Інститут історії України НАН України, 2000.- 96 с.
68. *Горобець В., Чухліб Т.* Незнайоме клію. Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба. – К.: Наук. думка, 2004. – 312 с.
69. *Гравовський С., Ставряні С., Шкляр Л.* Нариси з історії українського державотворення. – К.: Генеза, 1995. - 608 с.
70. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – Нью-Йорк: Видавництво Чарторийських, 1967. – 576 с.
71. *Грушевський М.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. - Т. IX. Кн. 1. – К.: Наук. думка, 1996. – 880 с.
72. *Грушевський М.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. - Т. VIII. - Київ: Наукова думка, 1995. – 856 с.
73. *Грушевський М.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. - Т. X. - Київ: Наукова думка, 1998. – 408 с.
74. *Грушевський М.С.* Очерк истории украинского народа. – К.: Наук. думка, 1990. – 400 с.
75. *Гуржій О.* Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. - К.: Основи, 1996.
76. *Гуцал П.* Epicedion / П. Гуцал // Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. - Тернопіль, 2004. - Т. 1 : А - Й. - С. 559.

77. Гудзик К. «На розраду світа християнського». Київський єпископ Йосип Верещинський - людина епохи Відродження // День. - №217, 27 лист. 2004.
78. Дашкевич Я. Протурецька орієнтація в Україні XVI - XVIII століть / Я. Дашкевич // Наука і культура. Україна. - К., 2005. - Вип.33. - С. 99-105.
79. Дністрянський М.С. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. - Львів: Світ, 1992. - 144 с.
80. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. - Львів: Світ, 1991. - 574 с.
81. Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм // Драгоманов М. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С. Мішук; Приміт. Р.С. Мішука, В.С. Шандри. - К.: Либідь, 1991. - С. 327-429.
82. Жиленко І.В. Синопис Київський. Лаврський альманах / Реда. рада: В. М. Колпакова (відп. ред.) та ін. - К.: ВІПОЛ, - Спецвип. 2 : Синопис Київський / І. В. Жиленко. - 2002. - 194 с.
83. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст. - К.: Основи, 1993. - 126 с.
84. Зілинський О. Духовна генеза першого українського відродження // Європейське Відродження та українська література XIV-XVIII ст. - К.: Наук. думка, 1993. - 374 с.
85. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. У 10 т. Перевидання в Україні. - Львів, 1993 - 2003.
86. Єрмолаєв В. До питання про створення незалежної Української держави // Вісник АПНУ.-2000.-№2.-с.62-69.
87. Єфремов С. Історія українського письменства. - Нью-Йорк, 1991.
88. Ісаєвич Я. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст. / Ярослав Дмитрович Ісаєвич. - Київ : Наукова думка, 1966. - 251 с.
89. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. - К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. - Т.1. - 800 с.
90. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. - К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. - Т.2. - 724 с.
91. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. - К.: Критика, 2004. - 352 с.
92. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830.- К.: Основи, 1996.

93. *Козаченко А.* Про державну владу Б. Хмельницького: окремі питання // *Право України.*-1998.-№2.- С.89-92.
94. *Козельский Я. П.* Философические предложения // *Юридические произведения прогрессивных русских мыслителей второй половины XVIII в.* / под ред. С.А. Покровского. М.: Юридическая литература, 1959. - 638 с.
95. *Колодзейчик Д.* Tertium non datur? Турецька альтернатива в зовнішній політиці Козацької держави // *Гадяцька унія 1658 року* / Відп. секр. В. Брехуненко. – Київ, 2008. – С. 67-80.
96. *Кононенко В.* «РАСТА ЕТ CONSTITUTIONES ...» між традиційним і модерним конституціоналізмом / В. Кононенко // *Український історичний збірник* / Гол. ред. Т. Чухліб. НАН України. Інститут історії України, Рада молодих вчених. – Вип. 14. – К.: Інститут історії України, 2011. - С.17-33.
97. *Корпанюк М.* Слово. Хрест. Шабля (українське монастирсько-церковне, світське крайове літописання XVI - XVIII ст., компіляції козацького літописання XVIII ст. як історико-літературне явище).– К.: Смолоскип, 2005.– 904 с.
98. *Костельнюк М.* Політичний аспект діяльності Петра Могили [Електронний ресурс] / Марина Костельнюк. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Sup/2011_22/Rozdil_1/13_Kostelnyuk.pdf
99. *Краляук П.М.* Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI – початку XVII ст. – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2007. – 208 с.
100. *Кресін О.В.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття: Монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – 468 с.
101. *Кримський А.* Історія Туреччини. – Київ-Львів: Олір, 1996. – 288 с.
102. *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький / (Видання друге, виправлене і доповнене). – Львів: Світ, 1990. – 408 с.
103. *Крип'якевич І.П.* Історія України / Відп. редактори Ф.П. Шевченко, Б.З. Якимович. - Львів: Світ, 1990. - 520 с.
104. *Крупницький Борис.* Гетьман Мазепа та його доба. – К.: Україна, 2003. – 240 с. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.mazepa.name/history/krupnicki-1.html>
105. *Куліш П.О.* Чорна рада: хроніка 1663 року та оповідання [Упоряд. та приміт. М. Л. Гончарука; передм. М. Я. Олійника]. – К.: Веселка, 1990. – 256 с.

106. *Кульчицький В.С.* Кодекс українського права 1743 р.// Право України. – 1994.- №9. - С. 28-29.
107. *Кухта Б.* З історії української політичної думки: Текст лекцій: Навчальний посібник. – К.: Генеза, 1994. – 368 с.
108. *Лавріненко Ю.* Василь Каразин – архітект відродження.- Мюнхен: Сучасність, 1975. – 191 с.
109. *Лангевіше Дітер.* Нація, націоналізм, національна держава в Німеччині і в Європі / Пер. з німецької. – К.: «К.І.С.», 2008. –240 с.
110. *Леп'яко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. - Чернігів: Сіверська земля, 1996. – 287 с.
111. *Леп'яко С.* Козацтво й Україна наприкінці XVI ст.: чи була можливість порозуміння? // Польсько-українські студії. Україна і Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Зб. наук. праць. – К.: Либідь, 1993. - С.48-55.
112. *Леп'яко С.* Проекти оборони українських земель Йосифа Верещинського наприкінці XVI ст. // Історія України.- 2002.- № 39 (295).
113. *Леп'яко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). – Чернігів: Сіверянська думка, 1999. - 216 с.
114. *Леп'яко С.* Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття «козацького хліба» в останній третині XVI ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI - XVIII століть. – К., 2000. - 1. – С.143-158.
115. *Лебедева Ю.О.* Переяславська угода 1654 року: історіографічний огляд / Ю. О. Лебедева // Вісник Академії праці і соціальних відносин. – 2015. № 3-4. – С. 117-122.
116. *Литвинов В.* Ренесансний гуманізм в Україні. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2000. – 472 с.
117. *Литинський В.* Україна на переломі. 1657 – 1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім ст. Перевидання в Україні.– К., 1997. – 145 с.
118. *Литвиненко М. А.* Джерела історії України XVIII ст. / М. А. Литвиненко. – Харків : Вид-во Харківського ун-ту, 1970 . – 204 с.
119. *Лоський І. К.* Юрій Немирич - канцлер Великого Князівства Руського / І. К. Лоський // Хроніка-2000. - 1995. - Вип. 1. - С. 119-135.
120. *Лукашевич О., Манжул К.* «Конституція» Пилипа Орлика – історико-правова пам'ятка XVIII ст. – Х., 1996. – 35 с.
121. *Макарчук В.С.* Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб.: Курс лекцій / В.С. Макарчук ; Львівський ін-т внутрішніх справ при Національній академії внутрішніх справ України. - К. : Атіка, 2000. – 416 с.

122. *Макарчук С.* Державотворчі, національні і соціальні спектри політики Б. Хмельницького // *Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів.* – Львів-Люблін, 1996.- С. 9-20.
123. *Макарчук С.* Писемні джерела з історії України: Курс лекцій. – Львів: Світ, 1999. – 352 с.
124. *Маковський В.І.* Становлення основ української державності у середині XVII ст. – К., 1995. – 78 с.
125. *Максимович М.* Сказание о гетмане Петре Сагайдачном // *Максимович Михайло. Вибрані твори / Упор. і вст. ст. В. Короткого.* – К.: Либідь, 2004. – С. 150-165.
126. *Мала енциклопедія етнодержавознавства.* - К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.
127. *Мальчевський О.* Витоки української національної ідеї (XVI – перша половина XVII ст.) // *Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки.* - 2002. - Вип. 4. – С. 76-82.
128. *Маслак В.І.* Турецький протекторат як спосіб зміцнення Гетьманщини: новітні концепції в польській та російській історіографії / В.І. Маслак // *Чорноморський літопис.* – 2014. – Вип. 10. – С. 130-136.
129. *Матях В.М.* Проблема державотворення в Україні XVII-XVIII у вітчизняній історіографічній науці другої половини XIX – початку XX ст. // *Укр. історичний журнал.* – 1998. – № 3. – С. 58-73.
130. *Матях В.М.* Україно-російські відносини другої половини XVII-XVIII ст. (стан дослідження проблеми у сучасній історіографії) // *Український історичний журнал.* – 2004. – № 1. – С. 80-89.
131. *Махун С.* Український Дон Кіхот XVII століття // *Дзеркало тижня.* – 2004. – 21-27 серпня.
132. *Мезько-Оглоблин О.* Люди старої України та інші праці / О. Мезько-Оглоблин. - Острог-Нью-Йорк, Б.в., 2000. – 454 с.
133. *Мельник Л.* Ідея державності у суспільній думці Гетьманщини (XVIII сторіччя) // *Розбудова держави.*- 1999.- №1-6. - С.167-171.
134. *Мельник Л.* Нариси козацької держави в українській суспільній думці у переддень Хмельниччини // *Розбудова держави.* - 1998.- №9/10.- С.107-112.
135. *Мельник Л. Г.* Боротьба за українську державність (XVII ст.) / Л.Г. Мельник. – Київ: Освіта, 1995. – 192 с.
136. *Месяц В.* История кодификации права на Украине в первой половине XVIII в. / Месяц В. – К. : ВИНИТИ, 1964. – 378 с.

137. *Мирончук А.* Програмні документи українських автономістів другої половини XVIII ст. / Анатолій Мирончук // Етнічна історія народів Європи. - 2001. - Вип. 10. - С. 48–50.
138. *Мирончук А.* Роль козацько-старшинської самосвідомості у збереженні та відстоюванні національних прав та особливостей України другої половини XVIII століття // Етнічна історія народів Європи. Збірник наук. праць. – К., 1999. – С. 48 – 49.
139. *Мицик Ю.* З ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ РАДИ 1654 р. // Київ: Библиотека Украины (LIBRARY.UA). Дата обновления: 24.08.2014. URL: <http://library.ua/m/articles/view/3-ДОСЛІДЖЕНЬ-ІСТОРІЇ-ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ-РАДИ-1654-р>
140. *Мицик Ю. М.* Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI - перша половина XVII ст.). – К., 1998. – 295 с. / Ю.М. Мицик // Укр. іст. журнал. – 1998. - № 5. – С. 125-128.
141. *Мицик Ю.А.* Синопис виданий у Києві (1674) // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. - К. : Наук. думка, 2012. - Т. 9 : Прил - С. - С. 565.
142. *Мыцык Ю.* Украинские летописи XVII века: Уч. Пособие / Ю. Мыцык. – Днепрпетровск, 1978. – 87 с.
143. *Музиченко П.* Формування правової доктрини на українських землях у XVI ст. // Молода Українська держава на межі тисячоліть: погляд в історичне минуле і майбутнє демократичної, правової держави Україна. Зб. наук. праць.- Львів: Львів. ін-т. внутр. справ, 2001.- С.158-162.
144. *Наливайко Д.С.* Козацька християнська республіка. Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках. – К.: Дніпро, 1992. – 495 с.
145. *Нічик В.М.* Петро Могила в духовній історії України. – К.: Український Центр духовної культури, 1997. - 328 с.
146. *Огієнко І.* Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Рік і місце видання: Київ, Видавництво книгарні Є. Череповського, 1918, [Київ, "Абрис", 1991]. – 272 с.
147. *Огородник І.В., Огородник В.В.* Історія філософської думки в Україні. Курс лекцій: Навч. посібник. – К. : Вища школа, 1999. – 543 с.
148. *Олейников В. В.* Проблема кріпацтва у «Судженні про становище кріпосних селян...» депутата Я. П. Козельського / В. В. Олейников // Вісник Донецького національного університету. – 2008. – № 2. – С. 493–497.

149. *Олійник Л.* «Літос» Петра Могили у полемічному дискурсі першої половини XVII ст. / Л. Олійник // Київські полоністичні студії. – Т. XIX. – К.: Університет “Україна”, 2012. – С. 254–258.
150. *Пазиніч Ю.М.* Історико-політичні аспекти українського державотворення в другій половині XVII–XVIII ст. / Ю.М. Пазиніч // 300 років Конституції гетьмана України Пилипа Орлика: проблеми становлення і розвитку українського державотворення: матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції / Львів. міська рада, Львів. держ. університет внутрішніх справ, Міжнародна асоціація істориків права. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – С. 119–123.
151. *Панащенко В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII - XVIII ст.).- К., 1995. – 212 с.
152. *Паньонко І. М.* Органи влади Запорізької Січі: монографія / І. М. Паньонко. - Львів: ЛьвДУВС, 2006. - 144 с.
153. *Орзих М. Ф.* Категориальное определение перспектив науки конституционного права // Наука конституційного права України: сучасний стан та напрямки розвитку: [матеріали виступів учас. «круглого столу» / за ред. А.П. Гетьмана). - Х.: Право, 2009. – С. 50–54.
154. *Пасічник М.* Гетьман України Іван Виговський. – Львів: Б. в., 2006. – 340 с.
155. *Пастух С. М.* Проблеми державності України в романі “Чорна рада” П. Куліша / С. М. Пастух, В. І. Ободовська // Вивчаємо українську мову та літературу. – 2008. – №36. – С. 11–13.
156. *Пахльовська О.* Мазепа – архітектор європейської України ? / О. Пахльовська // Сила м'якого знака, або Повернення Руської правди / За заг. ред. Лариси Івшиної. - Видання перше. – К.: ПрАТ «Українська прес-група», 2011. – С. 590–618.
157. *Пащук А.Й.* Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782). –Львів: Вид-во ЛДУ, 1967.
158. *Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження) /* Ред. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. - К., 2003. - XX+890 с.
159. *Плохій С.* Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Mediacvalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* - Т.3.- К., 1994. – С.
160. *Плохій С.* Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / Авториз. пер. з англ. М. Климчука. – К.: Laurus, 2013. – 440 с.
161. *Плохій С.* Крила протекції: до визначення правового змісту Переяславської угоди 1654 року // *Mediacvalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.*—Т.5. – К., 1996. – С. 86–110.
162. *Плохій С.* Наливайкова віра: козаки та релігія в ранньомодерній Україні: Пер. з англ. – К.: Критика, 2005. – 496 с.

163. *Полтавець С.* Українська політична думка середини XVII століття / Сергій Полтавець / за редакцією В.В. Кривошеї. - К., Світогляд, 2009. - 170 с.
164. *Пономаренко О.* Формування української національної ідеї в XVII ст.: історіографічний аспект / О. Пономаренко // Сіверянський літопис. - 2011. - № 6. - С. 10-22.
165. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2-х т. - Т.1. До середини XVII століття / Наталія Полонська-Василенко. - 2-е вид. - К.: Либідь, 1993. - 640 с.
166. *Пріцак О.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. - Київ, 1993. - Вип. 2. - С. 177-192.
167. *Пугачева Н.Т.* Идейно-политический смысл реставрационной деятельности Петра Могилы // Человек и история в средневековой философии. Мысли русского, украинского и белорусского народов. - Киев, 1987. - С. 122-139.
168. *Путро А.И.* Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. - К., 1988. - 141 с.
169. *Руда О.* Формування історіографічного образу українського козацтва в польській історичній думці / Оксана Руда // Медієвіст. Латиномовна українська література. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.medievist.org.ua/2014/01/blog-post_4.html
170. *Радько П.* Трагічні традиції українського державотворення в контексті роману П. Куліша "Чорна рада" / П. Радько // Рідний край. - 2009. - № 1. - С. 121-125.
171. *Розумний М.* Українська ідея на тлі цивілізації.- К.: Либідь, 2001. - 288 с.
172. *Салтовський О.* Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX століття). - К.: Вид. ПАРАПАН, 2002. - 396 с.
173. *Сас П. М.* Витоки українського націотворення / НАН України. Інститут історії України. - К.: Інститут історії України НАН України, 2010. - 702 с.
174. *Сас П. М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI - перша половина XVII ст.). - К.: «Либідь», 1998. - 296 с.
175. *Сас П. М.* Полководець Петро Сагайдачний. - К.: ТОВ «Видавництво "КЛЮ"», 2014. - 280 с.
176. *Сас П.* «Своя земля» у сприйнятті запорозьких козаків (початок XVII ст.) // П'ятий Конгрес Міжнародної Асоціації Україністів. Історія. - Чернівці, 2003. - Ч.1.- С.191-194.

177. *Сас П. М.* С. Оріховський та Й. Верещинський. Політико-правові концепції державного устрою // Польсько-українські студії. Україна і Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Зб. наук. праць. – К.: Либідь, 1993. – С. 62-68.
178. *Сас П.* Ціннісні орієнтації запорозького козацтва до Визвольної війни: «права», «свободи», «вольності» / П.М. Сас // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво / НАН України. Ін-т історії України; Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. - К.: Генеза, 1998. – 319 с.
179. *Сергійчук В.І.* Іменем війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. – К.: Вид-во «Україна», 1991. – 253 с.
180. *Сиволоб Ю.В., Солдатенко В.Ф.* Передумови і зародження української національної ідеї // Український історичний журнал. – 1994. - №2-3. – С.14-28.
181. *Сисин Ф.* Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України (Львів-Брюховичі, 27 серпня 1993). – Львів, 1995. – С.23-42.
182. *Скакун О.Ф.* Питання держави і права у філософії Григорія Сковороди // Право України. – 1995. - №2. – С. 49-50.
183. *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / Передмова та коментарі Г.К. Швидько. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.
184. *Сковорода Г.* Повне зібрання творів: У 2-х т. – Т.1. - К.: Наукова думка, 1973. – 532 с.
185. *Скринник М.А.* Наративні практики української ідентичності: Доба Романтизму: Моногр. / М.А. Скринник. – Львів: Каменяр, 2007. – 367 с.
186. *Сліпушко О.* Українська суспільно-політична думка XIX ст. // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. - К.: Дніпро, 2001. - Т. 5. Кн. 1. – XIX ст. –С.7-132.
187. *Слюсаренко А.Г.* Історія української конституції : наук.-попул. вид. / А. Г. Слюсаренко М. В. Томенко – К.: Знання, 1993. – 192 с.
188. *Сміт Е.Д.* Національна ідентичність / Перекл. з англ. П. Тарашука. – К.: Основи, 1994. – 224 с.
189. *Смолій В.А., Гуржій О.І.* Як і коли почала формуватися українська нація. - К.: Наук. думка, 1991. - 112 с.

190. *Смолій В.А., Ричка В.М.* Угоди гетьманського уряду України з Московською державою (1654-1764 рр.) очима правознавця // Укр. істор. журнал. - 1993. - №4-6.
191. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. - К.: Либідь, 1993. - 624 с.
192. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Інститут влади в політичній системі України (середина – друга половина XVII ст.). - К.: Наукова думка, 2014. - 244 с.
193. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації.- К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1997. - 368 с.
194. *Смолій В.А., Степанков В.* Українська національна революція XVII ст. (1648-1676). - К.: Вид дім "Альтернативи", 1999. - 352 с.
195. *Смолій В.А.* Турбаївське повстання 1789-1793 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. - К. : Наук. думка, 2013. - Т. 10 : Т - Я. - С. 178.
196. *Степанков В. С.* Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки / В. С. Степанков // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 28-39; 2004. – № 1. – С. 20-28.
197. *Степанков В.* Формування української державницької ідеї 1648-1649 років / В. Степанков // *Mappa mundi*, 1996. – С. 464-478.
198. *Стецюк П.* Про дефініцію «конституціоналізм» / П. Стецюк // Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2004. Випуск 39. - С. 171-180.
199. *Стріха М.* Концепція української духовності в романі “Чорна рада” / Максим Стріха // Молода нація: [альманах; упоряд. М. Розумний, О. Проценко]. – К.: Смолоскип, 1996. – С. 73–77.
200. *Струкевич О.К.* «Пакти й Конституції законів та вольностей війська Запорозького» (політико-культурний аналіз) / О.К. Струкевич // «Істину встановлює суд». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – Т.2. Наукові студії / НАН України; Ін-т історії України; Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. - К., 2004. – С. 348-363.
201. *Струкевич О.К.* Конституція П. Орлика на тлі політичної культури еліти України-Гетьманщини / О.К. Струкевич. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=2324>
202. *Струкевич О.К.* Правові погляди та конституційні ідеї козацької старшини / О.К. Струкевич // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т.1. – С. 203-216.

203. *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. - К., 1994. – 105 с. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.mazepa.name/history/mazepyntzi.html>
204. *Субтельний О.* Україна: історія/ О. Субтельний / Пер. з англ. Ю. Шевчука; Вст. ст. С. Кульчицького. - К.: Либідь, 1991. - 512 с.
205. *Терлюк І.Я.* Історія держави і права України : [навч. посіб.]. – Вид. 3-тє, перероблене / І.Я. Терлюк. – К.: Атіка, 2013. – 628 с.
206. *Терлюк І.Я.* Історія українського права від найдавніших часів до XVIII століття. Навчальний посібник з історії держави і права України. – Львів, 2003. – 156 с.
207. *Терлюк І.Я.* Конституція Пилипа Орлика в контексті пошуку прийнятної форми правління в ідеології і практиці козацького державотворення // 300 років Конституції гетьмана України Пилипа Орлика: проблеми становлення і розвитку українського державотворення: матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції / Львівська міська рада, Львівський державний університет внутрішніх справ, Міжнародна асоціація істориків права / І.Я. Терлюк. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – С. 169-173.
208. *Терлюк І.Я.* Козацький конституціоналізм XVIII ст.: проблема поділу влади між провідними суб'єктами політики / І.Я. Терлюк // Вісн. Львів. університету. Сер. юридична. 2017. Вип.65. - С. 48-55.
209. *Терлюк І.Я.* Ліквідація козацько-гетьманської державності України // Вісн. Львів. інст. внутр. справ.-1996.-Вип.3. – С. 100-108.
210. *Терлюк І.Я.* Міжконфесійні змагання як вияв права українського народу на власні національні ідентичність і державність (остання чверть XVI – перша половина XVII ст.) / І.Я. Терлюк // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Збірник наукових праць. – № 861 – Юридичні науки. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2017. – С. 44-50.
211. *Терлюк І.Я.* Особливості реалізації ідеї національної державності в козацькій Україні другої половини XVII ст. (геополітичний контекст) / І.Я. Терлюк // Науковий вісник Львівського торговельно-економічного університету. Серія юридична. Зб. наук. праць. - Львів: Видавництво «Растр-7», 2017. — Вип. № 5. – С. 51-56.
212. *Терлюк І.Я.* Політико-правова доктрина козацького державотворення: нарис історії української державної ідеї / І.Я. Терлюк, І.М. Флис. – Львів: Вид-во Тараса Сороки, 2008. – 300 с.
213. *Терлюк І.Я.* Політико-правові проекти козацького середовища XVIII ст. щодо недопущення свавілля у політичному житті (до витоків українського конституціоналізму) / І.Я. Терлюк // Вісн. Наці-

- онального університету «Львівська політехніка». – № 801. – Юрид. науки. – Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2014. – С. 109-115.
214. *Терлюк І.Я.* Правові підстави української державності у творчій спадщині Пилипа Орлика (до витоків ідеї незалежної національної української державності) / І.Я. Терлюк // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – № 807. – Юридичні науки. – Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2014. – С. 124-128.
215. *Терлюк І.Я.* Українська національна держава: штрихи до історіософії проблеми / І.Я. Терлюк // Вісн. Нац. універ. «Львівська політехніка». Збірник наукових праць. – № 845. – Юрид. науки. – Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2016. – С. 496-502.
216. *Терлюк І.* Формування і розвиток у вітчизняній політико-правовій думці концепції України як Малоросії (до витоків російських імперських ідеологем) / І. Терлюк // Вісник Нац. університету «Львівська політехніка». – № 782. – Юрид. науки. – Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2014. – С. 141-146.
217. *Ткач Ар. П.* Кодификация, памятники и основные черты права Украины второй половины XVIII – первой половины XIX ст. Автореф. докт. юридич. наук. - К., 1969. -
218. *Ткач А. П.* Про кодифікацію права на Україні у XVIII – першій половині XIX ст. / А. П. Ткач // Вісник Київського університету, серія економіки та права, 1961. – Вип. 1. – С. 231 – 243.
219. *Толочко П.П.* Феномен Петра Могили // *Толочко П.П.* Від Русі до України. – Київ, 1997. - С. 190-194.
220. *Топачевський А.* Поет та його «Ябеда» // Дзеркало тижня. – 2008. - № 11 (690) 22 - 28 бер.
221. Українська ідея. Історичний нарис / *Солдатенко В.Ф., Крижанівський В.П., Левенець Ю.А.* та ін. – К., 1995. – 332 с.
222. Українські народні думи та історичні пісні / Упоряд.: *П. Д. Павлій, М. С. Родіна, М. П. Стельмах.* За ред. *М. Т. Рильського, К. Г. Гуслистого.* – К.: Вид-во АН УРСР, 1955. – 659 с.
223. Українські поети-романтики 20-40-х рр. XIX ст. – К.: Дніпро, 1968. – 636 с.
224. *Федорук Я.* Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття / Ярослав Федорук ; [наук. ред. Я. Дашкевич]; Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Канад. ін-т укр. студій. - Київ : Києво-Могилян. акад., 2011. - 623 с.
225. *Федорук Я.* Проблема турецького протекторату Богдана Хмельницького у 1655 р. // *Terra Cossacorum: Студії з давньої і нової іс-*

- торії України: Наук. зб. на пошану д. іст. н., проф. Валерія Степанова. - К., 2007. - С. 155–186.
226. *Фуко Мішель*. Археологія знання / Пер. з фр. В. Шовкун. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 356 с.
 227. *Чухліб Т.* Ідеальна держава в Україні? Козацький проект 1710 року / Т. Чухліб // К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 103 с.
 228. *Чухліб Т.* Приковування до труни жертв – найстрашніша кара для вбивць // Іст. України. – 2003.-№ 10.
 229. *Чухліб Т.В.* Проект «козацького князівства» – історична альтернатива політичного устрою Гетьманщини? / Т.В. Чухліб // Укр. істор. журнал. – 2014. – №4. – С. 71-93.
 230. *Циверенко Г.П.* Основні підходи до визначення поняття «конституціоналізм» у сучасній науковій думці / Г.П. Циверенко // Держава та регіони. Серія: Право. 2009. № 1. - С. 171–175.
 231. *Шевченко В.* Петро Могила: штрихи до портрета людини, діяча, Богослова (До 355 роковин смерті) // Визвольний шлях. – 2002.-№1.-С.53-65.
 232. *Шевчук В.* Гетьман-вигнанець / В. Шевчук // *Орлик, Пилип*. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибр. твори / Пилип Орлик / Упоряд. та примітки М. Трофимука (латинські тексти), В. Шевчука. – К.: МАУП, 2006. – С. 7-22.
 233. *Шевчук В.* Козацька держава. Етюди до українського державотворення.- К.: Абрис, 1995. – 392 с.
 234. *Шевчук В.О.* Муза Роксоланська: Українська література XVI-XVIII століть: У 2 кн. Книга перша: Ренесанс, Раннє бароко.–К.: Либідь, 2004.–400 с.
 235. *Шевчук В.О.* Муза Роксоланська: Українська література XVI-XVIII століть: У 2 кн. Книга друга: Розвинене бароко. Пізнє бароко. – К.: Либідь, 2005.–728 с.
 236. *Шевчук В.* Національна ідея в Україні, зокрема національно-визвольна, та її подвижники. Істор. нарис. – К.: МАУП, 2007. – 272 с.
 237. *Шевчук В.* Нерозгадані таємниці «Історії Русів» // Історія Русів / Пер. І. Драча. – К.: Рад. письменник, 1991. – С.5-28.
 238. *Шевчук В.* Суспільно-політична думка в Україні в другій половині XVII – на початку (до 1710 р.) XVIII століття // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. III. Книга перша (Третя чверть XVII ст.) / Упор., передмова В. Шевчука. - С.7-172.
 239. *Шевчук В.* Суспільно-політична думка в Україні в XVI – першій половині XVII століття // Тисяча років української суспільно-

- політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. II. Книга перша (XVI ст.) / Упор., передмова В. Шевчука. – С. 7-108.
240. Чухліб Т. Ідеальна держава в Україні? Козацький проект 1710 року / Т. Чухліб. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 103 с.
 241. Чухліб Т. Проект «Козацького князівства» - історична альтернатива політичного устрою Гетьманщини? / Т. Чухліб // Український історичний журнал. - 2014. - № 4 (517). - С. 71-93.
 242. Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа / НАН України. Інститут історії України; Науково-дослідний інститут козацтва. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2011. – 327 с.
 243. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К.: “КМ Academia”, 2000. – 300 с.
 244. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: “Укр. енцикл.”, 1998-2004.- Т.1-6.
 245. Яворницький Д. І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – Дніпропетровськ, 1991. – 70 с.
 246. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків у 3-х т.- Т.1. / Пер. з рос. І. Сварника. – Львів: Світ, 1991. – 319 с.
 247. Яковенко Н. Гетьманська Україна під колесами просвітницьких ідеалів / Н. Яковенко // Сучасність. – 1997. - № 9. – С. 145-149.
 248. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. –К.: Генеза, 1997. – 312 с.
 249. Яковенко Н. Парадокси інтерпретації минулого в українському ранньонаціональному міфіві (на пам’ятках XVII - початку XVIII ст.) / Наталя Яковенко // Генеза (журн.). – 1997. - № 1(5). – С.118-126.
 250. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. – К.: Наук. думка, 1993. – 416 с.
 251. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К.: Основи, 1998. – 447 с.
 252. Яковлів А. Український Кодекс 1743 р. // Записки НТШ.- Т.4 (159).- Мюнхен, 1949. – 210 с.
 253. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII ст. / А. Яковлів. – Варшава. – Т. XIX. – Сер. правнича. – Кн. 3. - 1934. – 182 с.
 254. 300 років Конституції гетьмана України Пилипа Орлика: проблеми становлення і розвитку українського державотворення: матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції / Львівська міська рада, Львівський державний університет внутрішніх справ, Міжн. асоціація істориків права. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – 284 с.

Терлюк Іван Ярославович

**Козацька доктрина української національної державності:
нарис історії української державної ідеї
від кінця XVI до початку XIX століть**

Монографія

Літературний редактор: *Зиновій Бичко*

Терлюк І.Я.

Козацька доктрина української національної державності: нарис історії української державної ідеї від кінця XVI до початку XIX століть: монографія. — , 2018. - 278 с.

Досліджується процес становлення, розвитку та занепаду ідеї козацької державності як української національної державної ідеї. Наголошується на тому, що ідея козацької державності набула рис національної ідеології з середини XVII ст., коли уперше було обґрунтовано потребу в побудові власної держави тодішніх українців як незалежної, а головне, соборної. Прослежується вплив геополітичного чинника на можливості реалізації національної державності в козацькій Україні. Обґрунтовується теза про те, що основним способом вирішення проблем розбудови держави стала орієнтація козацького середовища на конституціоналізм, себто - на цілеспрямоване вироблення за допомогою суспільно-політичних інституцій таких правових норм, які б регулювали відносини між репрезентантами влади і суспільством, між представниками різних владних інституцій та рівнів.

Представлені у додатках документи, що становлять основу джерельної бази дослідження, відображають ідейний контекст українського державотворення від кінця XVI - початку XVIII століть.

Для науковців та широкого кола читачів, зацікавлених історією української політико-правової думки та держави і права України.

**More
Books!**

yes
I want morebooks!

Buy your books fast and straightforward online - at one of the world's fastest growing online book stores! Environmentally sound due to Print-on-Demand technologies.

Buy your books online at
www.get-morebooks.com

Kaufen Sie Ihre Bücher schnell und unkompliziert online – auf einer der am schnellsten wachsenden Buchhandelsplattformen weltweit!
Dank Print-On-Demand umwelt- und ressourcenschonend produziert.

Bücher schneller online kaufen
www.morebooks.de

SIA OmniScriptum Publishing
Brivibas gatve 197
LV-103 9 Riga, Latvia
Telefax: +371 68620455

info@omniscryptum.com
www.omniscryptum.com

OMNI Scriptum

